

**XX. YÜZYILDA AZERBAJCAN-ERMENİSTAN
ANLAŞMAZLIĞI**

Bayaz KAZIMOVA

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2021

**XX. YÜZYILDA AZERBAJCAN-ERMENİSTAN
ANLAŞMAZLIĞI**

Bayaz KAZIMOVA

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2021

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bayaz KAZIMOVA tarafından hazırlanan XX. Yüzyılda Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmazlığı başlıklı bu çalışma 07.07.2021 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Üye Prof. Dr. Mesut ERŞAN

(Danışman)

Üye Prof. Dr. Zafer KOYLU

(Başkan)

Üye Dr. Öğr. Üyesi Murat BURGAÇ

ONAY

.../.../20...

Prof. Dr. Mesut ERŞAN

Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Bayaz KAZIMOVA

ÖZET

XX. YÜZYILDA AZERBAJYCAN-ERMENİSTAN ANLAŞMAZLIĞI

KAZIMOVA, Bayaz

Yüksek Lisans-2021

Tarih Anabilim Dalı

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Mesut ERŞAN

Azerbaycan-Ermenistan arasındaki olayların temeli eski dönemlere dayanmaktadır. XIX. ve XX. yüzyılda Azerbaycan'ın en güzel topraklarına Ermenilerin yerleştirilmesi Azerbaycan topraklarının birkaç defa bölünmesi ve ahalinin katliam ve sürgün edilmesi eylemleriyle sonuçlanmıştır. Aslında Rusya ve İran arasındaki Gülistan ve Türkmençay Antlaşması'nın kararları Ermeniler için çok uygundu. Henüz kendi devletini kuramamış olan Ermenilerin Azerbaycan'ın elverişli topraklarında yerleştirilmesi ve hızlı nüfus artışı sonucunda demografik denge bozulmuş, uygulanan provokasyon ve katliamlarla yerli ahalinin nüfusu oldukça azalmıştır.

1828 yılında %18 dolayında olan Ermeni nüfusu, Rus yönetimi tarafından davet edilen İran Ermenilerinin göçü ve I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan mülteci olarak gelen Ermenilerle birlikte XX. yüzyıl başında Ermeni çoğunluklu nüfusa dönüşmüştür.

Savaş sonucunda Azerbaycan topraklarının yüzde 20'si Ermenistan devleti tarafından işgal edilmiştir. Dağlık Karabağ ve 7 bölgenin işgal sürecinde (Kelbecer, Laçın, Zengilan, Gubadlı, Ağdam, Fuzuli ve Cebayıl) isimleri değiştirilmekle birlikte, Azerbycan'a ait tarihi anıtları, kültür binaları, evleri, camileri, mezarlıkları tahrip edilmiş ve Kelbecer, Zengilan topraklarında bulunan doğal serveti yağmalanmıştır.

Bu incelemenin amacı, Ermenilerin etnik menşei, Azerbaycan topraklarına nasıl geldikleri, yerli ahaliye karşı oluşan düşmanlık, XX. yüzyılda gerçekleştirdikleri katliam ve sürgün eyleminin nedenini ortaya çıkarmaktır. Çalışmada Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkışı ve bu sorunun savaşa dönüşmesi, Hocalı'da yapılan katliam ve tüm bu olayların sonucunda Dağlık Karabağ'ın işgali birçok resmi yayınlar, konu hakkında yazılmış kitap ve makalelerden yararlanılarak tarihsel bir analize tabi tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Hocalı, Ermenistan, Dağlık Karabağ

ABSTRACT

AZERBAIJAN-ARMENIA CONFLICT IN THE TWENTIETH CENTURY

KAZIMOVA, Bayaz

Master's Degree-2021

Department of History

History of the Republic of Turkey

Advisor: Prof. Dr. Mesut ERŞAN

The basis of the events between Azerbaijan and Armenia dates back to ancient times. The settlement of Armenians in the most beautiful lands of Azerbaijan in the 19th and 20th centuries resulted in the repeated division of Azerbaijani lands and the massacre and exile of the population. In fact, the decisions of the Gulistan and Turkmenchay Treaty between Russia and Iran were very appropriate for the Armenians. As a result of the rapid population growth and the settlement of the Armenians, who could not establish their own state yet, in the favorable lands of Azerbaijan, the demographic balance deteriorated, and the population of the local population decreased considerably due to the provocations and massacres.

The Armenian population, which was around 18% in 1828, turned into an Armenian majority population at the beginning of the XX century, with the immigration of Iranian Armenians invited by the Russian administration and the Armenians who came as refugees from the Ottoman Empire during World War I.

As a result of the war, 20 percent of Azerbaijani lands were occupied by the Armenian state. During the occupation of Nagorno-Karabakh and 7 regions (Kelbecer, Lachin, Zengilan, Gubadli, Aghdam, Fuzuli and Cebrayil), the names were changed, historical monuments belonging to Azerbaijan, cultural buildings, houses, mosques, cemeteries were destroyed and their graves were destroyed and the natural wealth found in the land of Kelbajar, Zangilan was plundered.

The aim of this study is to reveal the ethnic origin of the Armenians, how they came to Azerbaijan, the hostility against the local people, the reason for the massacre and exile they carried out in the XX century. In the study, the emergence of the Nagorno-Karabakh problem and the transformation of this problem into war, the massacre in Khojaly and the occupation of Nagorno-Karabakh as a result of all these events, are subject to a historical analysis by using many official publications, books and articles written on the subject.

Key words: Azerbaijan, Khojaly, Nagorno – Karabakh, Armenia

İÇİNDEKİLER

ÖZET	viii
ABSTRACT	x
İÇİNDEKİLER.....	xii
TABLolar LİSTESİ.....	xv
KISALTMALAR	xvi
ÖN SÖZ.....	xvii
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

TARİHTE AZERBAYCANLILAR VE ERMENİLER

1.1. Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşei.....	6
1.1.1. Azerbaycan'ın Coğrafi Konumu, Sınırları ve Adı	12
1.1.2. Devlet, Kimlik ve Aidiyet	17
1.1.2.1. Ermenilerin Kimliği	17
1.1.2.2. Türk Milletlerinin Ermeni Milli Kimliğinin Hızlı Bir Şekilde Oluşumunda Etkili Olması ile İlgili İddialar	26
1.1.2.3. Asya, Doğulu, Hıristiyan Faktörü.....	29
1.1.2.4. Jeopolitik Konum.....	30
1.1.2.5. Ermenistan'ın Coğrafi Konumu ve Sınırları	31
1.2. Azerbaycan'ın Batı Topraklarına Ermenilerin Toplu Şekilde Akışı ve Azerbaycanlıların İlk Göçmenlik Dönemi (XVII-XIX. Yüzyıl).....	32
1.2.1. Ermenilerin Devlet Kurma Çabaları	32
1.2.2. Tarihi Azerbaycan Toprağı Erivan Hanlığı	38
1.2.3. Erken Mülteci Dönemi ve Ermeni Vilayetinin Teşkili	39

1.2.4. Ermenilerin İran'dan Azerbaycan'a Yerleştirilmesi	45
--	----

2. BÖLÜM

XX. YÜZYILIN BAŞINDA ERMENİLER TARAFINDAN KATLİAM

2.1. 1905-1906'da Ermeni Silahlı Grupları Tarafından Güney Kafkasya'daki Türk-Müslüman Nüfusa Karşı Katliam.....	51
2.2. Bakü Katliamı	61
2.3. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (Mayıs 1918- Nisan 1920)	66
2.3.1. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin Hayat Yolu ve Faaliyetleri	66
2.3.2. 31 Mart Azerbaycanlıların Kaliamı	73
2.3.3. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kurulması	81
2.3.3.1. Parlametonun Kurulması	87
2.3.3.2. Milli Hükümetin Dış Politikası ve Gerçekleştirdiği Medeni İşler	89
2.3.3.3. Bolşeviklerin Ulusal Hükümete Karşı Tutumu ve Milli Hükümetin Çöküşü	94

3. BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİNDE AZERBAJCANLILARA KARŞI SİYASİ BASKI VE KARABAĞ SORUNU

3.1. 1920-1930 Yılları Arasında Ermenilerce Azerbaycanlılara Yapılan Baskılar ve Tehcir	98
3.2. 1948-1953 Döneminde Azerbaycanlıların Ermenistan'dan Sürgünü.....	102
3.3. Ermeni Şovenizminin Canlanması (1960-1987)	109
3.4. 1988-1989 Döneminde Azerbaycanlıların Yeniden Ermenistan'dan Sürgün Edilmesi ve Katliamı	113
3.5. Ermenistan'ın Asılsız Toprak İddiaları ve Karabağ'ın İşgali	123
3.5.1. Hocalı Katliamı	132

3.5.2. Şuşa'nın İşgali.....	136
3.5.3. Laçın'nin İşgali	140
3.5.4. Kelbecer'in İşgali.....	143
3.5.5. Ağdam'ın İşgali	146
3.5.6. Cebrayıl'ın İşgali.....	150
3.5.7. Fuzuli'nin İşgali	151
3.5.8. Gubadlı'nın İşgali	153
3.5.9. Zengilan'ın İşgali	155
SONUÇ	159
KAYNAKÇA.....	165

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1. Ermenilerin Nahçıvan Vilayetine Yerleştirilme listesi	48
---	----

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

ADC : Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti

AGİT : Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı

BM : Birleşmiş Milletler

BMGK : Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi

c./C. : Cilt

M.Ö. : Milattan Önce

NÖSSC : Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

RSDLP : Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi

RSFSR : Rusya Sovyet Federativ Sosyalist Respublikası

ss. : Sayfa sayısı(sayfalar arası)

SSC : Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği

ÜİYOK : Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişiler.

vb. : Ve benzerleri.

vs. : Vesaire.

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın tamamlanmasında birçok kişinin katkısı ve emeği vardır. Tez çalışmamız süresince tüm metni defalarca bir şekilde inceleyip, ilgisini ve desteğini sürekli hissettiren, bana yol gösteren ve bu uzun deneyimin aşamalarında sadece akademik rehberlik değil aynı zamanda kişisel destek de vererek çalışmanın tamamlanmasında büyük rol oynayan, akademik birikimini benimle paylaşan ve bu çalışmayı benim için entelektüel süreç haline getiren değerli danışman hocam Prof. Dr. Mesut Erşan'a bu vesileyle teşekkür ederim.

Çalışmanın tamamını okuyup görüşlerini bildirip bana yol gösteren değerli hocalarım; Prof. Dr. Zafer Koylu, Dr. Öğr. Üyesi Murat Burgaç'a şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca desteklerini esirgemeyen, samimi bir ortamda gerçekleştirdiğimiz sohbetlerde tecrübelerini ve bilgi birikimlerini benimle paylaşan, çeşitli yardımlarda bulunan meslektaşlarım; Şemsiyye Gurbanova ve Venera Şıhkamalova ve bu süreçte Azerbaycanda olsa bile bana hep güvenen ve manevi desteğini esirgemeyen arkadaşım İsmayıl Dadaşov'a teşekkür ederim.

Aradığım kaynaklara zamanında erişmemi sağlayan Mirza Fatali Ahundov'un adını taşıyan Azerbaycan Milli Kütüphanesi ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı Kütüphanesi çalışanlarına ve son olarak bu günlere gelmemde büyük emekleri olan anne ve babama teşekkürümü borç bilirim.

GİRİŞ

Azerbaycan'ın konumunun büyük jeopolitik önemi eski çağlardan meşhur olan, uzak ve büyük devletleri birleştiren kervan yollarının, aynı zamanda Çin'den Avrupa'ya uzanan meşhur İpek Yolu'nun, bunun yanı sıra bazı kuzey ülkelerini güney ülkeleri ile birleştiren en verimli yolların onun arazisinden geçmesinden kaynaklanmıştır. Azerbaycan arazisinde eski, ortaçağ ve yeniçağ medeniyetleri sanki bir araya gelmektedir.

Azerbaycan'ın önemli toprağı olan Karabağ bölgesi, bulunduğu stratejik konum itibariyle asırlardır dünya devletleri için bir ilgi odağı olmuş ve birçok devletin rekabet alanına dönümüştür. 1825-1826 döneminde bu topraklar Rusya ve İran arasında savaş haline gelmiş ve bu dönemde Gacar yönetimiyle Çarlık Rusya arasındaki savaş sırasında, güneyden 18.000 Ermeni getirilerek Karabağ'da yerleştirilmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan anlaşmazlığının temeli bu dönemlerden başlamıştır. Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi ile sonuçlanan 1828 Türkmençay Antlaşmasından sonra ise, 8.249 Ermeni ailesi yeniden Karabağ bölgesine yerleştirilmiştir. Zaman zaman Çarlık Rusya'sı, İran ve başka devletlerden Batı Azerbaycan ve Erivan dahil olmakla Azerbaycan topraklarına binlerce Ermeni yerleştirilmiştir. Ve bu yerleşimden kısa zaman sonra Ermenilerin asılsız toprak iddiaları, yerli ahaliye karşı sürgün ve katliam eylemleri başlamış ve sonucunda XX. yüzyılda Dağlık Karabağ sorunu ortaya çıkmıştır. Çatışma, 1988'de Karabağ Ermenilerinin, Karabağ'ın Sovyet Azerbaycan'dan Sovyet Ermenistan'a devredilmesini talep ettiği zaman başladı ve 1990'lı yılların başlarında, geniş çaplı savaşa dönüşmüştür. Savaş sonucunda Dağlık Karabağ Ermenistan tarafından işgal edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Azerbaycan Türklerinin etnik menşei-onların nasıl, hangi koşullarda, nerede ve hangi kabilelerin etkisi ile oluştuğu bilgisine yer verilmiştir. Bazı kaynaklara dayalı olarak Azerbaycan devletinin adının nasıl oluştuğu, hangi anlam verdiği, nereden kaynaklandığı, bilgisi de verilmiştir. Bazı yazarlar Azerbaycan adının coğrafi konumla alakalı olduğunu, bazıları ise Güney Azerbaycan arazisinde mevcut olan Atropetena adına bağlıyorlar. Bölümde Azerbaycan topraklarının bölünmeden önceki ve sonraki alanı, 5 ülke ile komşuluğu hakkında bilgi verilmiştir.

Bu bölümde Ermenilerin milli kimliği konusuna da yer verilmiştir. Ermeniler kimdir? sorusunu kendileri cevapladığında onlar geçmişlerini Nuh Peygamber'e kadar götürüp, tarihlerini 4.500 yıla kadar uzatarak ve Hıristiyanlığı ilk kabullenen millet olarak gurur duyduklarını söylemektedirler. Onlar kökenlerini İncil'e taşıyarak, Sincarlı Yasef'in evlatları Haykın torunları olduklarını belirtmektedirler. Ermeniler kendilerine "Hay", sonradan kurdukları devletlerini ise "Hayastan" söylemektedirler. Bazı yazarlar onların Friglerden geldiğini, bazıları da Süryani veya Araplardan geldiğini iddia ediyorlardır. Bazı tarihçiler ise Ermenilerin etnik kökeni hakkında net bilgiye ulaşamadıklarını belirtmişlerdir. Bu bölümde Türk milletinin Ermeni milli kimliğinin hızlı bir şekilde oluşumunda etkili olmasıyla bağlı iddialara da yer ayrılmıştır. Ermeniler yeni doğan çocuklarını Türk milletine karşı düşman ve nefretle büyütülmüştür. Ermenilerin Hıristiyanlıktan önce kendilerine has tanrıları olmuş, aynı zamanda Roma, Yunan, Suriye-Fenike, İran Summer-Akad, Hindular tanrılarına da ibadet etmişlerdir. Sonradan Gregoryen mezhebini seçmiş, Hıristiyanlıktan uzaklaşarak, Avrupa kilisesinden ayrılmışlardır. Kendilerine has devleti olmayan ve Azerbaycan toprakları pahasına XX. yüzyılda devlet kuran Ermenistan, batıda Türkiye Cumhuriyeti, kuzeyde Gürcistan, doğuda Azerbaycan, güneyde ise İran ve Azerbaycan'ın bir parçası olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile sınır komşusudur.

1813 ve 1828'de Rusya ve İran arasında imzalanan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları, Azerbaycan halkının ve tarihi topraklarının bölünmesinin temellerini atmıştır. Azerbaycan halkının bu milli trajedisinin devamı olarak topraklarında yerleşim ve katliam başlamıştır. Kısa sürede bu politika uygulanmış ve Ermenilerin toplu olarak Azerbaycan topraklarına iskanları gerçekleştirilmiştir. Erivan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının topraklarına yerleşen Ermeniler, orada yaşayan Azerbaycanlılara göre azınlıkta olmalarına rağmen, onları koruyanların himayesinde "Ermeni eyaleti" adı verilen bir idari bölüm oluşturmayı başarmışlardır. Böyle suni bir eyalet yaratılması ile aslında Azerbaycanlıların kendi topraklarından sürülmesi ve yok edilmesi politikasının temeli atılmıştır. Azerbaycan topraklarında bu hayali devletin kurulmasını "haklı kılmak" için Ermeni halkının tarihini eskilere götürmeye yönelik geniş çaplı programlar uygulanmıştır. Azerbaycan ve genel olarak Kafkasya tarihinin çarpıtılması bu programların önemli bir parçası olmuştur. XIX. yüzyılda Ermenilerin İran ve Rusya'dan Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi ile buradaki

durum gerginleşmiş ve Ermenilerin devlet kurmak hayalleri daha da coşkun hale gelmiştir.

İkinci bölüm Ermenilerin XX. yüzyılın başlarında Azerbaycanlılara karşı katliamı ile başlamaktadır. Bir “Büyük Ermenistan” yaratma hayalinden esinlenen Ermeni işgalci grup, 1905-1906 yıllarında Azerbaycanlılara karşı açıktan geniş çaplı kanlı eylemler gerçekleştirmiştir. Ermenilerin Bakü’de başlayan mezalimleri Azerbaycan’ı ve bugünkü Ermenistan topraklarında bulunan Azerbaycan köylerini kapsamıştır. Birinci Dünya Savaşı’nı, Rusya’daki Şubat ve Ekim 1917 darbelerini ustalıklı kullanan Ermeniler, iddialarını Bolşevik bayrağı altında gerçekleştirmeyi başarmışlardır. Mart 1918’den itibaren Bakü Komünü, karşı-devrimci unsurlarla mücadele sloganı altında, Bakü vilayetini genel olarak Azerbaycanlılardan temizlemeyi amaçlayan planı uygulamaya başlamıştır. O günlerde Ermenilerin işlediği suçlar, Azerbaycan halkının hafızasına ebediyen kazınmıştır. Binlerce Azerbaycanlı sivil sadece etnik kökenleri nedeniyle yok edilmiştir. Ermeni çeteleri tarafından evler ateşe verilerek insanlar diri diri yakılmıştır. Ulusal mimari incileri, okulları, hastaneleri, camileri ve diğer anıtları yıktılar ve Bakü’nün büyük bir bölümünü harabeye çevirmişlerdir. Azerbaycanlılara yönelik katliam Bakü, Şamahı, Guba ilçeleri, Karabağ, Zengezur, Nahçıvan, Gence, Lenkeran, İsmayılı, Göyçay, Ağstafa, Kürdemir, Hacıgabul ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde özel bir zulümle gerçekleştirilmiştir. Bu alanlarda siviller katledilmiş, köyler yakılmış, ulusal kültür anıtları yıkılmıştır.

31 Mart katliamından kısa zaman sonra 28 Mayıs 1918’de M. E. Resulzade ve onun arkadaşları tarafından Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk resmi ülke Türkiye olmuştur. Cumhuriyet döneminde resmi devlet dili olan Azerbaycan dili ve 3 renkli bayrak hakkında karar kabul edilmiştir. 15 Temmuz 1918’de Bakanlar Kurulu, trajediyi araştırmak için acil bir soruşturma komisyonu kurmaya karar vermiştir. Komisyon, 1918 Mart katliamını, ilk aşamada Şamahı’daki mezalimleri ve Erivan vilayetinde Ermeniler tarafından işlenen ağır suçları araştırmıştır. Bu gerçekleri dünya kamuoyuna iletmek için Dışişleri Bakanlığı bünyesinde özel bir organ oluşturulmuştur. 31 Mart 1919 ve 1920 yılında, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti tarafından iki kez yas günü olarak anılmıştır. Aslında bu, Azerbaycanlılara yönelik katliama ve bir asırdan fazla süren Azerbaycan topraklarının işgaline siyasi bir değerlendirme yapmak için

tarihteki ilk girişim olmuştur. Ancak 23 ay sonra Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin çöküşü bu çalışmanın tamamlanmasına izin vermemiştir.

Son iki asırda Ermeni milliyetçilerinin Azerbaycan halkına karşı farklı zamanlarda gerçekleştirdikleri sürgün, siyasi baskı, etnik temizlik ve katliam politikası, üçüncü bölümde anlatılmıştır. Bu milliyetçi politikanın temel amacı, Azerbaycanlıları tarihi topraklarından sürüp Azerbaycan'ın tarihi topraklarında Ermeniler tarafından icat edilen bir "Büyük Ermenistan" devleti yaratmaktır. Bu suç politikasının sürekliliğini kanıtlayan gerçek ise, sadece XX. yüzyılda Azerbaycanlıların Ermeni milliyetçileri tarafından 1905, 1906, 1918-1920, 1948-1953 ve 1988-1993 yıllarında olmak üzere dört kez katliama ve etnik temizliğe maruz kalmasıdır.

Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesini kendi amaçları için kullanan Ermeniler, 1920 yılında Zengezur ve Erivan'ı (eski Azerbaycan'ın toprakları) Ermeni SSC'nin toprakları olarak ilan etmişlerdir. Sonraki dönemde Azerbaycanlıların bu bölgelerde tehcir politikasını daha da genişletmek için yeni araçlar kullanılmıştır. Bu amaçla, SSCB Bakanlar Kurulu'nun 23 Aralık 1947 tarihli "Kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycanlıların Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kür-Aras ovasına yeniden yerleştirilmesi hakkında" özel bir kararını ve 1948-1953 yıllarında ise Azerbaycanlıların devlet düzeyinde tarihi topraklarından toplu olarak sürgün edilmesini sağlamışlardır. SSCB Bakanlar Kurulu'nun 23 Aralık 1947 tarihinde 4083 sayılı ve 10 Mart 1948 tarihinde 754 sayılı kararları Azerbaycan halkına karşı başka bir tarihi suç eylemidir. Bu kararlara dayanarak, 1948-1953 yıllarında, 150.000'den fazla Azerbaycanlı, Ermeni SSC topraklarında kendi babalarının topraklarından toplu şekilde ve zorla sürgün edilmiştir. 1960-1987 yılları arası Ermeni şovenizmi yeniden canlanmıştır. 1988-1989 döneminde Ermenistan'da kalan Azerbaycanlı ahaliye karşı yeni bir sürgün eylemi gerçekleştirilmiştir. Ancak, SSCB'nin dağılmasının arifesinde, Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan Ermenilerin Azerbaycan'dan ayrılıp Ermenistan ile birleşme fikrini suni olarak kabul eden Ermenistan, bunu başarmak için Dağlık Karabağ'dan 50.000 Azerbaycanlıyı katliam ve saldırganlığa maruz bırakmış ve 250.000 Azerbaycanlıyı da Ermenistan'dan zorla sınır dışı etmiştir. Genel olarak, 1988-1991 yıllarında, yani olayların başlangıcından SSCB'nin çöküşüne kadar, Birliğin yönetici çevreleri tarafından desteklenen ve mono-etnik bir devlet yaratmayı başaran Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan'a karşı açık bir

saldırganlık politikası izlemiş, sonucunda siviller öldürülmüş, yerleşim yerleri yıkılmış, yağmalanmış ve yakılmıştır.

Ermeniler XX. yüzyılın sonlarından arazi iddia etmeye başlamıştır. 26 Şubat 1992 yılında Hocalı'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliam, tüm insanlığa karşı yapılmış en ağır suçlardan biri olarak kabul edilmektedir. 1988 yılında başlayan arazi iddiası 1990 yılından savaşa dönüştü ve 1993 yılında Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesi ile birlikte Ermeni silahlı kuvvetleri 7 çevre bölgeyi (Laçın, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Cebrayıl, Gubadlı ve Zengilan) işgal etmiştir. Ermeni askeri saldırısı sonucunda 1 milyondan fazla insan mülteci olmuş ve Azerbaycan topraklarının %20'den fazlası işgal edilmiştir.

Bu tezde Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki anlaşmazlığın temeli, Dağlık Karabağ sorununun nedenleri ve içeriğine, tarihi ve hukuki açıdan konunun incelenmesine çalışılmıştır. Tarihi gerçekler ve belgeler dikkate alınmakla beraber yabancı tarihçilerin çalışmalarına da müracaat ederek olaya tarafsız bir gözle bakılmaya çalışılmıştır.

1. BÖLÜM

TARİHTE AZERBAJCANLILAR VE ERMENİLER

1.1. Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşei

En eski Türk ülkelerinden biri olan Azerbaycan, verimli toprakları ile yaşam için uygun iklim koşullarına sahiptir. Eski çağlarda Azerbaycan'a yerleşmiş olan birçok Türk toplulukları buranın Türk kökenli kabileleri ile kaynaşmış ve bugünkü Azerbaycan milletinin oluşumunda mühim rolü olmuştur.

M. Ö. III-I. bin yıllarında Kutı, Lulubi, Subi, Kas ve Turukku kabileleri ve bunlar gibi birçok Türk kökenli kavimler Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güney topraklarında yaşamıştır. Onların halefleri M. Ö. bin yılın başlangıcında Azerbaycan topraklarının güney bölgesinde kendi devletlerini kuran Manna ve Madaylar olmuştur. Birçok faktör Mannalılar ve Madaylar'ın Türk soylu olduğunu doğrulamaktadır. Kaynaklarda Mannalılar Ülkesini'nin "Maktay" olduğu bilinmektedir. Bazı araştırmacılar Manna etnoniminin ilk biçiminin "Manka" olduğunu tespit etmiştir (Hacıyev, T. İ. 1988: 131). Bu delil, yani "manka" adının fonetik bir türü olan Manna etnoniminin Manna arazisinde yaşayanların Türk soylu kabile olması ile bağlı ispattır. Bu tür fonetik yer değiştirme (Manka kelimesinde olan "nk" tek "n" sesine geçerek "Manna" şeklini alarak seslenmesi) Türk dilinin karakteristiğidir. Örneğin, eski Türk menşeli olan "Tengri" sözü birçok zaman "tanrı" olarak telaffuz olunmuştur. Altay, Sibir, Orta Asya'daki Mangut, Mangas, Mangal, Mangış, Manguş gibi bazı Türk kabilesinin adında olan "mang" bileşiğinin varlığı, Manna topluluklarının etnik adlarının "manga" etnik kökeninin fonetik bir tipi olarak Türk kökenli olmasına dair inancı doğrulamaktadır. Eskiden İskitlerin, Kemerlerin ve başka Türk kökenli kabilelerin yerleştiği Kırım topraklarında (Bağçasaray şehri yakınında) M. Ö. (I. yy) "Mangub" adına sahip bir devletin olması bilinmektedir. Bu gerçekler, Manna adının "Mank" etnonimiyle aynı kökenden olmasını ispat etmektedir. Manna toponiminin Türk dilleriyle izah olunması ispatı Mannalıların Türk kökenli olduğuna dair düşünceleri onaylamaktadır. Örneğin, Manna devletinin en önemli kentlerinden biri olan İzirtu (M. Ö. VIII. yüzyılda) Türkçeden, izir, izer yani "dağ geçidi" veya "tay- taraf" kelimesindedir (Murzayev, E. M. 1985: 230). Matay veya Maday topluluğuyla ilgili de aynı düşünceleri söylemek mümkündür. Altay ve Kazakistan'da, Matay, Kapçagay'da-

Matay, Madı, hatta Tuva'da da XIII. yüzyılda Madı, Mat gibi bir hayli Türk toplulukları olduğu bilinmektedir (Glinka, S. 1990: 144). Görüldüğü gibi, Güney Azerbaycan topraklarında eski Türk kökenli topluluklar tarafından M. Ö. IX. asırdan Manna, Maday ve Atropetena, kuzey arazisinde de Albanya devleti (Kafkas Albanyası) ve Sak çarlığı gibi ilk devletlerini kuran ve en eski sayılmakta olan yerleşim birimlerindedir. Azerbaycan halkının kökenleri M. Ö. III. asırlardan başlayarak bu arazide yaşamış olan yukarıda ismi geçen Türk soylu topluluklarla ilgilidir.

Daha milattan önce IX-VIII. asırdan başlayarak Türk soylu, Kimmer, İskit (İşkuz) ve Sak tayfalarının Sibiryaya, Orta Asya ve Altay'dan ayrılarak, Ön Asya ve Güney Kafkasya topraklarına doğru yayıldıkları bilinmektedir. M. Ö. VIII-VII. yüzyıllar döneminde bu kabileler Azerbaycan'ın yukarıda ismi geçen yerli Türk soylu kabileler ile asimile olmuş ve bu olay Azerbaycan halkının teşekkülü için önemli rol oynamıştır. Sonuçta İskit, Sak ve Kimmer kabilelerinin bu araziye gelmesi ile Azerbaycan Türklerinin oluşumunda yeni bir sayfa açmışlardır.

Eski yazarlar Sak tayfaları ile ilgili bilgileri milattan önce V. yüzyıldan başlayarak vermişlerdir. Ama bu bilgilere göre, bazı kabile ve kavimler, aynı zamanda Sak kabilesi de İskit adı altında genişletilmektedir. Kaynaklarda Sakların Azerbaycan'ın tüm bölgelerine, aynı zamanda Azerbaycan'ın bölünmeden önce tarihi toprağı olan Güney Azerbaycan (1813-1828 yılları aralığında İran arazisine katılan eski Azerbaycan toprakları) ve hatta Batı Azerbaycan topraklarında (19. yüzyılda Rusya imparatorluk politikasının sonucu olarak Ermenilere tanınan eski Azerbaycan bölgesi) yayıldığı bilinmektedir. Sak tayfalarının M. Ö. 680. yılda Kafkas topraklarında yerleşerek Aras nehri sahillerinde yaşadıkları kayıtlıdır. Sakların Kür ile Aras çaylarının kavşağından Hazar denizine kadar olan alanın güneyinde yaşamasını Eski Yunan tarihçisi olan Herodot yazmıştır. Sak etnonimi ile bağlı bilgiler Sakasena yer adı Strabon'a dayanmaktadır. O, Sak kabilesinin yerleşmiş olduğu "Sakasena" adlı arazinin Kür-Aras ovasında yerleştiğini yazmaktadır (Budagov, B. ve Geybullayev, G. 1998: 48).

Bazı eski yazarlar da bu sahayı Sakason, Sakaşon, Sakasen şeklinde göstermişlerdir. Patkanov'dan alınan bilgiye göre, antik Türk tarihçilerden olan Musa Kalankatlı, Sakasena'nın kuzey Azerbaycan topraklarında Gence ve onun çevresi bölgesini de kapsadığını belirtmiştir (Patkanov, 1961: 193).

Kaynaklarda Kuzey Azerbaycan topraklarına dahil edilen Artsak ve Şeki, Şakaşon, Sisasakan yer adlarının geçmesi Sak kabilelerinin Kuzey Azerbaycan'ın birçok arazisinde yayıldıklarını göstermektedir. Artsak toponimi bugünkü Dağlık Karabağ ile bağlı olan tarihi yer adıdır. Artsak yer adı Türk kökenli olarak art - "dağlık arazi", "yükseklik" veya Sak etnoniminden oluşan, "Sak yüksekliği" veya "Sak dağlık arazisi" anlamına gelmektedir. Kaynaklarda gösterilen Artsak veya Arsak adlı toponimler bunun yanı sıra "er" sözcüğü Türkçeden "eren", "yiğit" ve "sak" kelimelerinden oluşarak "yiğit saklar" şeklinde ifade edilmektedir. Sisakan toponimi Batı Azerbaycan topraklarının tarihi arazisi olan Zengezur ilçesine bağlı tarihi toponimdir. Eski Azerbaycan devletleri olan Atropetena ve Albanya devletinin sınır bölgesi, Salyan ve Muğan ovasında yerleşen "Sak düzenliği" anlamını veren Balasakan ilçesinde yerleşmektedir.

Günümüzde Sak kavimleriyle ilgili bir hayli yer adlarına Kuzey Azerbaycan'ın kuzeybatısında rastlanmaktadır. Şimdiki dönemde Azerbaycan arazisinde mevcut olan "Sakantala", "Saga-Tör", "Şeki", "Zagatala", "Sakandere" gibi toponimler eski Sak toplumunun izlerini hala taşımaktadır. Kuzey Azerbaycan devletinin güney bölgesi olan Astara ilçesinde Sakaşon adlı köy, hatta Sekşan nehri vardır. Sak kavimlerinin izleri Güney Azerbaycan'da da rastlanmaktadır. Bu bilgiyi eski kaynaklarla birlikte hem de toponomik bilgiler onaylamaktadır. Manna bölgesinde "Saka" isimli bir toplumun adı milattan önce VII. yüzyıla mahsus Asur kaynağında yazılmıştır (Grantovski, 1970: 4). Budagov ve Geybullayev'un verdiği bilgiye (1998) göre, Sak kavimlerinin yaşadıkları arazi olan "Sakasena" adlı yer, Strabon'dan alınan bilgilerden anlaşılıyor ki Güney Azerbaycan topraklarında da mevcut olmuştur. Strabon Sakasena yer adını Atropatena devleti arazisinde kayd etmiştir. Bugünkü Kuzey Azerbaycan topraklarındaki eski Azerbaycan devleti Kafkas Albanyası'nın eyaletinden olan Artsak toponimi Güney Azerbaycan arazisinde de mevcut olmuştur. Kaynaklarda Arşak kalesi, Erşek dağı şeklinde yer alan bu toponimlerin izleri bugün Güney Azerbaycan'da yer alan Karadağ eyaletinde olan Erşe mahalinin isminde hala yaşamaktadır. Güney Azerbaycan topraklarında Sak toponimine bağlı: "Sakani", "Sakan", "Şagali" "Sakene", "Şakabad", gibi bir hayli toponimlere de rastlanmaktadır (Hamavi, 1983: 12).

Böylelikle, milattan önce VII. asırlarda Azerbaycan bölgesine gelen Saklar, Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın hem de tarihi Azerbaycan topraklarından olan Zengezur ve Göyçe mahaline kadar yayılarak "Sak Çarlığını" oluşturmuşlardır.

Sakların etnik kökenine gelince, Sak toplumunun izlerine Türk dilinde konuşan ve Türk kökenli halkların yerleştiği birçok arazilerde rastlanmaktadır. Kırım, Orta Asya, Tataristan, Türkiye gibi Türk kökenli halkların yerleştiği bölgelerde Sak toplumuna bağlı olan Saki, Sakaya, Şeki gibi bir hayli toponimlerin yaşamaları Sak kavimlerinin Türk kökenli olması ile bağlı kanıttır. Sakların Türk soyundan olduğunu, bunun yanı sıra kaynaklarda Sakların "at sütü içenler" ve "şişpapaglı Saklar" adlandırılması ispattır.

Bazı Türk toplumunun "Sak" etnonimine bağlı birçok kabile adlarına rastlaması Sak toplumunun Türk soyundan olduğunu gösteren kanıtlardandır. Miladın 600-603 tarihinde Altay'da Tuvalarda bir etnonimin "Sekye" şeklinde isimlendirildiği malumdur. Bu Türk kavimlerine geçmişte "Sak" denildiğini göstermekte olan kaynaklardan biri de Bizans kaynaklarıdır (Kyzlasov, 1969: 51).

Sak toplumunun milattan önce VII. yüzyılda "tur" veya "tura" adlı yerde yaşadıkları ülkenin ise Turan olarak adlandırılması Avestada bilinmektedir (Litvinsky, 1972: 150). Birçok kaynaklarda Turan ismi Türklerin yaşadıkları ülke gibi nitelendirilmiştir. Firdevsi "Şahname" çalışmasında Turan halkının Türkçe konuştuğunu ve Turan'ın Türklerin olduğunu göstermiştir. Böylece kanıtlar Sakların Türk kökenli olduğunu ve Azerbaycan Türklerinin oluşumunda ve kökeninde önemli yere sahip olduğunu göstermektedir.

Sak kavimleri ile aynı zamanda Şamak, Şarvan, Gencek, Gargar, Alban gibi bir hayli Türk kökenli kavimler de Azerbaycan'ın birçok köylerine yerleşmişlerdir. Velihanlı'ya göre, Mahmut Kaşgarlı Orta Asya'da Sak kavimleriyle aynı arazide yaşamış olan Türk boylarından biride Gencek adlı kabilenin olduğunu yazmıştır (Velihanlı, 1986: 61).

Türk kökenli Alban tayfaları Azerbaycan Türklerinin ulu ecdatlarından biri olup Azerbaycan topraklarında Albanya (Kafkas Albanyası) isimli binyıllık tarihe sahip bir devlet kurumu yaratan topluluktur. Sak kavimleri ile aynı dönemde Azerbaycan topraklarına geldiği sanılan Albanlar çoğunlukla Kuzey Azerbaycan topraklarında yaşamışlardır. Birçok kaynaklarda daha M. Ö. IV. binyıllarında Alban

etnosu ve onun devlet kurumu ile bağılı bilgiler vardır. Bu bilgiler Alban etnosunun Türk soylu toplum olduğunu göstermektedir. Alban etnosunun Türk soylu olduğunu Karakalpaklar, Kazaklar, Türkmenler, Kırgızlar gibi Türk halklarında da Alban isimli toplulukların olması, Türk halklarının ortak manevi değeri sayılan “Dede Korkut” destanında Alban etnosunun isminin geçmesi, hatta Alban etnonimine Türk halklarının yaşadığı bölgelerde rastlanması gibi kanıtlar da onaylamaktadır. Şeki kentinde aynı zamanda Alban isimli tayfa adı da malumdur. Günümüzde Güney Azerbaycan’da yer alan Eher mahalindeki Alvan, Tebriz kenti yakınındaki Alvanak gibi köy isimleri hala kalmaktadır (Geybullayev, G. 2002: 81).

Hun Türklerinin miladın ilk dönemlerinden başlayarak Azerbaycan arazisine gelmeleri ile Azerbaycan nüfusunun etnik yapısını daha da zenginleştirmiş aynı zamanda Azerbaycan’ın etnik tarihinde bu kavimler kendilerine has izler bırakmıştır. Türk soyundan olan kavimlerin Azerbaycan arazisine 2. büyük akını Hunların gelmesi ile başlamıştır. Bu dönemden başlayarak bir çok kaynaklarda Hunlar ve aynı zamanda Hun soyundan Suvar, Bulgar, Hazar gibi bir hayli Türk tayfaları ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır (Merpert, 1958: 152). Eski yazarlar Hun kavimlerinin miladın I. yüzyılında Albanya arazisinde yaşadığını yazsalar da bu etnosun eski Azerbaycan topraklarına ne zaman geldiğini ve ne zamandan itibaren burada yaşadıkları ile ilgili hiçbir şey söylememişlerdir. Aynı zamanda Hun etnosunun İskit ve Kaspi soylarından olduğunu da yazmışlardır (Latışev, 1893: 240). Bizans kaynaklarında Kafkas Albanyası “hunlar ülkesi” diye isimlendirilmektedir (Artamonov, 1936: 54).

Hun kabilelerinin izlerine bugün Azerbaycan’ın birçok bölgelerinde rastlanmaktadır. Azerbaycan’ın kuzeybatı bölgesinde Kafkas dağlarından bu araziye kadar uzanan geçitlerden biri “Hun beli” adıyla bilinmektedir. Hun kavimlerinin adı hem Şeki arazisinde yerleşen “Honaşen” isminde olan dağ adında hem de Karabağ düzündeki Honaşen toponiminde de mevcuttur. “Şen” kelimesi eski “Türk” sözü olarak “şenlik” (abadlık) manasında kullanılan Azerbaycan Türklerinin dilinde bugüne kadar yaşamaktadır.

Hun kavimleriyle aynı zamanda Azerbaycan’a gelen tayfalardan olan Katakaların ismine de, Azerbaycan topraklarının bir hayli bölgelerinin toponiminde rastlanmaktadır. XVII. yüzyılda Dağlık Karabağ’da da Kötüklü adında köy de mevcut olmuştur. Azerbaycan’ın eski tarihi topraklarından olan Erivan eyaletinde

(Şimdi Ermenistan devletine ilhak edilen tarihi Azerbaycan toprağı) bir mahallinin Katayk, Zengezur'da ise bir köyün Köhne Katuk adlandığı bilinmektedir (Budagov, B. ve Geybullayev, G. 1998: 289).

Hazar kavimleri de Azerbaycan Türklerinin etnik tarihine büyük rolü olan Türk kökenli kabilelerden biridir. Hazar sözü eski Türk etnonimine ait “kas” ve bir hayli Türk etnonimine has olan “er” kelimesinden oluşan “kas erleri” anlamına gelmektedir. Bulgar, Kemer, Gargar, Suvar, Kenger gibi tayfalarda da “er” unsuru mevcuttur. Kas kavimleri Azerbaycan topraklarına M. Ö. II. binyıllarında Ön Asya'dan göç eden eski Türk kökenli kavimlerdenidir. Günümüzde Altay'da Karakas, Sarı-kas adlı Türk kabileleri yaşamaktadır. Aynı zamanda “kas” unsuruna Kırgız ve Hakas adlı Türk etnonimlerinde de rastlanmaktadır. Milattan önce II. binyılların ortalarından Güney Azerbaycan arazisinde yaşamış olan Kas kavimleri kaspi etnoniminin ecdatlarıdır. Birkaç Türk birliğinin isminde Kaspi etnoniminin sonundaki “pi” ekine rastlanmaktadır. Örneğın, Herodot İskitlerde Traspi ve Agrippi kabile isimlerini kaydetmiştir. Aynı zamanda Altay ve Ön Asya'da Tatabi ve Siyanbi isimli Türk kabileleri mevcuttur (Geybullayev, 2002: 108). Böylece, Hazar toplumunun Kas ve Kaspi kabilesi etnosundan olduğı belli olmuştur. Kaynaklarda Kaspi kavimlerinin Kürle Aras nehirlerinin kavşağından Hazar denizine kadar olan deniz kenarı arazide yaşadıklarına ait bilgiler vardır. Geçmişte “Kaspi” olarak isimlendirilen Hazar denizinin adı Kaspi etnosu ile ilgilidir. Kaynaklarda Hazar kabilelerinin Kafkas Albanyası topraklarına ilk yürüyüşleri milat başlangıçlarından itibaren başladığı yazılsa da, eski kaynakların birinde daha milattan önce hatta IV. yüzyıl öncesinde Kafkas arazisinde Hazar dilinde konuşulmasına ait bilgiler vardır.

Hazar denizinin adı Hazar etnoniminden geldiğı gibi Azerbaycan bölgesinde bir hayli yer adlarında da kalmaktadır. Lerik ilçesinde Hazaryaylak, Ordubat ilçesinde Hazaryurt, Fuzuli ili ve Dağlık Karabağ'da Hazardağ isimli toponimler eski Hazar kavimlerinin izlerini taşımaktadır. Hazar etnonimi ile ilgili olarak Hazarkent, Hazarşa, Hazargerren, Hazarlı gibi toponimlere Güney Azerbaycan topraklarında da rast gelinmiştir. Bazı kaynaklarda Hazar toplumunun içinde Belencer, Garaçur, Kebir gibi bir hayli Türk soylu kabilelerinin olduğı yazılmıştır. Azerbaycan'da yerleşen Bilecer, Garaçorlu, Kebirli adlı toponimler belli ki bu Türk kökenli toplumların ismini yansıtmıştır (Dolgikh, 1960: 25-26).

Kıpçaklar milat başlangıçlarında Azerbaycan topraklarında yaşayan Türk kabilelerindendir. Kıpçak kavimlerine ve onun soylarından olan Oncanlı, Bucak gibi bazı kabile izine Azerbaycan'ın birçok bölgesinde, özellikle de Şeki-Zagatala şehirlerinde rastlanmaktadır. Kıpçak, Bucak, Oncanlı köy adlarına bu bölgelerde rastlanmaktadır. Oğuz kabilesinden en eski olan Kınık kabilesinin ismi Şeki-Zagatala bölgesinde olan Baş Göynük, Kanık çayı, Kanık dağı gibi yer adlarında kalmıştır. Kınık toplumunun adı aynı zamanda Gakh ilinin İlisu ilçesinde bugün Kanuklar neslinin isminde kendi yerini bulduğu belli olmaktadır. Dede Korkut boyunda adı geçen Dış Oğuz birliklerinin izlerine Şeki kentinin arazisinde “Daşüz” isimli eski yer adında rast gelinmiştir (Velihanlı, 1974: 28).

Türk soylu etnosların en önemli akını XI-XII. asırlarda Selçuk Oğuzlarının Azerbaycan arazisine gelmesi ile başlamıştır. Azerbaycan Türklerinin gelişiminde, Oğuz kabilelerinin yerli Türk kabileleri ile kaynaşması süreci son aşama olmuştur. XIII. yüzyılda Moğolların bir parçası olarak Azerbaycan arazisine gelen Celari, Tangıt, Küngüt, Alar, Uygur, Saray, Kaçar, Sugayıt gibi Türk kökenli kabileler Azerbaycan'ın etnik tarihinin daha da zenginleşmesine sebep olmuştur. Böylelikle Azerbaycan'ın etnik tarihinin gelişimi bu topraklarda daha M. Ö. yaşayan yerli Türk soylu kavimlerle miladın ilk asırlarından itibaren Azerbaycan arazisine gelen Oğuz, İskit-Sak, Kıpçak, Hun gibi birçok Türk kökenli kabilelerin kaynaşması sonucunda olmuştur. Görüldüğü gibi, binlerce yıl önce büyük babaları ile bu topraklarda yaşayan Azerbaycan Türklerinin çok eski zamanlardan başlayan tarihi, hatta etnik bağlılığı da hep tarih boyunca kesintisiz olarak devam etmiştir. Eski kaynaklar ve toponomik bilgiler esasında Azerbaycan Türklerinin oluşumunda etnik süreç dönemi ve bu dönemin öğelerini oluşturan kavimler, onların adları ve kökenleri belirtildikçe Azerbaycan Türklerinin etnik tarihi, insanlık tarihinin başlangıcı olan Türk halklarının tarihindeki eski ve zengin sayfalardan biri olduğu belli olmuştur (Paşayeva, 2005: 16).

1.1.1. Azerbaycan'ın Coğrafi Konumu, Sınırları ve Adı

Etimolojik olarak Azerbaycan isminin orijinal mazmunu ile alakalı birçok farklı düşünceler mevcuttur. Azerbaycan ismi tarihte birkaç şekilde adlandırılmaktadır. En eskiden verilen isim ise Adurbadhagan ve Adharbadhagan

adlarıdır. Ermeni kaynakları bu adı Atrpatakan, Yunan kaynakları Atropatena, Orta çağda Farsçadan Aturpatakan, Süryani kaynakları ise Azerbygan ismi olarak yazmıştır (Abdulhaluk, 2002: 90). Bu ismin nasıl ve nereden gelmesi ile ilgili esas bir hayli fikir ileri sürülmektedir.

Bu görüşlerden ilki, 1989 yılında Z. Jampolski, M. Azerlu ve T. Musevi'nin (1989) birlikte kaleme aldıkları çalışmada açıkladıkları gibi, İbn Mukaffa, Strabon, Khronik Karpi, Hamdullah Mustofi, R. Grişman, T. Holdsk, M. Streak, Mukaddesi, Yagut Hamavi, E. Hersfeld, İbn el-Fakih tarafından yazılan bazı eski ve yeni kaynaklar "Azerbaycan" adının birey ismi gibi tanınan Atropata dayandırmaktadır.

Bu görüş gereğince aslen İran'dan olan Atropat, (birçok görüşlerde Atropates olarak) İran Ehemeni devletine has olan Guagamela (millattan önce 331 yılında) vuruşmasında İskender tarafından yenildikten sonra kendisinin ona olan sadakatini bildirerek onun satrapı olmuş ve bu olaydan sonra Küçük Medya arazisini İskender'in adıyla idare etmeye başlamıştır. İskender'in ölümünden sonra o Küçük Medya topraklarında herkese kendi krallığını duyurmuş ve onun adıyla bu ülke "Atropat'ın Ülkesi" anlamını gelen Atropaten olarak adlandırılmıştır. Zaman geçtikçe ülke sınırları kuzey istikametinde genişlemiş ve Azerbaycan arazisini de kapsayarak Azerbaycan'a da Atropaten adı denilmiştir (Abdulhaluk, 2002: 99). Zamanla "Azerbican, Azerbağzan, Azerabadagan, Azerbadegan" gibi birçok değişikliklere uğrayan "Atropatene" adı günümüzde "Azerbaycan" olarak denilen şekil almıştır. Böylece "Atropat" adı dolayısıyla ülke adının daha M. Ö. VIII. yüzyıldan itibaren var oluşu ve ülkenin "Atropat" adını bir şahıstan aldığı söylenmektedir (Paşayeva, 2005: 22).

En başta H. Bartolome ve M. H. Bogolyubov şahısları olmakla bu düşünceyi desteklemeyenler çoğunluktadır. Bu şahıslar "Atropat" adının umumi bir ad olduğu fikrini ileri sürmekle Azerbaycan adını Avestada od tanrısı olan "Atar" kelimesi ile bağlamaya çalışmaktadırlar. Bunun için, od, Atr, Pat, Azer, Atar, Ateş, Ator kelimesi de koruyucu, bekçi anlamındadır. "Can" veya "Kan" kelimesi ise Araplar tarafından yer veya ülke olarak bildirmek için sonradan ilave edilmiştir (Abbaskı, 2001: 26).

Azerbaycanlı oryantalist, bilim adamları Bünyadov ve Yusifov (1994) ise Azerbaycan adının herhangi bir şahıs adından gelmesini kabul etmemiş ve hatta bu adın tarihte ismi geçen bir alan adı ile alakalı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bünyadov,

milattan önce VIII-VII. yüzyıla mahsus çivi yazı kaynaklarında, yaklaşık Manna ülkesi ile Medya sınırında olan Kızıl Üzen çayının güney batı tarafının menşee akarında Adirpatianu ve Andirpatian adlı yer isminin yazılmasını ve hatta bu yer adının Azerbaycan isminin ilk hali ve daha eski hali olduğu bilgisini göstermektedir. Bünyadov bu yer isminin Aderbadgan, Aderbaygan, Adırbadgan, Adırbaygan ve sonda Azirbiycan ve Adırbiycan şekline değişerek zaman geçtikçe bugünkü halini (Azerbaycan) aldığını ispatlamaya çalışmaktadır. O, Andarpatian ve Andirpatianu ismindeki Andar ve Andır hissesinin Adır/Ader Türk kelimesinin aksi gibi kabullenmenin olasılığını ve bu biçimde kabullenilen dönem bu yer isminin “dağlı-tepeli olan düzen yer”, “sıradağ düzeni”, “dağaltı yer” manasını taşıdığını göstermektedir. Bünyadov ve Yusifov hatta, birkaç araştırmaların da bu adın Atropatla kıyaslamayı ve bu sözlerin eşitlenmesinin hata olduğunu da herkese iletmektedir (Bünyadov, Z. ve Yusufov, Y. B. 1994: 18).

Azerlu, M. Musevi, T. ve Jampolski, Z. (1989) göre, “Azerbaycanlı bilim adamlarından olan Mireli Seyidov Azerbaycan isminin açıklanması ile ilgili bir farklı fikirde bulunmaktadır. M. Seyidov, “Azerbaycan” kelimesinin Az-Er-Bay-Gan sözcüklerinden birleştiğini göstermektedir. “Az” kelimesi ona göre eskiden Türk dilinde adı geçen bir sözdür. “Gültikin” ve “Tonyigun” abideleri üstünde bu söz bulunmaktadır. “Gültikin” abidesi üstündeki 23-24. çizgilerinde Az’ların ismi ile ilgili çöl belirtiliyor ve şu şekilde denilmiştir: “Çölde Az erleri buldum. Kendim Az jirim, onu bil” (Açıklaması ise, erleri (kişi) Az çöllerinde buldum. Bunu bil ki benim yerim Az’dır).

“Ar-er” ise ikinci sözcüktür. Eski Türk sözcüğü olan ar-er şuan da bir hayli Türk toplumunda kullanılmaktadır. Bugün Türk dilinde “ar-er” sözcüğünü Azerbaycan halkı “er”, “yiğit”, “kişi” manasında, Türkmen halkı ve Çuvaşlar bu sözcüğü “insan”, “kişi”, Tatar, Kırgız, Özbek ve Başgırt halkı yine aynı “yiğit”, “kişi” anlamında, Karakalpak milleti de “kişi” anlamında kullanmaktadır. Yukarıda sayılanlar içersinde hoş gözükten “Ar” sözcüğü Türk dillerinde, hem de kırmızı anlamına da gelmektedir. Bundan başka Türk dillerinde “insan” veya “kişi” anlamını veren “ar-er ve ır-ır” gibi bu veya diğer bir kelimeye eklendiğinde kabile birleşmesi, ulus ve tanrı adını oluşturmaktadır. Örnek olarak Av-ar, Mac-ar, Haz-ar, Hızır, Suv-ar, Gac-ar vb. gösterilmektedir. Azerbaycan adında olan “bay/bey” sözcüğü “zengin” ve “hakim” manasında olup, günümüzde Özbek, Kırgız ve Tatar Türkçesinde

kullanılmaktadır. Kelimede son sözcük olan “Gan” sözcüğü Türk dillerinde kan, hakim, han, ata olarak anlaşılmaktadır. “Gan” sözcüğü “Azerbay” kelimesine eklendiğinde “g” ön sesi bazı Türk dillerindeki gibi “y” sesinin etkisiyle yumuşamış ve “c” harfine dönüşmüş ve günümüzde kullanılan şekli oluşmuştur. Seyidov, çalışmasının sonucu olarak “Azerbaycan” ismini, zengin Az insanının atası, kırmızı, kaan’ı, hakimi, güneşle bağlı, iyiniyetli tanrısı demek olduğunu sonucuna varmıştır” (Azerlu, M. Musevi, T. ve Jampolski, Z. 1989: 16-17).

Azerbaycan Cumhuriyeti Kafkasya’nın güneydoğusunda İran platosunun kuzeybatısında Avrupa ve Asya kıtalarının temas bölgesinde bulunan eski bir ülkedir. Azerbaycan arazisinde tarihin karanlık dönemlerinden bugünüme kadar farklı devletler (Aratta, Manna, Medya, Atropatena, Albanya, Azerbaycan Safevi İmparatorluğu, Azerbaycan Cumhuriyeti) mevcut olmuştur.

Çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti M. Ö. III-II. yüzyıllardan Arap istilasına (VII. yüzyıl) kadar güneyde Aras nehrinden kuzeyde Derbent’e kadar, batıda Muhran çöllerinden doğuda Hazar denizi sahillerine kadar büyük bir arazide mevcut olmuş Kafkas Albanyası’nın selefidir. Ekim devriminden sonra Azerbaycan topraklarının bir kısmında Ermenistan devleti yaratılsa da, Azerbaycan kapsadığı alanın büyüklüğüne ve ahalisinin nüfus sayısına göre Kafkas devletleri arasında en büyüğüdür.

Doğal coğrafi açıdan Azerbaycan’ın elverişli konuma sahip olmasını her şeyden önce, onun subtropikal kuşakta (bu kuşağın mülayim kuşağa geçit bölgesinde) yerleşmesi, arazisinde bol sıcak rezervi, verimli toprakları olan büyük düzenliklerin, geniş dağ etekleri ve oldukça zengin doğal koşulu ve rezervleri ile seçilen dağ sistemlerinin, nihayet dünyanın en verimli ve en büyük gölü Hazar “denizinin” varlığı belirtmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin arazisi 38°24’ ve 41°54’ kuzey enlemler ile 44°46’ ve 50°50’ doğu boylamlar arasında yer almaktadır. Malumdur ki bu enlemlerde yerleşen arazilerin hepsi subtropikal kuşağa ait değildir. Yalnız Karadeniz ve Akdeniz havzalarında subtropikal manzaralara sahip olan alanların kuzey sınırı 40° kuzey enleminden 3-5° kuzeye meyil edip, kalan arazilerde, özellikle Asya’da (Çin’de, Kore’de, Hokkaido adasında) bunun aksine olarak 3-5° güneye meyil etmektedir (Müseyibov, 1998: 5-6).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları konusuna gelince, tarihi sınırlar ve bugünkü sınırlar olarak ikiye ayırmak gerekmektedir. Tarihi Azerbaycan toprakları 35°42' enlemler ve 44°50' boylamlar arasında tahminen 220 bin km² olmuştur. Bu tarihi arazi olan Güney ve Kuzey Azerbaycan devletinin toplam arazisidir. Rusya ile İran arasında imzalanan 1813 yılında Gülistan, 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'na göre, Tarihi Azerbaycan toprakları iki parçaya ayrılmıştır. Sonuç olarak, İran Güney kısmını, Çarlık Rusya'sı ise Kuzey kısmını yönetmiştir. Bu bölüşüme göre, Azerbaycan'ın 105.952 bin km² arazisine İran, kalan arazilere ise Rusya devleti sahiplenmiştir. Ancak 1918. yılda Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin sınırları netleşmiş ve 114 bin km² kapsamında olmuştur (Bünyadov, T. E. 2006: 23).

1920. yılda SSCB'ne dahil edilen Azerbaycan Cumhuriyeti yine aynı 114 bin km² arazisi bulunmuştur. Fakat 1990'lı yıllarda Azerbaycan'ın 28 bin km² arazisini Ermenistan işgal etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti kuzeyde Rusya Federasyonu'nun Dağıstan Özerk Devleti, batıda Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan, kuzeybatıda Gürcistan devleti, güneyde ise İran İslam Cumhuriyeti ile komşudur. Doğuda Türkmenistan'la Azerbaycan arasında Hazar denizinin ortasından geçen çizgiden batıya olan kısmı Azerbaycan devletine aittir (Bünyadov, T. E. 1984: 25).

Kuzeyde Dağıstan Özerk Cumhuriyeti ile sınır Hazar denizi sahilinden Samur nehri boyu güneybatıya uzanarak ve Samur nehrinin sağ kolu Tahircal nehri boyu ile Şahdağ masifine, oradan ise Bazardüzü zirvesine kadar devam etmektedir. Dağıstan Özerk Devleti ile Azerbaycan sınırının genel uzunluğu 289 km²'dir. Gürcistan ile sınır Eldar çölünün kuzey kenarı, Eldarovuğu, Çobandağ, Yaylacıg, Udabno dağı ile batı, kuzeybatı yönünde devam ederek, Garabığ dağından ise güneybatıya uzanarak, Kür çayına ulaşır ve Şıhlı köyünden batıda Ermenistan sınırına direnmektedir. Azerbaycan'ın Gürcistan devleti ile sınırının uzunluğu 340 km²'dir. Ermenistan devleti arasındaki sınır ise Tovuz çayına kadar kuzeybatıdan güneydoğuya uzanır ve Küçük Kafkasya'nın kuzeydağ eteklerine yatay yönde geçmektedir. Daha sonra o Ahınca nehri ve Esrik nehri su ayrıcısı ile güneye devam ederek ve Şahdağ, Doğu Göyçe silsileleri, Karabağ volkan yaylası üzere birkaç kez kendi yönünü değiştirerek Zengilan ilçesi arazisinde Aras çayına varmaktadır. Nahçıvan Özerk Devleti ile Ermenistan arasında sınır Sederek ilçesinde Aras çayından başlayıp Dereleyez, Zengezur silsileleri üzere uzanarak Ordubat ilçesi arazisinde yeniden Arasa

dayanmaktadır. Azerbaycan Ermenistan devleti ile sınırının genel uzunluğu 766 km²'dir. Nahçıvan Özerk Devleti ile Ermenistan arasındaki sınırın payına düşen kısım ise bunun 224 kilometresidir. Azerbaycan Nahçıvan Özerk Devleti'nin Sederek ilçesinde 11 kilometrelik mesafede Türkiye Cumhuriyeti ile sınırlanmıştır. Güneyde Azerbaycan komşu İran İslam devleti ile sınırlanmıştır. İran'la sınır Aras, Bolgarçay, Astaraçay ve Talış silsilesinden, Behremetepeden Bilesuvar köyüne kadar 50 km² mesafede ise Güney Muğan düzenliğinden geçmektedir. Azerbaycan devleti ile İran arasında sınırın genel uzunluğu 618 km²'dir. Azerbaycan sınırlarının genel uzunluğu 2800 kilometreden fazladır. Ermeniler tarafından işgal edilen arazi sahası hesaplanmasa, bugünkü Azerbaycan devletinin sahası yukarıda gösterilen sınırlarda 86,6 bin km²'dir. Museyibov'dan alınan bilgiye göre, Azerbaycan devletinin arazisinin fiziksel yüzeyinin sahası R. H. Piriye'v'in hesaplamalarına göre, 88278 km²'dir (Müseyibov, 1998: 6-8).

1.1.2. Devlet, Kimlik ve Aidiyet

1.1.2.1. Ermenilerin Kimliği

Ulus ve genelde ulusal kimlik sorunu, tarihte her zaman bir tartışma konusu olmuş hatta bu konu hala bugün geçerlidir. Bu mevzu daha çok tarihçiler, antropologlar, sosyal psikologlar ve sosyologlar tarafından incelenmektedir. Milli kimliğin oluşumu süreci ve karakterizasyonu dış politikada yansıtılması ise son yıllarda araştırılmaya başlanmıştır.

Ulusal kimlik, insan yaşamında olduğu gibi devletin ana özelliklerinden biridir. İnsanlar kendilerini ulusal kimlikle tanıttıkları gibi, devletlerin de ulusal kimliği vardır. Devletler çok uluslu hususiyete sahip ola bilir, sınırları içinde yaşayan tüm uluslar yasa önünde aynı olsa da, devletin kurulmasında bir veya iki etnik grubun ismi öne çıkmaktadır.

“Kimlik zaman ve yer bilincinin tarihsel deneyim ve güncel gerçeklikler bağlamında tanımlanması, tarihsel varlığa ve insanlık deneyimine katkıda bulunmanın en önemli koşuludur” (Davutoğlu, 2003: 30).

“Kimlik kültürel sıralamayı ve aidiyeti ifade eden bir kavramdır. Tarihe, geleneğe yaptığı vurgu, sembollerin inşasında gereken malzemeleri, etnik ve ulusal kimliğin başlangıcı sayılabilecek özellikleri içermektedir. Kimlik, grup üyelerini

birleştiren diğerlerini “başkası” kavramı ile kendisinden uzaklaştırmaktadır. Birey kendisini tanıta bilmek için aidiyeti olduğu gruba dahil olmuştur” (Burke, 1994: 56). “Kimliğin en önemli faktörü ait olmaktır. Etnik kimlik, kendisini diğerlerinden ayıran sınırları tanımlamak için aidiyete bağlı değerleri hazırlayarak varoluş alanını oluşturmaktadır. Varlığını sürdürmek ve gelecek nesillere aktarmak için varoluş mücadelesinin en önemli özelliği, kendisini diğerlerinden ayıran kimliğin en belirgin biçimde ortaya koyulması ile mümkündür (Çakıllıkoyak, 2005: 71).

Kolosov, milletlerin devleti ve milli kimliği değil, devletlerin daha doğrusu elitlerin milleti oluşturduğu fikrini savunmuş, SSCB’ği döneminde Ruslar, Ukraynalılar, Kazaklar veya diğer halklar arasında bir kültürel değerlerin olduğu kanaatine geldiğini, ancak Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra bu halklar arasında ciddi kültürel farklılığın ortaya çıktığını örnek göstermiştir.

Siyasi elitler ve devletler, belli bir grup insanı bir araya getirmek ve onların diğerlerinden farklı olduklarını göstermek, grup üyeleri arasındaki birliği ve eşitliği güçlendirmek amacıyla kültürel sistem ve sembollerden kullanılmaktadırlar (Kolosov, 2001: 6)

Anthony Smith (1971), çalışmasında milli kimliğin faktörlerini açıklarken vatan ve milleti sınıflandırmış, cinsiyet, yer veya ülke (toprak) kategorisinden bahsetmiştir. Smith’in bu sınıflamasına uygun olarak, Ermenilerin, genellikle cinsiyet kategorisine, XIX. yüzyılın başından sosyo-ekonomik, sınıf kategorisine ve 1918 yılından itibaren bölge, ya da ülke (toprak) kategorisine ait olduğunu söylemek mümkündür.

Peter Rutland (1994) aynı zamanda, Ermeni kimliğinin normal olmayan koşullarla karşılaştığını iddia etmiştir. Rutland’a göre, kendilerine has ülkeye sahip olmayan Ermeniler çok milletli imparatorluğun bir parçası olarak yaşamaya uyum sağlamak zorunda kalmışlardır. Çok güçlü “toplum kimliğinin” gelişmesine rağmen, Ermeniler ancak son zamanlarda kendi devletlerini kurmayı başarmışlardır.

Bugün, dünyadaki birçok etnik grup belirli bir coğrafyada, tarihsel süreçte etnik, sosyal, kültürel, fiziksel değişim ve gelişimin belirli aşamalarını yaşamış ve ulusal kimliklerini oluşturabilmiştir. Ancak bazı etnik grupların ulusal kimliği, doğal bir şekilde asırlar boyu cereyan eden sosyolojik, psikolojik, ekonomik ve tarihi olayları, değişimleri yaşayarak ve kabul ederek değil, uluslararası çevrenin

dinamikasının ortaya çıkardığı imkanlardan ve yabancı destekten kullanarak oluşmuş veya bu süreç hayla devam etmektedir. Ermenileri de bu kategoriye dahil etmek mümkündür (Cabbarli, 2014:.32).

Bazı Ermeni tarihçileri aynı düşüncede olmasalar da, bazıları binyıl kadar devletçilik geleneklerini kaybettiğini, çeşitli nedenlerle birçoğu yurtdışında yaşamak zorunda kaldığını, tarih, medeniyet, gelenekleri ile ilgili farklı düşünceye ve yaşam tarzına sahip oldukları için milletleşme sürecinin hayla tamamlanmadığını iddia ediyorlardır. Ermeni tarihçileri arasında köklerinin nereden geldiği konusunda fikir birliği yoktur. Bir grup tarihçi, Ermenilerin kökenlerini İncil'e taşıyıp, Sincarlı Yasef'in evladı Haykın torunları olduğunu belirtmektedir (Archun, 2004: 35).

Ermenicede Ermeni "Hay", Ermenistan ise "Hayastan" demektir (Mazıcı, 2005: 15). Bir grup tarihçi ise, Ermenileri Frigyalıların bir kolu olduğunu göstererek, Ermeni tarihinin başlangıcını onların Frigyalılarla bir yerde yaşamaya başladığı dönemden, yani milattan önce VII. ve VI. yüzyıldan hesaplıyorlardır (Uras, 1987: 22). Tarihsel süreçte, bu etnik grupların bazılarının, fiziksel kodları, bazılarının gelenekleri, bazılarının da maddi, manevi değerleri ve kültürleri Ermeni etnik kimliği altında toplanmıştır. Archun'nun (2004) verdiği bilgiye göre, Hanriş Pudor Ermenilerin Hıristiyan olması ile aynı zamanda, Sami ırkına ait olduklarını, en belirgin fiziksel özelliklerin kartal burun olmalarını, L. Şufer onların Yahudi ve Hititlerden geldiğini, S. Valsinger Ermeni ve Yahudiler arasında dikkat çeken benzerliklerin olduğunu, bunun fiziksel benzerlik ve aynı zamanda, ticarete olan yakınlıkları ile kanıtlandığını belirtmiştir. J. Deniker Ermenilerin esasen karışık bir ırk olduğunu, Hintli, Afgan, Asuri ve Türk ırkları arasında ortak noktalar olduğunu, Robart De Gais Ermenilerin Orta Asya ve Pamir ovalarından gelen Aryen boyları ve Mezopotamya'dan kuzeye giden Sami ırkına ait tayfaların karışığı olduğunu bildirmiştir.

Veliçko'dan (1904) alınan bilgiye göre, Rus bilim adamları tarafından Ermenilerin etnik kökenleri kapsamlı bir şekilde araştırılmasa da, doğu kaynaklarına dayanarak verilmiş bilgiye göre, Babil döneminde Kudüs'ün işgalinden sonra büyük bir Yahudi grubu Ermenileşmiştir. Şantr, Erkert ve Pontyukhov'un antropolojik çalışmalarının sonucuna göre, Ermenilerin büyük çoğunluğu kısa kellelidir ve bu nedenle, dağ Yahudilerine ve Siro-Haldeylere-Asurlara benzetmişlerdir. İngiliz bilim adamı Berin, Ermenileri Filistin'den önceki dönemde yaşayan Yahudilerle aynı tür

insan grubuna ait etmektedir. Rus bilim adamı Anuçin ise Ermenilerin temiz ırk olmadığını, sadece dillerinin arileştiğini yazmaktadır. Meşhur tarihçi Glinka (1832) ise Ermenilerin Süryanilerden, Araplardan ve veyahut Frigyalılardan doğduğunu iddia etmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarında Kafkas valiliğinde çalışan Rus yazar Veliçko (1904), Tiflis'te Ermeni dilinde yayınlanan "Murç" dergisine atıfta bulunarak, XIX. yüzyılın sonunda Kafkas Ermenileri arasında önemli asimilasyon edilmiş göçmenlerin olduğunu söylemiştir. Veliçko, aynı zamanda, Albanların Ermenilerin iddia ettikleri gibi, Ermeni olmadığını, XIX. yüzyılın başlarına kadar Eçmiyadzın kilisesiyle mücadele eden bağımsız bir Agvan veya Gandzasar (bugünkü Gence) katalikosluğuna bağlı olan Hıristiyanları Ermeni gibi kabul ettiklerini ve Albanların Ermeniler tarafından asimilasyon edildiğini bildirmiştir.

Ermeniler "Ben kimim?" sorusunu cevaplarırken, kendi geçmişlerini Nuh Peygamber'e kadar götürüyor, 4.500 yıllık tarihe sahip olduklarını söylüyor, Hıristiyanlığı ilk kabullenen millet olarak gurur duyuyor, tarihlerini inanılmaz şekilde abartıyor ve dünya medeniyetini, astroloji bilimini, bakır ve demir cevher işlemeyi keşfettiklerini ve dünyada insan hayatının Göyçe gölü sahilinden başladığını iddia ediyorlardır. Ermenilerin ulusal kimlik psikolojisini incelemek için Ermeni tarihinin gelişim aşamalarını değerlendirmek oldukça önemlidir (Şahinyan, 1998: 2).

Ermeniler XI. yüzyıla kadar yalnız Kilikya krallığını kurmuş, bu krallığın çökmesinden sonra XX. yüzyılın başına kadar bağımsız devletleri olmamış ve böylece Kilikya krallığının tarihini inanılmaz şekilde abartmışlardır. Ermeniler tarihlerini olduğu gibi değil, görmek istedikleri gibi yazmış ve propaganda yapmıştır. Yaşadıkları coğrafyada Bizans, Roma, İran, Arap, Selçuk, Safevi ve Osmanlı gibi büyük imparatorluk ve devletler kuran milletlerin çevresinde kendilerini zayıf ve başarısız gören Ermeniler, kölelik psikolojisinden uzaklaşmak için kendilerini büyük millet olduklarına ikna etmeyi denemişlerdir (Ayvazyan, 2004; 251.) Böylece, "Hay dat" ideologlarından biri olan ve katı milliyetçi görüşleri ile tanınan Zori Balayan (1984) Erivan'ın 2702 yıl önce inşa edildiğini, Roma ve Babil kadar eski olduğunu iddia etmiştir.

Elekberli ve Garagoyunlu'nun verdiği bilgiye göre, Ermeni bilim adamı ve akademisyen Manuk Abegyan şöyle yazmıştır: "Ermeni halkının kökeni nedir, nasıl veya ne zaman, hangi taraftan, nereden ve hangi yollarla onlar buraya gelmiş ve Ermeni olmadan önce veya

sonra hangi kabilelerle ilişkileri olmuş, onların dilini, etnik yapısını, oluşumunu kim nasıl etkilemiştir? Ne yazık ki bizim elimizde bunları açığa çıkaran, ispatlayan açık ve kesin kanıtımız yoktur” (Elekberli, A. ve Garagoyunlu, E. 2016: 3).

Memmedli’den alınan biliye göre, Ermeni dilini hertaraflı öğrenen akademisyen N. Y. Marın bununla alakalı fikirlere özel ilgi göstermiştir. O şöyle yazıyor: “Ermeni halkı gibi, Ermeni dili de hibrit (melez) dildir.”

Bu görüşü başka bir Ermeni bilim adamı, akademisyen M. Abeygan da onaylamıştır: “Ermeni dili melez bir dildir. Öte yandan Ermeni kabilesi de aynı zamanda bir melezdır, Urartulu ve diğer komşuları da asimile etmiştir” (Memmedli, A. 2008: 13).

Elekberoğlu ve Garagoyunlu, çalışmasında Ermeni şairi M. Nalbandyan ise Ermenileri genel olarak bir etnik varlık olarak şüphe altına aldığını yazmış ve onun söyledikleri bu çalışmada böyle yazılmıştır: “Ben Ermenilerin yaşadığı birçok yerleri ziyaret ettim. Her zaman halis (katkısız) Ermenice olan bir şeyler, her hangi bir kelime duymaya çalıştım. Ne yazık ki, bu hayalim şimdiye kadar gerçekleşmedi” (Elekberli, A. ve Garagoyunlu, E. 2016: 4).

Milattan önce II. yüzyılda “Büyük Ermeniye” gibi adlandırılan kurumun yaratıcıları etnik mensubiyetine göre kendilerini “Hay” olarak adlandıranların hükümdarı değil, Türk soylu komutan olmuşlardır. Eski Ermeni kaynaklarında “Armini” adında ülke mevcut değildir. Kaynaklarda Ermenilerin ülkesi Hayk (haylar) olarak adlandırılmaktadır. Hayk kelimesi Rus ve Avrupa dillerine Armenia olarak tercüme edilmektedir. Ancak “Arme” eyaletinin ismi ile sonralar yaranmış “Ermeni” ismi aynı zamanda “Haylara” ait olduğu için “Armina” ismi Hayk adının karşılığına çevrilmiştir.

Haylar Ermeniye’de, yani bugünkü Ermenistan devletinin (tarihi Batı Azerbaycan’ın toprakları sayılan oğuz yurdu) Türkiye devleti ile sınır boyunca arazisinde çoğunluğu kapsamamışlardır. M. Ö. VII. asırda orada başrol olarak ilk önce buralara gelen eski Türk soylu Kemerlere (yani kimmerlere) ve Saklara, sonraki dönemlerde ise, yani erken Ortaçağ’da yine de buraya yerleşmiş diğer Türk halklarına ait olmuştur. Ermeni bilim adamı Kapançyan (1947) şöyle yazmıştır: “Benim hiçbir şüphem yok ki önce vurguladığım gibi, güney ve güneydoğuya doğru hayasa hareketinin en başında bir zamanlar İskit (yani saklar), Kemerliler durmuştur. İlk Ermeni padişahı Sakların soyundan olan Paruyr şahsı hakkında olan Ermeni halk efsanesi bugün benim bu görüşümü tamamen onaylamaktadır.

- Ermeniler kimdir ve Kafkasya’da ne zamandan yaşıyorlardır?
- Haylar kimdir ve Kafkasya’da ne zamandan yaşıyorlardır?
- Kafkasya ve Orta Doğu’da yaşayan en çeşitli halkların temsilcileri bu küçük etnik toplumda nasıl eriyip Haylaşmışlardır?

Her şeyden önce, Kafkasya tarihinde Ermeni diye bir halk yoktur, hiç Alban diye bir halkta yoktur. Tüm bu alanlar özellikle iki büyük Türk kabilesi arasında bölünmüş Oğuz alplarının yerleştikleri arazilere Alpan, Alp eli, Albanya, yani “Alpların ülkesi”, gayri-oğuz Türk boylarının - Kıpçak erlerinin yaşadıkları coğrafyaya ise Arman, Ermen, Armaniya, Arminiya, Ermeniye, yani “Erlerin ülkesi” demişlerdir.

Ermeniler veya Ermenler en eski zamanlardan beri Güney Kafkasya’da ve Orta Doğu’da yaşayan Oğuzlar, Gargarlar, Kamerler, Saklar, İşguzlar, Kıpçaklar, Bulgarlar, Gögerler (gugalar), Hunlar, Kasbiler, Hazarlar, Şadlılar ve başkaları gibi Türk boylarından biri değil, onların tüm bir grubunun genel adıdır, Alpanlar, Albanlar gibi, yani sub-etnostur. Ona göre de tüm tarihi kaynaklarda bu coğrafyada yaklaşık devlet düzeyinde iki coğrafi konumdan-Albanya ve Ermeniye’den bahs edilmiştir. Üçüncü de var – İberya, o da “Yüzyıllar boyunca” anlamındadır.

Genel olarak, Güney Kafkasya ve Orta Doğu tarih boyunca Türk erlerinin, alplarının ana yurdu olduğundan bu coğrafyadaki tüm eski(tarihi) devletlerin adında Ermenilerin de ait olduğu hemen Erlerin, Alpların (“Er-manların, Alp-anların-Er adamların”) adı geçmektedir: Şumer//Subar, Harhar//Gargar, Aratta, Ararat, Alpan, Arman, Aran, İber vs” (Elekberli, A. ve Garagoyunlu, E. 2016: 5-6).

Genel olarak, bilinen kaynaklar “Ermenistan” kelimesinin kökeninde olan “Ermeni” etnosunun bugünkü Hay-Ermenilerle hiçbir bağlantısının olmadığını onaylamaktadır. Tarihi Ermenistan arazisi (Arme, Armina, Arminiya) hay Ermenilerin eski vatanı değildir ve tarih boyunca hiçbir zaman bu ad Hay-Ermeni devletinin siyasi sınırlarını bildirmek için kullanılmamıştır. Ermenistan M. Ö. I. yüzyılda II. Tigran’ın (bu tarihi şahsın da Hay-Ermenilerle hiçbir alakası yoktur) kısa vadeli hakimiyetini dikkate almamak koşulu ile genel olarak siyasi sınırları olan arazi olmamıştır.

Strantanovki’den (1972) alınan bilgiye göre, istenilen halde tarihi Ermenistan arazisi Kafkasya’nın coğrafi sınırlarının ötesinde, Küçük Asya arazisindedir. M. Ö.

V. yüzyıla ait en güvenilir kaynaklarından birinin yazarı, tarihin babası olarak kabul edilen Herodot (M. Ö. V. yüzyıl), Babil'den akan Fırat çayı başlangıcını Ermenistan'dan (onun oluşturduğu bir haritada "Armenii") aldığını yazmıştır. O, Ermenistan'ın Asur devletinin hemen üzerinde yerleştiğini göstermiştir. Bu bölgeye ayrı ayrı dillerde –Aysor dilinde Urartu, İbranice Ararat, Aramice Harminyan, Harmeni gibi farklı isimler verilmiş ve ilk defa Bisütun kitabesinde (milattan önce 522-486) Armeni-"Yüksek memleket" gibi gösterilmiştir. İlginç olan, Dede Korkut boylarında (VII-IX. yüzyıl) bu bölge ve onun halkı, tarihi ile alakalı geniş bilgiler verildiği halde, Ermeni kelimesi hiç kullanılmamıştır (Koçaş, 1998: 8).

Meri'ye (1986) göre, Ermenistan olarak adlandırılan arazi Urartu metinlerinde "Arme" olarak kullanılmaktadır. Bazı yazarlar Ermenistan arazisi ile Ermenilerin kendi adlarına çıkardıkları Urartu devletinin arazisini tam olarak tanımlamakla hata yapıyorlardır. Herodot'un kendi çalışmasına eklediği haritada, aynı zamanda çalışmanın içeriğinde de Urartu'nun Van, Urmiye ve Sevan göllerinin oluşturduğu üçgen arazide bulunduğu gösterilmiştir. Van gölü ile Dicle çayının yukarı akarı, şimdiki Türkiye-İran sınırı yakınlığındaki arazide matienler, Batum yakınlığında Karadeniz'e dökülen Çoruh havzası boyunca ise Saspirlen yaşamışlardır.

Aliyev'in (1995) belirttiğine göre, Urartulular Sevan gölünün batı tarafındaki toprakları (bugünkü Batı Azerbaycan arazisini) da kendi kudretinin yükselişi döneminde, Urartu çarları Menua (milattan önce 810-781) ve I. Argiştı'nın (milattan önce 781-760) döneminde devletlerinin bileşimine dahil edilmiştir. Ermeni bilim adamı B. İshanyan da antik dönemde Ermenilerin hakiki vatanının Küçük Asya'da, yani Rusya'nın bir hayli mesafe dışında yerleştiğini itiraf etmiştir. Lakin bu vatan aynı tarihi Ermenistan arazisi değildir. Antik kaynakların Armina, Armeniya, Harmeni gibi adlandırdıkları coğrafi arazinin şimdiki Ermenilerle ve Batı Azerbaycan toprakları ile (bugünkü Ermenistan adlandırılan araziye) hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü Ermeniler şimdiye kadar kendilerini "Hay", yaşadıkları toprakları ise "Hayastan" adlandırmaktadırlar. "Ermenistan" adının ilkin hali (Arme, Arminiya, Armeniya, Harmeni) coğrafi konum anlamında kullanılmıştır.

Antik dünya tarihçilerinden Herodot, Evdoks ve başkaları proto-Ermenilerin kökenlerinin Frakya-Frigya kavimleriyle bağlı olduğunu göstermişlerdir. Tanınmış tarihçi-doğu bilimci İ. M. Dyakonov (1968) bununla alakalı olarak belirtmiştir: "Ne kadar ki eski Ermeni dili Armeniya yaylasının yerli halklarının dilleriyle akraba değildir, belli oluyor

ki onlar buraya kenardan getirilmiştir. Proto-Ermeniler bu eyalete (Armeniya yaylası Ermeni yazarları tarafından kullanılan bir terimdir) milattan önce VII. ve VI. yüzyıl aralığında gelmişler. Ermeniler ilk başlangıçta yukarı Fırat vadisinde yerleşmişlerdir.” Böylelikle, bu bilim adamı Ermenilerin ecdatlarının Küçük Asya’ya gelme olduklarını onaylamaktadır.

Trever’den (1953) alınan bilgiye dayanarak, bazı araştırmacılara göre, Frig kabilelerinin bir kolu şimdiki Ermeniler o zamanlarda Arme ve sonralar Hayasa isimlendirilen eyaletlere gelip orada yerleşmişlerdir. Sami dillerinde konuşan ve Mezopotamya’nın kuzeyinde yaşayan Arameyler Arme eyaletinde yaşayanlara oranın adıyla “Armina”, Hurri dilli Urartu kabilesi ise “Armini” gibi isimlendirmişlerdir. Bu ad etnik mensubiyet göstermemektedir. Milattan önce VII.-VI. yüzyıl arasında Arme eyaletine Balkanlardan gelmiş Frig kabilelerinin bir kolu sayılan Ermenilerden önce bu eyalette yaşayan ahali Hurri ve Luvi dillerinde konuşmuştur. Trever, Ehemeni hükümdarı Kserks’in askeri yürüyüşünde Ermenilerle Griglerin bir bayrak altında, Alordlar ve Saspirlerin ise başka bayrak altında kalmalarının ilginç olduğunu yazmıştır. Horenli’nin yazdığına göre, “Armenak Van gölü Çevresinden kuzeydoğuya gelerek yüksek dağlar ile kapsanmış ve batı taraftan akıp gelen nehirlerle suvarılan geniş düzensizlikte yerleşmiştir.” Sonralar Ermeniler “Armenak” kelimesini şahıs adı gibi söyleseler de, aslında o, Armanok, başka sözle Arman kabilesi anlamındadır.

Bugünkü Ermenilerin ecdatlarının konutları hesap edilen Kuzey Anadolu’daki Hayas ve Armen eyaletinde eski zamanlardan, yani çağdaş Ermenilere ad verilmemişden önce Balkan yarımadasından buraya göç eden Hayların türevleriyle birlikte, çok sayıda yerli etnoslar – Het, Hurri ve Urartu halkları, aynı zamanda milattan önce I. binyılın ilk yarısında Güney Doğu Avrupa’dan gelerek buralarda yerleşen Türkdilli Kimmerler, Skifler, Saklar ve başka kabileler de da yaşamıştır. Sonralar Doğu Anadolu arazisinde yaşayan büyük kabilelerden biri, başka halklar tarafından “Ermeniler” adlandırılmıştır. Ermenilerin bu ismi etnonim gibi kabullenmemesinin ve inatla “Hay” etnoniminden ayrılmak istemediklerinin önemli nedeni ise Hay halkının bu arazilerde köklü, eski ilişkilerinin olmamasının ve bu kabilenin ne zamansa Balkan yarımadasından göç ederek bu topraklarda yerleşmesi, kendilerini başka milletlere veya uluslara daha üstün toplum gibi, tanıtımları olmuştur.

“Armini” kelimesi coğrafi edebiyatta Doğu Anadolu topraklarında “Ermeni yaylası” olarak kullanılmaktadır. Lakin “Armini” ismi antik Yunanlara geçtikten

sonra “Armeniya” şeklini almıştır. Sonralar Avrupa dillerinde de yayılan bu terim hemen dillerde “Hay” olarak adlanan toplum için etnik ada çevrilmiştir. Tanınmış Rus tarihçisi Dyakanov’a göre, “Haylar hiçbir zaman kendilerine “Ermeni” dememişlerdir” (Dyakonov, 1968: 226).

Fransız kökenli Rus araştırmacı İ. Şopen Ermeni-Hayların kökeninden bahs ederek böyle bir sonuca gelmiştir ki Ermenilerden, Parsuglardan, Haykanlardan ve Yahudilerden yeni, karışık bir toplum oluşmuş, o sadece kendi tipik özgürlüğünü değil, hatta kendisinin hakiki ismini de kaybetmiştir (Şopen, 1852: 23). Tanınmış Rus araştırmacı Veliçko (1904) da böyle bir kanaatine gelmiştir: “Önce Babil esareti dönemi, sonra ise Yerusalem’in dağıtılmasından beri Yahudilerin büyük bir kitlesi onlarla karışmıştır. Tesadüfi değil ki Yahudilerin de bir kısmı Haylaşarak “Zok” ismini almıştır.”

Antropolojik açıdan Ermenilerin çoğunluğu brakisefal, yani kısa boyunlu, düz kafalıdır. Vermişev’den alınan bilgide, Ermeni tarihçisi Kapançyan bu fikirle bağlı not olarak belirtmiştir ki “Armenoid tipi” aşağıdaki özelliklere sahiptir: kafası yassı veya dik, siması uzun ve biraz da geniş, burun büyük, çok zaman eğilmiş (kartal gagası gibi) ve yüz çizgisinden ileri çıkıyor, vücut yapısı orantısız, ancak orta boyludur (Vermişev, 1904: 69). Cavahaşvili (1916) çalışmasında böyle anlatmıştır: “Bu açıdan Şantr, Erkert ve başkalarının araştırmalarından belli oluyor ki onlar daha çok dağ Yahudilerine ve Haldey Aysorlara yakındır. İngiliz bilim adamı Bertin ise Ermenileri Filistin öncesi dönemin Yahudileri ile aynı türden olduklarını belirtmiştir.”

Musa Khorensky (1893) şöyle demiştir: “Eski Armeniye oraya gelen kavimleri yüksek derecede asimile etme yeteneğine sahiptir. Bunu farklı zamanlarda bu ülkeye gelen çok sayıda kavimlerden çıkmış şahıslar ispat etmektedir. Onların arasından birçok büyük devlet adamları ve büyük çarlar çıkmıştır, hatta Armeniyan’ın eğitimcilerini, Parfiya’dan çıkan Anak oğlu kutsal Gregori’ni demiyorum.”

Ermenilerin özne olarak kolektif deneyimi - esaret, gerilik ve onları yönetenlerin baskısı, 1915’in Ermeni tarihinde yeni bir aşamanın başlangıcı olmuştur. Tüm bunlar milletin kaybolma korkusunu uyandırmış ve bu korku Ermeni milli hareketi ve söylemin önemli bir özelliği haline çevrilmiştir. Vahit tarih, dil, mekan duygusu Ermenilerin ulusal bilincini oluşturmuştur. Ancak, yukarıda belirtilenler (Anatoli Yamskov’a göre, din faktörü) Kafkasya’daki çatışmaların çoğalmasında önemli bir rolü olmamıştır. Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını istila etmesinde, Ermeni milli kimliğinin seferber edilmesinde en önemli faktörü – 1915 olayı milli hafıza ve bu hafızaya eşlik eden korku hissi olmuştur. Bundan başka, Ermenilerin iddia ettiği

gibi “Ana yurtlarından” yani yerlerinden olmaları Ermeni toplumunda arazi (toprak, mekan) ideolojisine bir bağıllık duygusu uyandırmış ve aynı duyguları iddia edenlerin karşısında bu duyguların güçlendirilmesine yol açmıştır. Türk faktörünün de Ermeni ulusal kimliğinin oluşumu üzerinde de önemli bir etkisi olmuştur” (Yamskov, 1991: 631).

1.1.2.2. Türk Milletlerinin Ermeni Milli Kimliğinin Hızlı Bir Şekilde Oluşumunda Etkili Olması ile İlgili İddialar

Fransız devrimi sırasında milliyet kavramı devletin tüm vatandaşlarını içermesine rağmen, birçok milletler kendilerini etnik kimlikleri ve kültürleriyle tanıtmaya üstünlük vermişlerdir. Genel olarak, uluslar kendilerini başkalarına kabullendirmek için ezeli geçmişlerini ön plana çıkarmaya çalışmaktadırlar. Bundan yalnız gelişmiş medeniyete ve muhteşem tarihe sahip olan etnik gruplar faydalanma şansına sahip olmuşlardır. Tarih ve kültür ile böyle dikey bir ilişki kurmaya çalışan uluslar her zaman kendilerini yeniden teyit etmek ve güçlendirmek maksadı peşinde olmuşlardır (Şnirelman, 2004: 6).

Dünyadaki tüm uluslar - ister Batı Avrupa’daki gibi, iç dinamizmin sonucu olarak devletlerini kuranlar, isterse de bazı ülkelerde olduğu gibi, devlet mekanizmasını ele geçiren girişimci grup tarafından yaratılanlar – olumsuz olan her şeyi içine sıkıştırdığı bir “özgesi” ne ihtiyaç duymuşlardır. Aynı düşünce devletler için de geçerlidir. Bunun nedeni “özgesinin” onları veya devletlerini daha anlamlı, meşruiyet ve devamlılığını sağlayan faktörler olarak görmeleridir. Özgesinin olumsuz milli kimliğinin yaratıldığı süreçte, olumlu faktörlerle süslenmiş “biz” kimliği de kendi kendine ortaya çıkmaktadır. Bundan başka, milletler milli kimliklerini oluştururken, kendi bakış açısı ve etik değerleri açısından başkalarının da milli kimliğinin bazı faktörlerini şekillendirmektedir.

Ermenilerin milli kimlik taşlarının yerine oturması açısından yapıştırıcı olarak gördükleri “özge” Türklerdir. Bu “öz-ge” kavramı daha önceden oluşmaya başlamıştır. Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu’ndan sonra Türk devletleri Ermeni bilincine derinlemesine kazanmıştır. Ermeni tarihçilere göre, Ermenistan’ın bölünmesinin en ciddi nedenlerinden biri Osmanlılar ve Safeviler arasındaki savaşlar olmuştur (Khorenski, 1893: 211).

Yuri Pompeev (1992) çalışmasında “Hay dat” ideologlarından olan Silva Kaputikyan’ın 1988 yılında Erivan’da organize edilen mitingdeki konuşmasında tüm Türk devletlerine olan düşmanlığını şöyle ifade ettiğini belirtmiştir: “IV yüzyıldan itibaren Türk halklarının zulmüne dayanıyoruz. Daha ne kadar sabır edeceğiz?” Kaputikyan’ın Türk devletlerine karşı kini ve nefreti Ermenistan’ın bağımsızlığı yıllarında başlamamıştır. 1950. yıllarda Moskova’da organize edilen törende Nazım Hikmet Kaputikyan ile görüşmek isterken, Kaputikyan onu elini kabaca iterek: “İlk önce topraklarımızı verin! Bizim topraklarımızı! Birbirimize sonra sarılırız!” –söyleyerek Nazım Hikmet’i zor durumda bırakmıştır. Aliyev’e göre, Kaputikyan “Keravan hayla yoldadır” ve “Kalbin Meridyeni” adlı kitaplarında Ermenilerin eski tarihinden bahsetmiş, bağımsızlıklarını elde etmek için yüzyıllardır Türk devletlerine karşı mücadele ettiklerini ve tarihi adaletsizliği ortadan kaldırarak mutlaka “Büyük Ermenistan” kuracaklarını bildirmiştir (Aliyev, İ. 1995: 33).

Kaputikyan (1988) çalışmasında Ermenilere şu nasihati vermektedir: “Hayk bilmelidir ki Ermeni ailesinde doğan her bir Ermeni sadece kendi hayatını yaşamak için doğmamıştır. O, Ermeni milleti için yaşmalı ve çalışmalıdır. Bunun için yeni doğan Ermeni bebeğinin kulağına – “Eyyy... Aram! Türkler Müslümanlar senin düşmanıdır, söylemelisiniz ki, düşmanın kim olduğunu bilsin!”

Ermenilerin, özellikle de Ermeni Diasporasının “Ermeni Soykırımı” anlayışı değerlendirildiğinde onların milli kimliğini, adet ve geleneklerini koruma içgüdüsünden çok, hassas yaşarak Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde daha rahat yaşamak için kendilerini zarar gören taraf gibi gösterdikleri belli olmaktadır. Özellikle, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, insan hakları anlayışı dünyada daha geniş yer aldıktan sonra Ermeniler bundan ustalıkla kullanmışlardır. Gagik Avakyan’a göre, psikiyatrist Erol Gökap, Diaspora Ermenilerinin psikolojik durumunu şöyle anlatmıştır: “Diaspora Ermenileri için yaşadıkları zengin Batı ülkelerinin kimliğine sarılmaktan başka, hiçbir ulusal kimlik şansı yoktur, ama grup kimlikleri açısından Türk toplumuna karşı düşmanlığı ve intikam duyguları kurucu bir işlev olabilir. Grup kimliğine sahip olmanın ve zarar gören psikolojisinin üstünlüklerini Türklere karşı düşmanlık sayesinde yaşayabilmektelerdir” (Avakyan, 1988: 37).

Eduard Oganisyan ise Ermenilerin tarihi mazoşist Türklere karşı düşmanlığının nasıl oluştuğunu şöyle ifade etmiştir: “Yurtdışında yaşayan bir Ermeni çocuğun arkadaşları cumartesi ve pazar günleri beş günlük okul yorgunluğundan kurtulmak için futbol oynarken veya sahilde dinlenirken, o, mutlaka cumartesi okuluna giderek Ermenice öğrenmeli, Ermeni edebiyatı ve

tarihini okumalı, şiirler ezberlemelidir. 9-10 yaşlarında bir Ermeni çocuğu kendi tarihini iyice öğreniyor, kendi babalarına karşı haksızlık yapılmış gibi anlatılan olayları öğrenerek tüm Türk toplumuna nefret ediyor, onun arkadaşları daha çocuk dünyasındayken o, artık büyüyor ve düşmanlarını tanıyordur” (Oganisyan, 1991: 451).

Leonard Ramsden Hartill, ise Ermenilerin ezilmiş ve mutsuz etnik kökenini böyle ifade etmiştir: “Ermenilerin ne kadar zamandır böylece ezilmiş millet oldukları hatırlansa ve gelenekleri incelense, bizim zihinsel karakterimizde kendini çok kötü halde gösteren esaret psikolojisi gibi bir şey olduğunu düşünmek olur. Zira, Türkler hakkında bir korku ve nefret geleneğine sahip olmamız, daha doğrusu, her ikisinin de bizde olduğunu söylemek mümkündür” (Hartill, 1928: 107).

“Bölünmüş Ermenistan” ve mazoşist Türk düşmanlığı tüm tarihsel kitaplara Ermeni ulusal kimliği ve milliyetçiliğinin ana faktörü ve bağlantısı olarak dahil edilmiştir. Ermeni tarihi hakkında yazılan kitaplarda Ermenistan “Batı” ve “Doğu” Ermenistan gibi gösterilerek ayrı ayrılıkta incelenmektedir. Tarihçi Vardan Parsamyan da bu geleneği devam etmiş, Vardan (1972) kendi çalışmasında, Erzurum, Kars, Erzincan, Iğdır, Van, Muş ve Rize’yi kendi toprakları hesap ederek “Batı Ermenistan” olarak göstermiştir.

A. M. Guliyev ve A. A. Guliyev çalışmasında belirtmiştir: “Bu arada insafli Ermeniler de Türk-Ermeni ilişkilerinde farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Örneğin: Ermeni yazarı Torkum Stepanyan böyle söylemiştir: “Biz hayatımız boyu Türk milletine borçluyuz, Türkler olmasaydı, bu gün ne Ermeni milleti olurdu, ne de Ermeni medeniyeti.”

Ermeni kökenli yazar Levon Dabağyan yazmıştır: “Ermeniler şimdiki dönemde milli varlıklarına göre hakikaten Selçuk ve Osmanlı Türklerine borçludur. Bizanslıların veya diğer Avrupalıların elinde kalsaydı, Ermeni adı bugün sadece olarak tarih kitaplarında adı geçen bir ad olabilirdi” (A. M. Guliyev ve A. A. Guliyev, 2003: 21).

İki yüzyıllık Rusya esareti de Ermeni tarihinde derin izler bırakmıştır. Çarlık Rusya’nın baskıları ve Ruslaşma politikası, Rusya esaretinde olan Ermeniler arasında medeniyet ve dil birliğine sebep olmuştur. Rusya’nın 1990. yıllardan sonra kaybettiği pozisyonunu yeniden kazanmak için gösterdiği baskılar Ermeni milli kimliği üzerinde iz bırakmıştır.

Tarihte ciddi sorunlarla karşılaşan Ermeniler büyük devletlerle ittifak kurmaya çalışmış, çoğu zaman Rusya’ya hizmet etmek zorunda kalmış, ancak Rusya birçok durumlarda Ermeni müttefiklerini kendisinin siyasi kazancı için feda etmiştir (Liprandi, 1911: 12).

1.1.2.3. Asya, Doğulu, Hıristiyan Faktörü

Ermeni tarihçilerine göre, Ermenistan; Karadeniz, Akdeniz ve Hazar denizi arasında mevcut olmuş ve Asya'nın batı kısmını kapsamıştır. Yabancı bilim adamları ise Ermenistan sınırlarının belirsiz olduğunu, Doğu Anadolu'yu ve Kafkasya'nın doğu ve batı kısımlarını kapsayan ve iç bütünlüğü olmayan bir coğrafi bölgede yerleştiğini belirtmişlerdir (Kocabaş, 1998: 14).

Ermenilerin Hıristiyanlıktan önceki dini inançlarında kendilerine has tanrıları olmuş, aynı zamanda İran, Hindular, Sümer-Akad, Suriye-Fenike, Yunan ve Roma tanrılarına da ibadet etmişlerdir (Küçük, 1996 a: 12). Hıristiyanlık mezheplerinde tüm kiliseler genellikle eski bir geçmişi olduğunu kanıtlamak için kendilerini Hazreti İsa'ya ve onun havarilerine ait etmeye çalışmıştır. Bu "eski" ve "orijinal" iddiadaki kiliselerden biri Ermeni Gregoryen kilisesidir (Küçük, 1996 b: 117). Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra 451'de Hazreti İsa'nın ilahi kimliğe sahip olmasının tartışıldığı Halkindon (Kadıköy) meclisinde Ermeni kilisesi, Hazreti İsa'nın ilahi kimliğe sahip olduğu monofizit dini görüşünü kabul ederek Gregoryen mezhebini seçmiş, Avrupa kiliselerinden ayrılmış ve Papanın dini nüfuzunu tanımamıştır (Tçilingirian, 2003: 5). Farklı şekilde denilse, Ermeniler Avrupa din düşüncesini kabul etmemişlerdir. Veliçko çalışmasında verdiği bilgiye göre, Rusya'da yaşayan Ermeni piskoposu İosif 1799'de yayımlanan "Ermeni kilisesinin Hıristiyan mezhebi" adlı kitabında Rus kilisesinin desteğini almak için monofizit görüşlerini gizletmiştir. Rus bilim adamı Anianski 1900 yılında yayımlanan "Ermeni kilisesinin tarihi" adlı çalışmasında monofizit görüşlerini yaklaşık 200 yıl sakladıklarını belirterek, Ermeni Hıristiyan mezhebini gerçeklerini ortaya çıkarmıştır (Veliçko, 1904: 80). Ermenilerin Gregoryen mezhebini kabul etmesi onları Hıristiyan dünyasından uzaklaştırmış, din ve milliyetçilik duygularını güçlendirmiştir (Laçiner, 2002: 183).

Ermeni milli kimliğinin korunmasında kilisenin özel bir yeri vardır. Kilise XI. yüzyıla kadar devlet kilisesi-Ermenistan Katolikosluğu adını taşımış, ancak Ermenilerin Orta Doğu ve Kafkasya'ya göç ettikten sonra adı değiştirilerek, etnik grubu ifade eden Ermeni Katolikosluğu gibi tanınmıştır. Ermeniler devletleri olmadığı için kiliseye devlet statüsü vermiş ve kilisenin kararlarını tartışmasız kabul etmişlerdir (Abrahamyan, 2006 a: 53).

Son iki yüz yılda Asya'dan Avrupa'ya göçlerden sonra Diaspora dikkate alınmazsa, XX. yüzyılın başlarında devlet kuran Ermeniler Asya-Kafkas coğrafyasında yaşamaktadırlar. Onların bu coğrafyada toplu şekilde yaşamaları İran, Çar Rusya'sı ve Osmanlı imparatorluğunda yaşayan Ermenileri XIX. yüzyılın sonları – XX. yüzyılın başlarında Kafkasya'ya göç ettirmesinden sonraya rastlamaktadır (Mammadova, F. 1993: 15)

Aynı zamanda Ermeniler Asyalı bir millettir. Bu gün Ermeni aydınları ne kadar Avrupa medeniyeti ve değerlerine yakın olduklarını ifade etseler de, tarihleri bunun aksini, Ermenilerin milli kimlik, medeniyet, inanç, ahlaki değerler ve gelenekler açısından Asyalı olduğunu göstermektedir (Abrahamyan, 2006 b: 21)

1.1.2.4. Jeopolitik Konum

Jeopolitik bilimsel coğrafyayı politik düzeyde değerlendirerek coğrafi önermeleri politik dinamizm alanına uygulanmasıyla, coğrafyanın siyasi tarihe geçmişte, şimdi ve gelecekte hangi oranda etkisini inceleyerek, neden bazı ülkelerin güçlü, diğerlerinin zayıf olduğunu öğrenmeye çalışıyordu. Jeopolitik dünya coğrafyasını yapı ve evrensel değerlerle araştırarak dünya, bölge ve ülke ölçeğinde güç ve siyasi faaliyet araştırmaları yapan, bugünkü ve gelecekteki siyasi güç ve ilişkileri, coğrafi gücü esas götürerek araştıran, hedefleri ve bu hedeflere ulaşmak şartlarını ve aşamalarını sınıflandıran bir bilimdir (Suat, 2003: 15).

“Jeopolitik duyarlılık” adlı çalışmasında jeopolitik coğrafi (sabit) ve beşeri (potansiyel) faktörlerini tasnif eden Suat İlhan'a göre, coğrafi (sabit) faktörler ülkelerin mevcut ayarlarına uygun yakın gelecekte kendi iradeleri ile herhangi bir değişikliğin mümkün olmayan faktörlerdir. Ancak, bu durum coğrafi (sabit) faktörlerin ülkelerin güç dengesindeki yerinin değişmezliği gibi başa düşülmemelidir. Aksine, değişen uluslararası koşul, bu sabit faktörlerin ülkelerin güç dengesi içindeki özel yerinin değişmesine sebep olabilmektedir. Bu değişikliği doğru zamanda, stratejik planlama ile yeniden değerlendirebilen ülkeler, dinamik bir siyaset uygulamak için sabit faktörlerden yardımcı araç gibi kullanmaktadır.

Jeopolitiğin beşeri (potansiyel) faktörleri değişen karakterde olan ve ülke potansiyelinin kullanımını yansıtan faktörlerdir. Ekonomik kaynaklar, teknoloji, altyapı ve askeri deneyim, ülkenin güç dengesinde değişen faktörler olarak kabul

edilmektedir. Bu değişen faktörlerin dış politikanın oluşturulmasında verimli kullanımı, ülkenin uluslararası dünyada güç dengesi içindeki ağırlığının artmasını sağlamaktadır. Ermenistan'ın jeopolitik konumu yukarıda anlatılanlar çerçevesinde araştırılmıştır (Davutoğlu, 2003: 17).

1.1.2.5. Ermenistan'ın Coğrafi Konumu ve Sınırları

Ermenistan 29.743 km² araziye, 2 milyon 17 bin nüfusa, sahip olan bir Güney Kafkasya devletidir ve 38-41 kuzey paraleli, 43-46 doğu meridyeni arasında yer almaktadır. Toprakları dağlık, yüksek rakımlı ve engebelidir. Bu toprakların %90'ı 900 metreyi aşan yükseltilerden oluşur ve tarıma uygun çok az toprak vardır (Polyanski, 2001: 3). Ülkenin en yüksek dağı 4.090 metre rakımı olan Alagöz Dağı'dır, en düşük rakımı ise 400 metre yükseklikte olan Debed Nehri'nde bulunmaktadır. Yerleştii coğrafi konum nedeniyle denize erişimi yoktur ve deniz taşımacılığı genellikle, Gürcistan (Karadeniz) üzerinden yapılmaktadır (Nesibzade, 1996: 105). Coğrafi olarak elverişsiz bir bölgede bulunan Ermenistan zengin doğal kaynaklara sahip değildir (Ayvazyan, 2005: 2). Ülkenin başkenti Erivan, 1.107.800 kişi nüfusu (toplam nüfusunun %34,3'ü) ile nüfus bakımından hem ülkenin en büyük şehri, hem de en büyük sınırır.

1918. yıla kadar Ermenilerin bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin yerleştii coğrafyada herhangi bir devleti olmamıştır. I. Dünya Savaşı döneminde ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda muhtar veya bağımsız bir devlet kuramadıklarını fark eden Taşnaksutyun Partisi (Ermeni Devrimci Federasyonu) ve Bolşevik Ermeniler Kafkasya'da bir devlet kurma çabalarını genişletmişlerdir. Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918) şartlarına göre, Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalan Rusya, bölgeye yeniden dönmeleri için Ermenilerin devlet kurmalarına yardım etmiştir. I. Petro döneminden başlayarak, Rusya'nın "sıcak denizlere" erişimi elde etmek siyaseti hala gündemde olmuştur. Ermenistan devleti Ermenilerin yaşadıkları tarihi topraklarda yok, Rusya'nın güney sınırlarının güvenliğini sağlamak için bu devletin siyasi ve askeri desteği ile Güney Kafkasya'da kurulmuştur. Ermenistan Cumhuriyeti kurulduğu zaman 9.000 km² bir alana sahip olmuş, 1920'de Bolşevik Rusya tarafından istila edilerek, Kafkasya Federasyonu'na üye olduktan Azerbaycan ve Gürcistan toprakları sayesinde genişleyerek, 29,8 bin km² kadar büyümüştür.

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki sınır konuları tartışılırken, Azerbaycan Parlamentosu mecbur kalıp Erivan'ın Ermenistan Cumhuriyeti tarafından başkent ilan edilmesine izin vermiştir (Nesibzade, 1996: 106).

Ermenistan Cumhuriyeti doğuda Azerbaycan (1007 km), güneyde İran (35 km), batıda Türkiye (268 km), kuzeyde Gürcistan (164 km) ile komşudur (Cabbarlı, 2003: 146). Ermenistan coğrafi bütünlüğe sahip değil, yerleştiği bölge tarih boyunca büyük devletlerin savaş meydanı olmuştur.

Ermenistan dağlık bir ülke olmasına rağmen, sınırlarının dağlar ve çaylar gibi geçilmesi zor olan doğal engellerle kapsamlı olmaması onun doğal savunma mekanizmasının en zayıf noktasıdır. Bunun gibi, doğal engeller ülkenin savunmasını kolaylaştırdığı kadar o ülkeye dış politikada daha geniş faaliyet fırsatları vermektedir. Ayrıca, Ermenistan'ın coğrafi açıdan savunma derinliği yoktur. Ermenistan'ın savunma derinliğinin olmamasına Taşnaksutyun Partisinden bir parlamenter 1993'te Kars anlaşmasının tek taraflı iptal edilmesini kast eden kanun tasarısını parlamentoya sunarken, Dışişleri Bakanı'nın birinci yardımcısı Gerard Libaridian Ermenistan'la sınır olan Türkiye Cumhuriyeti'ni örnek vererek "Türkiye'nin tankları Erivan'a ulaşmadan, Ermenistan tanklarının Van'a ulaşma şansı ne kadardır?" (Libaridian, 1999: 36) şeklinde verdiği soru Ermenistan'ın savunma derinliği olmadığını gösteren iyi bir örnektir.

Üç veya daha çok devletle komşu olan ülke dış politikada daha da tedbirli olmalıdır. Ermenistan bu tür olumsuz coğrafyada yerleşmesine ve savunma derinliğinin olmamasına göre komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmalı olduğu halde, İran'dan başka tüm komşuları ile ciddi sorunlar yaşamaktadır. Ermenistan'ın yalnız İran'la ekonomik ve politik ilişkileri üst düzeydedir (Cabbarlı, 2003: 147).

1.2. Azerbaycan'ın Batı Topraklarına Ermenilerin Toplu Şekilde Akışı ve Azerbaycanlıların İlk Göçmenlik Dönemi (XVII-XIX. Yüzyıl)

1.2.1. Ermenilerin Devlet Kurma Çabaları

XVI-XVII. yüzyıllarda Safevi devleti ile Osmanlı imparatorluğu arasındaki uzun süreli savaşlar, günümüz Ermenistan ve ona bitişik bölgelerde perakende halinde yaşayan Ermenilerin kendi bağımsız devletlerini kurma arzusuna ivme kazandıran başlıca faktörlerdir. Safevi hükümdarları, Osmanlı imparatorluğu ile

savaşta bir sıra Hıristiyan ajanlarından-Ermeni tüccarları ve din adamlarını kullanmışlardır.

I. Şah Abbas döneminde Ermeni tüccarlarının Safevi devletinin dış ticaret ilişkilerinin genişlenmesinde büyük rolü olmuştur. Şahlığın arazisinde olan Ermeni kiliselerine özel ayrıcalıklar tanınmıştır. Onlar vergileri yerli hakimlere değil, bir başa şah hazinesine ödemişlerdir (Petruşevsky, 1949: 18).

Ermeni tüccarları I. Şah Abbas hakkında ne kadar yanlış konuşsalar da gerçek şu ki 1605 yılında onun kararnamesi ile şahlığın arazisinde perakende yaşayan Ermenilerin kompakt halde yaşamaları için özel araziler ayrılmıştır. Bu amaçla, İsfahan şehrine yakın arazide Yeni Culfa şehri inşa edilmiş hatta burada yaşayan Ermeniler için kilse ve manastır inşa edilmiş, onların dış ticaretle meşgul olmaları için büyük ayrıcalıklar verilmiştir. Hatta Şah Abbas bu binalar için hazineden para tahsis etmiş ve bu işi ödüllendirmiştir (Bayburtian, 1969: 21). Bu olanlardan sonra Ermeniler Avrupa ülkeleri ile birinci olarak İtalya, Fransa, Prusya ile ticaret ilişkisi yaratmıştır. Yeni Culfa tacirleri Hindistan'ın bazı büyük şehirlerinde kooperatifler yaratmışlardır (Ter-Mkrtçyan, 1963: 29).

Ermeni tüccarları zenginleştikçe, Ermeni kiliselerinin serveti çoğalır ve bunun sonucunda bağımsız devlet yaratmak istekleri artmıştır. Bu işi gerçekleştirmek için Ermeni kilisesi gizlice Avrupa ülkelerinde kendisine muhafız aramıştır. Aynı zamanda Ermeniler şah sarayına giriş yolları aramış, Şah'ın güvenini kazanmak için her türlü zorluklarla yüzleşmişlerdir. Ermeni tüccarları ve din adamlarının istekleri zamanla gerçekleşmiştir. Şah Abbas hatta Sefevi devletinin dış politika meseleleri ve Avrupa ülkeleri ile diplomatik görüşmeler yapmak yetkisini kendisinin danışmanı Ermeni olan Hoca Sefer adlı bir şahsa güvenmiştir.

1608'de I. Şah Abbas, Hoca Sefer'in liderliği ile Avrupa'ya giden bir temsilci heyetin aracılığıyla Roma Papasına, İspanya Kralı'na, Toskano Dükü'ne ve Venedik Dojuna mektuplar göndermiştir. Toskano Dükü'nün kabulü sırasında Hoca Sefer şahın mektubundan ilave Ermenilerin Roma Papası ve diğer Avrupa ülkelerinin liderlerine mektupları olduğunu belirtmiştir (Bayburtian, 1969: 21). Elbette, bu mektuplarda Hıristiyan Avrupa ülkelerinden Doğu'da-Müslüman ülkelerinde yaşayan Hıristiyan Ermenileri kendi koruma altına almaları ile ilgili ricalar edilmiştir. Bu olaylardan daha önce ise Ermeni kilse yetkilileri katolikos Stepanos

Salmastesi (Salmastlı) ve Abgar Tokhatesi'nin (Tokatlı) liderliği ile bağımsız Ermeni devleti yaratmak uğruna yardımcı olmak için Avrupa'ya temsilci heyetinin seyahat etmesi belirtilmektedir. Ancak ne Papa'dan, ne de Batı Avrupa müminlerinden Ermenilerin çağrısına önem veren olmamıştır. XVII. yüzyılın ortalarında Rus devletinin konumunun güçlendirilmesi, en yakın Hıristiyan ülkesi olarak Ermeni kilisesinin dikkatini daha çok çekmeye başlamış ve Ortadoğu'ya ilgi açısından Ermeniler için en uygun Rusya olmuştur.

O zaman İran ve Rusya arasındaki ticaret ilişkileri esasen Ermeni tüccarları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Rusya'da İran ipeğinin satışı ile uğraşan Yeni Culfalı Hoca Zakar Sarhadov 28 Ağustos 1660'da Çar Aleksey Mihayloviç'e "Ermenilere karşı özel nezaketi için" değerli hediyeler getirmiştir. Günümüzde Moskova Kremlin'in Silahlar Oda'sında bulunan "Elmas Taht" bu armağanlardan biridir. Fildişi, altın ve gümüşten yapılmış, ince bir Doğu tarzında tasarlanmış ve onu süslemek için 987 elmas, 1298 yakut ve 18030 adet Oryantal turkuaz kullanılmıştır. O zaman bu hediyein fiyatı 22598 ruble 60 kuruş olmuştur. Buna ek olarak, Hoca Zakar sanatçı Bagdan Saltanov'un bakır bir plaka üzerinde suretini çizdiği Leonardo da Vinci'nin "Gizemli Gece" tablosunu da Çar'a hediye getirmiştir.

Rusya ile ticari ilişkileri olan Ermeni tüccarları için ortak kumpanyaların kurulması amacıyla tüm koşullar yaratılmış ve gümrük kontrol noktalarından onların hareketleri üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmıştır. 3 Aralık 1669'da İsfahan'daki Ermeni ticaret şirketinden Stepan Mişsekov ve Bagdan Saltanov da hükümdar adına hediyelerle Moskova'ya gitmişlerdir. 7 Ocak 1673'te Hoca Zakar, İsfahan'dan Çar'a tüccarı Stepan Romadamski aracılığıyla 9062 ruble değerinde İran malı göndermiştir (Arzumanyan, 1833: 328).

1677'de Katolikos Hakop Çugaesi (Culfalının) önderliğinde Eçmiadzin'de bir din adamları toplantısı yapılmış ve Batı Avrupa'ya bir heyet gönderme kararı alınmıştır. Heyet İstanbul'a vardığında Hakop Çugaesi ölmüş ve heyet geri dönmüştür. Bu heyetin içinden sadece babası eşliğinde İsrail Ori Avrupa'ya seyahatini devam etmiştir. 20 yıl Avrupa'yı dolaşan İsrail Ori, İtalya, Fransa ve Almanya'da yaşamıştır. Üst düzey Fransız yetkililerle temas halinde olan İsrail Ori, Ermenilerin korunması konusunu gündeme getirmiş, ancak soğuk bir tutumla karşılaşmıştır.

Bu olaydan sonra Avrupa'nın yardım sağlayamayacağına inanan İsrail Ori, sadece Rusya'ya güvenmeye karar vermiştir. 28 Ekim 1701'de Arhimandrit Minas Vartaped'le birlikte Bavyera prensinin elçisi olarak Peter'in görüşüne gelmiş, onlar Ermeni başçıları adından Çar ve Prens'e aşağıdaki hediyeleri getirmişlerdir:

- Kırmızı kadife ile kapalı, altın telle dikilmiş, kenarları altın kapalı gümüşle kaplanmış Türk eyeri;
- Altın Türk Cuhul;
- Altın kaplama gümüş Türk yeğeni, gümüş dehne ile birlikte;
- İpek kumaş ile yapılmış çeşitli kemer;
- Bakırdan yapılmış, altına boyanmış iki Türk üzengi;
- Çelik saplı, kırmızı saplı ve altın kaplamalı gümüş kaplı Türk kılıcı;
- Altın telden yapılmış, altın kapaklı deriden hazırlanmış gümüş su kabı vb. Prens için hediyeler;
- Süvari için dövülmüş gümüşten yapılan, altın kaplamalı, kadife ile kaplanmış kılıf (kın) ;
- Türk yayı;
- 30 mükemmel düzeltilmiş Türk oku (Ezov, 1898: 9).

İsrail Ori ve Minas Vartaped'in Çar'a göz kamaştırıcı antik Türk ürünlerini hediye olarak getirmeleri önceden hazırlanan Ermeni planı olmuştur. Onlar Petro'nun sıcak boğazlara çıkış ve İstanbul'u ele geçirmeye ne kadar tutkulu olduğunu öğrenmiş ve bu hediyelerle onun isteğini daha da ateşlendirmek istemişlerdir. İsrail Ori saraya kendi programını –Ermeni devleti yaratmak için İran'a 25.000 ordu göndermeyi önermiştir. Bundan sonra sarayda Kafkasya'ya yürüyüş için hazırlıklar başlamıştır. Ciddi bir eğitimden sonra Ori Albay rütbesinde 50 kişilik bir heyetin başkanı olarak İran'a gitmiştir. Ona oradaki durumu öğrenmek, Hristiyan ahalisi arasında propaganda yapmak, savunma kaleleri, ülkenin yolları hakkında bilgi toplamakla görevlendirilmiştir. Şüphe uyandırmamak için İsrail Ori'ni Şah Hüseyin'e Papa'nın temsilcisi olarak tanıtmaya karar verilmiştir. O, 1709'da İsfahan'a gelmiştir. 1711'de Astrahan'a dönmüş ve orada ölmüştür. Daha sonra Minas Vartaped ile birlikte Yesai, Katolikos İsrail Ori'nin işini devam ettirmişlerdir.

Rusya'da I. Petro tahta çıktıktan sonra, kuzeyde önemli kazanımlar elde etmiş, ardından rotasını güneye doğru çevirmiştir. Rusya'nın Kafkas üzerindeki istekleri I. Petro'dan başlamıştır. Bu dönemde Petro'nun hırslı ve isteğinden haberdar olan Ermeni ve Gürcülerden gelen yardım önerilerini kabul eden Petro 1722 yılında Kafkas'ya seferine çıkmış ve İran ile savaşa girmiştir. Derbent'i ele geçiren I. Petro, Rus ordusunun gıda yetersizliği nedeniyle Kafkasya seferine son vererek aniden Rusya'ya geri dönmüştür. Arzumanyan'dan alınan bilgide, ünlü Rus tarihçi S. M. Solovyev, Rus Çar'ı I. Petro ele geçirdiği toprakları korumanın en iyi yolunun bölgede Müslüman nüfusu azaltmak, Hıristiyanları ise artırmak olduğunu düşündüğünü söylemiştir (Arzumanyan, 1833: 377).

Rusya-İran savaşının sonucu olarak 12 Eylül 1723 yılında imzalanan Saint Petersburg Antlaşmasına göre, Gilan, Mazandaran, Astrabad, Bakü ve Derbent eyaletleri Rusya'nın yönetimi altına girmiştir. 10 Kasım'da I. Peter, bu bölgelerde Ermenilerin yeniden yerleşimi için arazi tahsis eden bir kararname çıkarmış ve bu kararname ile Çar "Hıristiyanlık uğruna" Ermeni halkını kendi merhametinde tutmak ve korumak kararı vermiştir. 22 Şubat 1726'da Çariçe Katerina, Ermenileri yüksek merhamet ve korunmaya layık görülen bir kararname yayınlamıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısında Ermeniler yeniden aktif hale gelmiştir. 1760 yılında, Hindistanlı Ermeni İosif Emin Rus hükümeti ve Gürcü Çar'ı ile irtibata geçmiştir. İran ve Türkiye'ye karşı savaşta Ermenilerin yardımını sunmuştur. 1769 yılında Astrahanlı bir Ermeni olan Movses Safarov saraya bir plan önerisi sunmuştur. O, planda Rus ordusunun yardımıyla "Ermenistan'ı kurtarmayı" ve Rusya'nın himayesinde bir devlet kurmayı teklif etmiştir. Savaştan sonra, 1780'de Rusya'daki Ermeni piskoposluğu başkanı İosif Argutinski (Hovsep Argutyan) ve Moskova'dan zengin bir adam İvan Lazarev (Novhannes Lazaryan), Osmanlı imparatorluğu ve İran'ın kavşağında bir Ermeni devleti kurmak için Rus hükümetinin temsilcileri ile görüşmüş ve Rus Çar'ı bu ülkelerle askeri yürüyüş planlamıştır. Ermeniler karşı tarafla konuşmak için Rus komutanı A. B. Suvorov'la anlaşmış, Suvorov ise Ermenilere "onların devletlerini yeniden kurmayı amaçladıklarını" vaat etmiştir. Ancak, 1796'da başlayan bu yürüyüş daha sonra ertelenmiş ve Çariçe Katerina'nın ölümü bu planın uygulanmasını engellemiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, Ermeniler kendi devletini kurmak için her türlü aracı kullanmış, hatta hediye adı altında Rus Çarlarına rüşvet vermişler, böylece onlar saray mensuplarının güvenini

kazanark, hükümetin çeşitli strüktürlerinde, özellikle askeri alanda kendi temsilcilerini yerleştirmişlerdir (Arzumanli, V. ve Mustafa, N. 1998: 8).

Nadir Şah'ın 1747'de suikastından sonra, ona ait değerli mücevherleri, bir zamanlar Şah'ın sarayına giden Lazar isimli bir Ermeni tarafından çalınmıştır. Şimdi Moskova'daki Silahlar odasında tutulan, büyüklüğü ve saflığıyla dikkat çeken değerli elmas, Nadir Şah'ın hazinesinden çalınmasından 10-15 yıl sonra Astrahan'a getirilmiş ve daha sonra St. Petersburg'da yaşayan bir Ermeni asilzade Şafraş'ın eline geçmiştir. Şafraş'tan o elması kolej müşaviri Lazarev'in aracılığıyla çok düşük fiyata (400 bin ruble) Graf. G. Orlov hazine için satın almış Paskalya'nın ilk günü kırmızı yumurtaya benzer içinde Çariçe Katerina'ya sunmuşlardır. Şafraş'ın değerli elması saraya düşük fiyata satması Ermenilerin başka bir beklentisi olması demektir. O bu taviz karşılığında imparatoriçeden nesiller boyu devamlı olan Rus aristokrat adını almıştır.

Farklı şekillerde yüksek askeri rütbelere kazanan Ermeniler Rus ordusunun Transkafkasya'ya yürüyüşü zamanı ordunun önünde gitmiş, Azerbaycan'ın Kuzey ve Güney hanlıklarının işgalinde müstesna rol oynamışlardır. Ermeni ve Gürcü subayların eğitiminde Rusya Bakanlar Kurulu'nun Gürcü ve Ermeni zadenlerin çocukları Harbiyeli birliklere (orta askeri okul) kabul edilmesi hakkında 1738 yılı 17 Nisan tarihli kararının ayrıca rolü olmuştur (Leonti, 1955: 13).

1 Ekim 1797'de Çar'ın kararnamesi ile İranlı Ermeni meliklerinin ve onların itaatinde olan Ermeni ahalisinin (2.000 kişi) Çarlık Rusya'ya tabi kılınarak kabul edilmesi ve onların Kafkasya hattı boyunca yerleşmeye karar verilmiştir. 3 Haziran 1799'da imparator I. Pavel Kartli ve Kaheti Çar'ı Giorgi'ye hitaben, "Gazakh adlı arazide Ermeni meliklerini ve onların itaatinde olan Ermenileri yerleşim yerlerinden mahrum etmemek" için karar çıkarmıştır. Rusya'nın doğudaki istila niyetlerini gerçekleştirmek için bu ülkelerde yaşayan milletin dilini bilen tercümanlara ihtiyacı olmuştur. 24 Haziran 1798'de Rusya Dışişleri Bakanlığı'na öğrencilere Çince, Mançu, Farsça, Türkçe ve Tatarca öğretmek için her yıl 5.000 ruble harcanılması ile ilgili kararname verilmiştir.

Ermeni devletini yaratmak için uzun süre çalışan dini figürlerden biri Başpiskopos Hovsep Argutyun İosif Argutinski Dolgoruki olmuştur. O daha kurnazdı ve kendini Arkiştler'in halefi olarak tanımlamıştır. Argutyun ayrıca Çar I

Pavel'e Ermeni arları zamanı kesildiği iddia edilen sikkeler ve diğer 17 sikke ve madalya sunmuştur. Karşılığında 1790 yılının 22 Mart tarihinde Prens, 28 Temmuz'da Eçmiyazin Kilisesi Yüksek Patriği ve 30 Ekim'de tüm Ermenilerin Katolikosu unvanına layık grlmştr.

Erivan Hanlığı topraklarında yaşayan Oğuz kabileleri 7. yüzyıldan itibaren İşlam'a dönüşmeye bařladıķça, Ermeniler yavaş yavaş gelip Eçmiyazin kilisesine ve diğer kiliselere sahip olmuşlardır. Matenadaran'da tutulan ticaret belgelerine göre, 1431 yılda Akkoyunlu Padişahı Yakub'un temsilcisi Amir Rustam 7 köyü (Vağarşabad (Eçmiyazin kilse), Aşarak, Batrınc, Noragavit, Ağunatun, Kirecli ve Muğni) Katolikos Grigor Makulu'ya 530.000 Tebriz dinarına satmıştır.

Giderek zenginleşen Ermeni kilisesi ve toprak sahipleri 19. yüzyılın başlarında 60'tan fazla eski Oğuz yerleşimine sahip olmuşlardır. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'nı işgal etmek için yaptığı askeri operasyonlar İşan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu bu topraklardan çıkarmak ve gelecekte Ermeni devleti kurmak için zemin hazırlamıştır (Mammedov, S. A. 1993: 41).

1.2.2. Tarihi Azerbaycan Toprağı Erivan Hanlığı

Tarihi Azerbaycan toprağı olan Erivan kendisinin Etimolojisine göre Ermenice ile ortaklık oluşturmamaktadır. Çünkü Erivan yer adının etimolojisinin açıklaması Ermenice sözlüğüne atfedilemez. Yani bu terim, "güneşe bakan bir kara parçası" demektir (Asger, R. 2006: 162). Ermeni yazarlarından H. Abovyan "Erivan" kavramını araştırmış ve bu kavramı "yevegil, yereval" kelimeleriyle özdeşleştirerek, anlamını "gördü, göründü" olarak Ermeni kitaplarında yayınlamıştır. XIII. yüzyılın başında Erivan'ın adına Ermeni yazarları tarafından bahsedilmesine rastlanılmamaktadır. 1209 yılından sonra orayı "küçük yer" adıyla tanımlasalar da o dönemde şehir henüz salınmamıştır. Bu yer Ağrı ve Alayaz dağının arasında yerleşen düz alan ve pürüzsüz bir yer olmuştur. Ona göre, Erivan adı tam olarak onun yerleştiği arazinin rölyefi ile bağlı olmuştur (Mustafa, N. 2015: 18). Akademik B. Budagov ve Prof. Dr. G. Geybullayev'e (1988) göre, Erivan yer adı Türk dillerinde "dağın güneşli tarafı", "dalgalı dağ zirvesi" anlamında kullanılan "ir" sözü ile fars dilinde "yer" manasında kullanılan "van" sözünden oluşmuştur. Erivan kenti Azerbaycan'ın tarihi toprağı olup, karmaşık, kaotik sayfalarında yaşamıştır.

Azerbaycan'ın coğrafi alanının ayrılmaz bir parçası olan Erivan toprakları kadim ve orta çağda farklı devletler tarafından işgal edilmiş ve birçok şahıslar tarafından yönetilmiştir.

XIV. yüzyılda Altın Ordunun Hükümdarı Toktamış ve Timurlular devletinin hanı Emir Timur arasındaki savaşlar Erivan hanlığından yan geçmemiş ve bu topraklar Aksak Timur'a tabii olmuştur. N. Mustafa'nın (2015) verdiği bilgiye göre, "Osmanlı gezgin Evliya Çelebi kendi çalışmasında, hicri 810 yılında (1407-1408 yıllar m. t. ile) Emir Timur'un çevresine yakın olan tüccar Hoca Han Lahican verimli, üretken Erivan toprağında yerleştiğini ve Erivan şehrini salmasını göstermiştir. Ermeni yazarlar, Erivan şehrinin XV. yüzyıla kadar kurulmadığını onaylamaktadır. N. Mustafa yazar H. Abovyan'nın kendi çalışmalarında bile bunu itiraf ettiğini yazmıştır. Abovyan tarihi gerçeğe dayalı yazmıştır: "Erivan şehri hakkında ilk bilgi Karakoyunlu Cihan Şah'ın iktidar illerinde, 1441 yılına tesadüf ediyor ve bu dönemden 1827. yıla kadar Erivan hakimlerinden 10'u Osmanlı paşası, 33'ü Safevilerin önderliğindeki hanlar olmuştur."

Azerbaycan Karakoyunlu devleti kurulduktan sonra (1410-1468) Erivan toprağı bu devletin idari-coğrafi bölümüne dahil edilmiş, kendisinin yüksek gelişimini bu dönemde yaşamış ve Çukur-set olarak adlandırılmıştır. Karakoyunlular döneminde Erivan şehri mühim idari merkez haline gelmiştir. XV-XVI. yüzyılda Doğu'da meydana gelen Sosyo-politik süreçler Erivan'dan da yan geçmemiştir. Karakoyunlulardan sonra Akkoyunlu devleti (1468-1503) Erivan toprağının-Çukur-setin sahibi olmuştur. Azerbaycan Safevi devletinin Akkoyunlu devleti ile oluşan mücadele sonucunda 1502 yılında Erivan toprağı Azerbaycan Safevi devletinin bir parçası olmuştur. Çukur-set Osmanlı devletinin sınırlarına yakın bir arazi olduğundan Şah İsmayıl Hatai onun güçlendirilmesine özel önem vermiştir. Safevilerin idari yönetim sistemi uygun olarak, ülkede kurulan beylerbeyliklerinden biri Erivan şehri olan Çukur-set beylerbeyi olmuştur (Aliyev, F. ve Hesenov, U. 2007: 9).

1.2.3. Erken Mülteci Dönemi ve Ermeni Vilayetinin Teşkili

Batı Azerbaycan'dan-bugünkü Ermenistan arazisinden Azerbaycan Türklerinin mültecilik dönemi 1801 yılında Rusya'nın Doğu Gürcistan'ı ele

geçirmesi ve bunun sonucunda Şemşedil ve Loru-Pembek bölgelerinin Rusların ele geçirmesi zamandan başlamıştır.

13 Temmuz 1801 yılında General Lazerev Kafkas ordusunun komutanı Knoring'e gönderdiği raporunda Pembek eyaletinin 14 köyünden yaklaşık olarak 5-6 bin ahali bu bölgeden ayrılmış, Erivan hanlığı topraklarına sığınmaları ilgili bilgi vermiştir. Daha sonra Pembek vilayetinin Türklerinin bir grubu Rusya'ya itaat etmek istemedikleri için isyan etmiş, 1804 yılının Temmuz ayında Pembek vilayetinin efendileri Rahim bey ve Seid beyin koruması altında bölgeden kaçmış Kars paşalığına sığınmışlardır. Onları geri getirmesi için prens Sisianov defalarca Kars paşası Memmed paşaya müracaat etmiştir (Parsamyan, V. A. 1940: 23).

1804 yılının ilkbaharında Erivan hanlığı topraklarından kaçan 2.000 Ermeni Rusların koruması altına girerek Loru-Pembek bölgesinde yerleştirilmiştir. Rus ordusu aynı yılda Şöreyel'e girmiştir. 20 Ekim 1805'te Şöreyel sultanı Budagla Prens Sisianov Gence'de Şöreyel'in Rusya'ya kalıcı bağlılığı hakkında bir belge imzalamıştır. Bu olayın hemen ardından bu topraklarda yaşayan Türklerin mültecilik dönemi başlamıştır.

Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler Erivan Hanlığının Ruslar tarafından işgal edilmesini dört gözle beklemişlerdir. Beyazıt hanedanlığında yaşayan Ermeniler 1806. yılın Eylül ayında Rus ordusunun Erivan'ın ele geçirilmesinin hemen ardından 10 bin Ermeni geleceklerini belirten Tiflis'e mektup göndermişlerdir. Erzurum'da yerleşen 200 Ermeni aile Rusların Erivan'ı işgal ettiklerini öğrenmiş ve hatta hemen yola çıkmışlardır. Onlar Kars'a vardıklarında bu haberin yalan olduğunu öğrenmiş ve orada beklemek zorunda kalmışlardır. Aynı zamanda hemen mektupta Erivan ahalesinin (hanlığın arazisinden) 500 Tatar (Azerbaycanlı) ailesinin Kars'a taşındığı bilgisi yer almıştır (Parsamyan, V. L. 1972: 20).

Şöreyel'in Rus ordusu tarafından işgalinden önce saltanat topraklarında yaklaşık 170 köy bulunmuştur. 1805. yılın istatistiklerine göre, Şöreyel'de sultan Budag'ın itaati altında sadece 524 aile yaşamıştır. Hemen arazide Rusların Türklerle, Erivan hanının ve İran şahının veliahtı Abbas Mirza'nın ordusu ile savaşlar sonucunda Şöreyel'in köylerinin çoğu yıkılmış, ahali ise mülteci hale gelmiştir. Sonralar hemen topraklarda Ermeniler yerleşmişlerdir. Sultan Budag ve Yüzbaşı Cefer Bey tarafından Aralık 1809'da General Hagverdov'a yazılan bir raporda

İran'la yapılan savaş sonucunda köyler yıkılmış ve tüm Şöreyel vilayetinde 250 ev kalmıştır.

1813 yılının 12 Ekim tarihinde Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'na göre, Şemşedil, Loru-Pembek ve Şöreyel eyaletleri Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Bakü, Guba, Derbent, Taliş hanlıkları ve Dağıstan Rusya'nın bir parçası olmuştur. 19. yüzyılın başında Erivan hanlığı 15 mahaldan – Kırkbulag, Zengibasas, Gernibasas, Vedibasas, Şerur, Sürmeli, Derekend-Parcanis, Seedli, Talın, Seyidli-Ahsahlı, Serdarabad, Körpübasas, Abaran, Dereçiçek ve Gökçe mahallerinden oluşmuştur.

Hanlığın merkezi Erivan şehrini 1804-1813. yıllarda Ruslar onu 2 kez ele geçirmeye çalışsalar da gerçekleştirememişlerdir. Gülistan Antlaşması'nın imzalanmasından 14 yıl sonra 1826'da Gacar birliklerinin Rus kontrolündeki Azerbaycan topraklarına girmesiyle Rus-İran savaşı yeniden başlamıştır. Bu savaşta Gacar'ın ordusu ciddi şekilde mağlup edilmiştir. 1826'nın sonunda Şeki ve Lenkaran hanlıkları kaldırılmıştır. 26 Temmuz 1827 yılında Ruslar Nahçıvan şehrini, 20 Eylül'de Serdarabad kalesini, 1 Ekim'de ise Erivan kalesini ele geçirmişlerdir. Erivan'ın ele geçirilmesinde yaptığı özel hizmete göre Özel Kafkas Kolordusunun Komutanı General İ. F. Paskeviç'e "Kont Erivanski" unvanı verilmiştir (Liprandi, 1911: 16).

Ermeniler, özellikle Rus birliklerinin Erivan hanlığının işgalinde aktif olmuşlardır. Eçmiyazin Kilisesi, özellikle Başpiskopos Nerses, arkada provakasyonlar yaparak Rus birliklerine silahlarla yardım etmiştir. Şopen'in yazdığına göre, 21 Mayıs 1828'de Ermeni vilayetinin başkanı A. Çavçavadze, Paskeviç'e, Abbas Mirza'nın ordusuna içeriden Ermeni saldırısını yazmıştır: "Erivan'ın Nurnus köyünde yaşayan Ermeni Hakan Harutyunov, Abbas Mirza'nın ordusunda topçu olarak görev yaparken, 17 Ağustos'taki savaş sırasında top ateşini Rus birliklerine değil, ters yöne – Erivan Han'ın birliklerine taraf ateş ettiği dikkat çekmiştir. Harutyunov, eylemlerinin dikkat çektiğini duyar duymaz savaş alanından kaçtı. Ancak Eçmiyazin manastırının yakınında yakalanmıştır. Erivan'ın reisi Hüseyin han gözlerini çıkarmış, burnunu, dudaklarını ve topuklarını kesmiştir." 25 Ocak 1828'de İmparatorun emriyle Başpiskopos Nerses, İran'la savaş sırasında sadakati, çalışkanlığı ve cesaretinden dolayı Aziz Aleksandr Nevski Nişanı ile ödüllendirilmiştir (Şopen, 1852: 446).

Paşayev, Rus ordusunun Erivan şehrinin etraf arazileri işgal ettiği zaman bu topraklardan Müslüman ahalsinin sürgün edilmesi hakkında Paskeviç'in 27 Temmuz 1827'de Kont Nesselor'a gönderdiği bir mektupta şöyle belirttiğini yazmaktadır: "Karapapaklar'dan 100, ayrımlardan 300 aile Kars'a, güçlü Uluhanlı kabilesinden 600 aile Beyazıt'a, Müslüman celali Kürtler Muş'a kaçmıştır." Yeni Rus yöntemini Erivan hanlığı topraklarında uygulamak için Paskeviç'in emriyle geçici Erivan yönetimi kurulmuş ve yerel birliklerin komutanlığına General Krasovski atanmıştır. Başpiskopos Nerses Aştarakesi yönetim kurulu üyesi olmuştur. Krasovsk'nin Nerses'e verdiği sınırsız yetkisi sayesinde Ermeniler istediklerini elde etmişlerdir. Savaştan zarar gören nüfusa dağıtmak için verilen 4.500 cetvert tahılın çoğu sayıca az olan Ermenilere paylaşılmıştır. Müslümanlar devlet korumasından mahrum bırakılmıştır. Paşayev'den alınan bilgiye göre, bu konuda Paskeviç, Genelkurmay Başkanlığı'na yazdığı bir mektupta şunları yazmıştır: "Krasovski'nin sadece Nerses'in iradesine göre hareket edeceğini, ona verdiğim talimatları görmezden geleceğini, yeni ele geçirilen vilayetin idaresine bakmayacağını, nüfusun dörtte üçünü oluşturan Müslümanları korumayacağını, gerekli fonları tahsis etmeyeceğini hayal edemezdim." Yerel Müslümanlar arasında artan memnuniyetsizlik ahaliyi yaşadıkları yerden sınırın diğer tarafındaki topraklara geçmeye mecbur bırakmıştır. Rusya'dan memnun olmayan ahalinin sınırın diğer tarafında yoğunlaşması Paskeviç'i rahatsız ettiği için Nerse'si Erivan Geçici İdaresi'ndeki görevinden almıştır. Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Paskeviç General Krasovski'ni görevden almış, Müslümanlara karşı kötülüklerinden vazgeçmeyen Nerse'si Besarabya'ya sürgün etmiştir (Paşayev, 1995: 7-8).

1827'de Rusya Azerbaycan topraklarını işgal ederek Tebriz'e girmiş ve şehir Rusların eline geçmiştir. 1828'in Ocak-Şubat aylarında Rus birlikleri, Azerbaycan'ın güneyindeki Hoy, Urmiye, Salmas ve Erdebil şehirlerini ele geçirmiştir.

Rusya, Derbent'i ilhak etti, Borçali'yi Gürcistan'a, Erivan, Zangazur, Göyçe ve Daralayazi Ermenilere vermiştir. Sonuç olarak, daha sonra Ermenistan devleti Azerbaycan toprakları pahasına kurulmuştur. 10 Şubat 1828'de İngiliz Büyükelçisi McDonald'ın arabuluculuğuyla Tebriz yolunun üzerinde Türkmençay köyünde I. Nikolay ile Fatali Şah arasında imzalanan Antlaşma ile Rus-İran savaşına son verilmiştir. Bu Antlaşma ile Erivan ve Nahçıvan hanlıkları tamamen Rusya topraklarına katılmış ve ertesi gün Ermeni vilayetinin kurulmasına ilişkin bir kararname çıkarılmıştır. Böylelikle, Erivan ve Nahçıvan hanlıkları devrilmiştir. Kararnamede şöyle denilmiştir: "İran ile yapılan Antlaşmaya göre, İran'da kalan

toprakların geri kalanı Rusya'ya birleşmiş olan Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını "Ermeni vilayetleri" olarak yeniden adlandırmayı ve başlığımıza eklemeyi kararlaştırıyoruz." Böylece Azerbaycan'ın işgali sona ermiştir. Ermeni vilayeti Erivan ve Nahçıvan bölgeleri ile Ordubat dairesine ayrılmıştır. Erivan vilayetini eski Erivan hanlığının 15 mahali, Nahçıvan vilayeti ile Ordubat dairesini ise 5 mahal kapsamıştır. Bölge başkanlığının görevine Yerel birliklerin komutanı Aleksandr Çavçavadze atanmıştır. Antlaşmanın 15. maddesine göre Ermeni nüfusunun İran'dan Güney Kafkasya'ya hareketine izin verilmiştir. Ertesi gün, Aleksandr Griboyedov'un Rusya'ya müjdeyi vermesinin ardından, Petropavlovsk Kalesi'ne bu vesileyle Rus halkını tebrik eden topçu ateşi açılmıştır. Griboyedov 1818'de Rus Misyonunun sekreteri olarak İran'a gönderilmiş ve orada iki yıl çalışmış, 1821 yılında İran'a döndükten sonra General A. Yermolov'un komutasındaki ordunun diplomatik sekreterliğine atanmıştır. 1826'da Dekabristlerin davasında çarlık yetkilileri tarafından tutuklanmıştır. O tüm gizli belgeleri imha ettiği için suçu kanıtlanmamıştır. Bu nedenle serbest bırakılmış ve yeniden Kafkasya'ya dönüp diplomat olarak çalışmıştır. 1827 yılında Türkiye-İran müzakerelerinde arabuluculuk yapmıştır. Türkmençay Antlaşması'nın hazırlanmasına katılmış ve bundan sonra İran Büyükelçisi olarak çalışmıştır (Yenikolopov, 1954: 21).

Rus-İran savaşının nihai sonu olan Türkmençay Antlaşması Azerbaycan'ı paramparça etmiştir. Antlaşmaya göre, Aras Nehri sınır olarak Azerbaycan toprakları kuzey ve güney kısımlara bölünmüş, Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Guba, Bakü, Talış hanlığı, Doğu Gürcistan ve Dağıstan Rusya'ya teslim edilmiştir.

Gülistan Antlaşması'nın aksine Türkmençay Antlaşması'nın zorlu şartları daha hızlı gerçekleşmiştir. Yeni işgal edilen Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının toprakları "Ermeni vilayeti" ilan edilmiştir. Oysaki eski Erivan toprakları çok eski zamanlardan beri Türk-Müslüman yurdu olmuş, düşman güçlerinin karşısında iyi dayanmıştır. Hatta Rus-İran savaşında bile burada yaşayan Azerbaycanlılar Çar'ın işgal güçlerine karşı kahramanca savaşmıştır. Ancak Ermenilerin ihaneti nedeniyle Azerbaycan topraklarının bir kısmını işgal eden İran bu savaşta yenilmiştir.

Zeynalıoğlu'dan (1992) alınan bilgiye göre, "Ermeniler, Türkmençay Antlaşması'nın şartlarından çok memnun olmuşlardır. Bazı tarihçiler tarafından Ermeniler Türkmençay'ın torunları olarak adlandırılmış, çünkü Türkmençay Antlaşması'ndan önce Ermeniler vatansız olmuşlardır. Ermeni tarihçi Anahid

Terminas'ın belirttiği gibi, "Ermeniler 1917'ye kadar Kafkasya'nın hiçbir yerinde çoğunluk oluşturmamış ve onların belirli bir alanda toprakları olmamıştır. İ. F. Paskeviç'in ricası üzerine Fransız asıllı Rus tarihçisi Rusya'ya yenice birleştirilmiş Nahçıvan ve Erivan hanlığının yerinde kurulan Ermeni vilayetinde araştırma yapmış ve nüfusun etnografyasını ve Sosyo-ekonomik durumunu incelemek amacıyla hazırlanan kamera görüntüsünün bir kopyası Ermenistan Ulusal Arşivlerinde saklanmaktadır."

İ. Şopen (1852) şöyle yazmıştır: "Ermeni vilayetinin Rus İmparatorluğu ile birleştiği dönemin durumunu anlatan bu kitap birçok invertör içermektedir. Bu kitabın yardımıyla, gelecekte insanlar zamanında neye sahip olduğumuzu ve şimdi neye sahibiz söyleyerek sürekli hayatlarını karşılaştıracaklardır. Bırakın bu vilayetin insanları bu kitabı ellerinde tuttıkları zaman kendi geçmişlerini yaşadıkları dönemle karşılaştırsınlar"

1829'un başında, kolej asistanı Graf İ. Paskeviç-Erivanski'nin talimatıyla Kolej asistanı İ. Şopen Ermeni vilayetinde kameral sayım yapmıştır. Bu sayımının sonuçları el yazması 20 ciltten oluşan, yazarın 1852'de yayınlanan "Ermeni vilayetinin Rus İmparatorluğu'na ilhakı döneminin tarihi anıtı" adlı eserinde verilmektedir. İ. Şopen'e (1852) göre, Ermeni vilayetinde 752 köy varmış, bunların 521'i Erivan vilayetinde, 179'u Nahçıvan vilayetinde, 52'i Ordubat dairesinde yerleşmiştir. Savaş sonucunda Erivan vilayetine bağlı 310 köy, Nahçıvan vilayetine bağlı 42 köy, Ordubat dairesine bağlı 6 köy olmak üzere bölgede 359 köy yıkılmış ve nüfus yerinden edilmiştir.

Galoyan'nın (1975) çalışmasına göre, yıkılmış, tahrip edilen köylerle birlikte Ermeni vilayetinde sadece 1111 köy olmuştur. İ. Şopen'in (1852) hesaplamalarına göre, hanlıkların işgalinden önce Ermeni vilayetinin topraklarında yaklaşık 23.730 aile (Erivan vilayetinde 17.000 aile, Nahçıvan vilayetinde 4.600 aile, Ordubat dairesinde 2.130 aile) yaşamıştır. Ortalama olarak her ailede 5 kişi alırsak bu 118.650 kişi oluşturmaktadır. Nüfus sayımına göre, vilayette 81.749 Müslüman ve 25.131 yerli Ermeni kayıtlı olmuştur. Bu sayımın avantajı, Erivan'dan farklı yerleşim yerlerine taşınan Ermeni ailelerin sayısını ve hangi yerleşim yerlerine yerleştiklerini göstermektedir.

1840'ta Ermeni vilayeti statusü iptal edilmiştir. Erivan bölgesi Gürcistan-İmereti vilayetine dahil edilmiştir. 1849 yılında Erivan dahil olmakla Aleksandropol,

Nahçıvan, Ordubat ve Novo-Bayazid, Yeni Bayazid ilçelerinden oluşan Erivan vilayeti oluşturulmuş ve bu yapı 1917'ye kadar değişmeden kalmıştır.

1.2.4. Ermenilerin İran'dan Azerbaycan'a Yerleştirilmesi

10 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesine göre, İran'da yaşayan Ermenilere serbestçe Rusya'nın koruması altına geçiş hakkı verilmiştir. Devletten ve mahalli idarelerden herhangi bir engel olmaksızın, satılık mal veya emlak, herhangi bir gümrük ve vergi ödemedi, satılık mal veya taşınan mülkü taşımak ve satmak için bir yıl, Gayrimenkul söz konusu olduğunda, bunun satışı veya onun hakkında keyfi olarak serencam (yetki) için beş yıllık bir süre belirlenmiştir (Aliyarov, S. ve Mahmudov, F. 1989: 283).

Ancak, Ermenilerin yeniden yerleştirilmesi için hazırlıklar Mayıs 1827'de Paskeviç tarafından St. Petersburg'dan gelen özel bir istek üzerine kabul edilen kararname ile başlatılmıştır. Ekim ayının başlarında Lazarev, Güney Azerbaycan Ermenileri arasında çalışmak üzere kurulan bir grubun parçası olmuş ve daha sonra Tebriz komutanlığına atanmıştır. Rusya'nın İran Büyükelçisi A. S. Griboyedov'un girişimiyle, İranlı Ermenilerin işgal edilen yeni topraklarda yerleştirilmesi sorunu ortaya çıktıktan sonra Rus hükümetinin İran sınırı boyunca 80.000 Kazağı yerleştirme planı iptal edilmiştir (Hovanisyan, 1967: 9).

Enikolopon'un (1954) verdiği bilgiye göre, Kasım 1827 yılında Dehgargan'daki görüşmeler zamanı Griboyedov ve Paskeviç buluşurken Başpiskopos Nerses'in Hoy'dan gönderdiği temsilciler onlardan Ermenilerin yerleştirilmesini ve ilgilenilmesini rica etmişlerdir. Aralık ayında Paskeviç Tiflis'in askeri valisi Sinyagin'e yazdığı bir mektupta, "Urmiye çevresinde yaşayan 15 bin Yunan ve Ermeni Rus vilayetlerine taşınmak istedikleri iletilmiştir. Sinyakin, onları Erivan ve Nahçıvan vilayetlerine yerleştirmeyi önermiştir." Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasının hemen ardından 14 Şubat'ta Lazarev, Paskeviç'e Ermenilerin savaşı kazanmak için ellerinden gelen her şeyi yaptıklarını ve şimdi evlerini terk edip Rusya vilayetine taşınmak istediklerini hatırlatan bir rapor göndermiştir. Ermenilerin hızlı ve rahat bir şekilde yeniden yerleştirilmesi için Lazarev şunları sunar: "1) Paskeviç tarafından Lazarev'e yerleşimi denetlemesi için bir kağıt parçası verilsin ve üzerinde yeniden yerleşenlere tanınan ayrıcalıkları

belirtilsin; 2) Yerleşim çalışmalarına rehberlik etmek için Ermeni dilini bilen gerekli personel ve yüksek dereceli subayların atanması onun emrine verilsin; 3) İklim koşulları nedeniyle yerleşimin gecikebileceği yerlerde, Rus ordusu orada beklesin ve göçmenlere eşlik etsin; 4) Yoksul göçmenler için hazineden fon tahsis edilsin.” Paskeviç, bu önerilerin uygulanması için 26 Şubat'ta Lazarev'e ve 29 Şubat'ta Erivan Geçici Yönetimine özel talimatlar göndermiştir. “Lazarev'e verilen 19 maddelik talimat şunları içermektedir: Yerinden edilmiş Hıristiyanlardan ticaret yapanlar, şehirlere yerleştirilecekler yeniden ticaret yapsınlar; Köylülere yeteri kadar verimli toprak tahsis edilecek ve köylüler 6 yıl vergiden, üç yıl arazi vergisinden muaf tutulacak; göç etmeye hazır ailelere sağlanan yardımlar hakkında özel bir belge sunulmalıdır; göç edenler köyler üzere gruplara bölünmeli, her grupta 150-300 aile olmalı; göç edenleri Erivan ve Nahçıvan vilayetlerine yönlendirilmelidir; bu bölgelerde Hıristiyan nüfusu olabildiğince artırmak; her gruba eşlik edecek Ermenice konuşan bir subay ve 2-5 kazak ayrılmalı; göçkün grupları ayrılır ayrılmaz derhal Erivan Geçici İdaresi'ne ailelerin sayısı, yaşadıkları bölgenin iklim koşulları, meslekleri, sahip oldukları sürüleri ve sınıra yaklaşacakları zaman hakkında bir haber gönderilmesi gerekiyordu.”

Antlaşmaya göre, Rus askerlerinin 8 Mart'ta Meraga'dan çekilmeye başlamasıyla, öncelikle orada yaşayan Ermenilerin Karabağ'da yerleştirilmesi amaçlanmıştır. Karabağ'a yakın arazide yerleşen Üzümcü köyü ve çevre köylerden Ermenilerin Karabağ'da yerleştirilmesine karar verilmiştir. Fakir ailelere yardım etmek için hazineden 25.000 manat gümüş para tahsis edilmiştir. Lazarev ve kendisine tayin edilen Ermeni subayların görevleri, tehcir edilenlerin sınıra teslim edilmesiyle sona ermiştir. Bundan sonra işlerin yönetimi Erivan Geçici İdaresi altında kurulan Komiteye verilmiştir. Komite, tehcir edilen grupları sınırda karşılamak için bir heyet göndermiştir. Heyet, yeni yerleşim için onlara eşlik etmiştir. Karabağ'daki bu görev, gümrük askeri bölgesinin müdürü Prens Abhazov'a verilmiştir (Glinka, N. S. 1831: 107).

Aliyarlı'nın verdiği bilgiye göre, Paskeviç, Erivan Geçici İdaresi'ne verdiği 16 maddelik bir talimatta, Komite tehcir edilen ailelerin sayına uygun yaşayan Hıristiyanları, Müslümanları iman kardeşlerinin yanına yerleştirmek gerektiğini iletmiştir. Bundan ilave yerleştirilen gruplar özel arazilere değil, devlet arazilerine yerleştirilmelidir. Yeni ürün almadan önce, tahılın ilk ekimi için yerleştirilenlere eşit

miktarda borç vermeli, çiftliği canlandırmak için alınan borç altı yıllık bir süre için faizsiz geri ödenmeli ve ahalini yerleştirmek için yer seçerken, sağlık koşulları ve temiz su mevcudiyeti dikkate alınmalıdır. Her ailenin yerleştirilmesi hakkında özel bir rapor ve yapılan toplam harcamalar hakkında bir beyan oluşturulmalıdır.

Lakin daha sonra her iki talimatın gereksinimleri birçok durumda ihlal edilmiştir. Lazarev ve onun temsilcileri Türkmençay Antlaşması'nı ve onlara verilen talimatlara aykırı olarak Ermenilerin bir kısmını gönüllü olarak değil zorla yerleştirmeye çalışmıştır. Bununla alakalı Abbas Mirza Albay Lazarev'e onun emrindeki subayların Ermenileri Karabağ'da zorla yerleştirmesine son verilmesi ve Türkmençay Antlaşması hükümlerine uyulması için iki kez uyarmıştır. Salmas Manastırı piskoposu İzraeli Ermenilerin zorla yerleştirilmesini engellediği için Başpiskopos Nerses, Kont Paskeviç'e Hoy'daki yerel komutana İzraeli'ni bu işten caydırması ve cezalandırılması için Eçmiadzin'e göndermesi talimatını vermesi için çağrıda bulunmuştur. Abbas Mirza aynı zamanda Rusya ve İran'ın yeni sınırlarına Ermenilerin kitlesel olarak yerleştirilmesinden korkmuştur. Bu nedenle Ermenilerin kitlesel şekilde yerleşimini engellemeye çalışmıştır. Bunun için onun temsilcileri aynı yerlerde olmuş, Ermenilerle konuşarak onları 6 yıl vergiden muaf tutacaklarına söz vermişlerdir. Yerleşim sürecinin geciktiğini ve engellendiğini gören Lazarev, 30 Mart 1828'de Hıristiyanları ziyaret etmiştir. O Temmuzun başlangıcında, bazı kötülerin yanlış bilgi yaydığını ve taşınmak isteyenleri korktuklarını belirtmekle beraber, Rusya'nın onlara vaat ettiği tavizleri sıralamıştır. Şöyle demiştir: "Rusya'da siz Majestelerinin diğer tebaları gibi, sizin de eşit haklara sahip olduğunuzu göreceksiniz, tüm acıları unutacaksınız, orada Hıristiyanların yaşadığı yeni vatanınız olacak ve kutsal dininizin aşağılanışını bir daha asla görmeyeceksiniz. İran'ın farklı vilayetlerine dağılmış Hıristiyanların bir araya geldiğini göreceksiniz. Acele edin! Zaman değerlidir. Yakında Rus birlikleri İran'ı terk edecek, o zaman sizin yerleşmeniz zor olacak ve biz sizin güvenli yerleşmenizden, hareketinizden sorumlu olmayacağız. Biraz kayba maruz kalsanız bile her şeyi kısa sürede ve sonsuza kadar başaracaksınız."

Lazarev'in çağrısının Ermenice metni İran'da yaşayan Ermeniler arasında yayılmıştır. 9 Mart 1828'de Lazarev, Hoy'dan Paskeviç'e yazdığı bir raporda, 4.500 ailenin Aras Nehri'nin diğer yakasına yerleştirildiğini belirtmiştir. 27 Mayıs'ta gönderilen bir raporda, yaklaşık 500 Müslüman Kürt ailesi Kürdistan'dan Erivan

vilayetine taşınmak niyetinde olduklarını söylemiştir. Ancak 29 Şubat'ta Lazarev'e gönderilen bir mektupta Müslümanların yerleştirilmesine izin vermemesi talimatı vermiştir (Aliyarlı, 1996: 162).

Ahalinin mülkedar topraklarında yerleştirilmesi hakkında Paskeviç'in verdiği talimatın aksine Ermenilerin çoğu bu topraklara yerleştirilmiştir. Griboyedov'un yazdığı "Ermenilerin İran'dan Vilayetlerimize Yeniden Yerleşimine İlişkin Notlar" çalışmasında Ermenilerin mülkedar topraklarında yerleştirmenin yanı sıra, Müslümanlar için alanı daraltmış olmalarına rağmen Müslümanlara taviz verildiği belirtilmiştir. Ancak zarar gören taraf Müslümanlardır. Aslında buradaki Müslümanlar mülteci olarak görülmelidir. Ermeniler yerleştirildiğinde Müslüman ailelerin çoğu yaylada olmuş ve yabancı Ermenilerin onların evlerinde yerleşmelerinden haberleri olmamıştır. 1 Ekim 1828'de Paskeviç'e gönderdiği bir mektupta Griboyedov, Ermenilerin Nahçıvan vilayetine yeniden yerleştirilmesinin kaosa ve sıkıntıya yol açtığını belirtmiştir.

1 Ekim 1828'de Paskeviç'e gönderdiği bir mektupta Griboyedov, Ermenilerin Nahçıvan vilayetine yerleştirilmesinin kaosa ve sıkıntıya yol açtığını, hatta Tatarların da bundan memnuniyetsizliğinin zirveye ulaştığını belirtmiştir. Memnuniyetsizliğin geçerliliğini göstermek için Ermenilerin yerleştirilme programı verilmiştir.

Tablo 1.1. *Ermenilerin Nahçıvan Vilayetine Yerleştirilme listesi*

Yerli Ermeniler		Yerli Müslümanlar	Yerleştirilen Ermeniler
Nehram	---	193	93
Garahanbeyli	---	81	26
Tunbul	9	62	12
Yarınca	13	48	14
Kültepe	---	113	37
Kazanç1	10	58	---
Beneyar	---	72	12
Erezin	---	61	7

Güznüt	---	75	19
Nahçıvan	290	1.632	943

Tablo yerleştirilen Ermenilerin çoğunun Müslüman köylerinde yerleştirildiğini göstermektedir. Ermenilerin karışık yaşadığı köylerde ÜİYOK'ler (Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişiler) neredeyse hiç yerleştirilmemişlerdir. Durumdan bir çıkış yolu olarak Griboyedov, Nahçıvan vilayetinden 500 Ermeni ailenin Daralayaz'a taşınmasını teklif etmiş ve daha sonra bu teklif uygulanmıştır (Yenikolopov, 1954: 136).

Albay Lazarev, Hıristiyanların Azerbaycan'a yerleştirilmesinin sonuçları hakkında, Kont Paskeviç-Erivanski'ye 24 Aralık 1829'da yazdığı son raporunda, yerleşimin 26 Şubat 1828'de başladığını ve 11 Haziran'da sona erdiğini iletmiştir. Bu dönemde 8.249 Hıristiyan ailesi (bunların 100'e kadar Süryani, geri kalanı Ermeni idi) Erivan, Nahçıvan ve Karabağ vilayetlerine yerleştirilmiştir. Yerleşim için hazineden 16.000 çevron ve 400 gümüş manat harcanmıştır. Taşınmak isteyen 1.500 aile İran'da kalmıştır. Çünkü Lazarev'in onları taşımak için zamanı yetmemiştir. Ermenilerin yerleştirilmesi sırasında Lazarev'in aslılığına gönderilen Ermeni subaylar özellikle öne çıkmıştır. Prens Melikov Üzümçü ve çevre köylerin, Prens Argutinsk –Dolgorukov – Tebriz ve etraf kentlerin, ardından Salmas vilayetinin, kolej asistanı Gamazov Meraga hanlığının ve Urmiye köylerinin, Prens Şalikov Hoy vilayetinde yaşayan Ermenilerin yerleştirilmesinde öncülük etmiştir (Nersesyan, 1956: 28).

Yukarıda belirtildiği gibi, İ. Şopen (1852), 1829-1832'de Ermeni vilayetinde kameral sayım yapmıştır. Onun verdiği istatistik bilgiye göre, İran'dan Ermeniler 366 aileden 1.715 kişi Erivan, 265 aileden 1.110 kişi Nahçıvan, 36 aileden 182 kişi Ordubat şehirlerinde yerleştirilmiştir. Yerleştirilen Ermeniler, Erivan vilayetinin 119 köyüne, Nahçıvan vilayetinin 61 köyüne ve Ordubad ilçesine bağlı 11 köye yerleştirilmiştir. Genel olarak Erivan vilayetinde 4.599 aileden 23568 kişi, Nahçıvan ilinde 2137 aileden 10.652 kişi, Ordubad ilçesinde 250 aileden 1.340 kişi Ermeni yerleştirilmiştir. Sonuç olarak, Ermeni vilayeti adlandırdıkları bölgeye 35.560 kişi olmak üzere 6.986 aile yerleştirilmiştir. Eğer yeni kurulan Ermeni vilayetindeki Müslüman sayısı 81.749 kişi (16.078 aile) ve Ermenilerin sayısı 25.131 kişi (4.428

aile) ise İran'dan buraya yerleştirilen Ermenilerin sayısı 60.691'e (11.377 aile) ulaşmıştır. Böylece Ermenilerin sayısı %24'ten %43'e çıkmıştır. Genel olarak İran'dan taşınan 8.249 aileden 6.986 ailenin Ermeni vilayetine yerleştirildiğini hesaba katarsak, kalan 1.263 ailenin Karabağ ve Zangazur'a yerleştirildiği sonucuna varılabilir.

Bu dönemde Erivan topraklarının ayrılmaz bir parçası olan Pembek ve şreyel Rusya işgalinden sonra önemli demografik değişime maruz kalmıştır. Böylece, 1831 yılında Pembek bölgesinde neredeyse hiç Azerbaycanlı kalmamış, XIX. yüzyılın 50. yıllarında burada yalnız 166 Azerbaycanlı ailenin olduğu gösterilmiştir. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına mekanik hareketi sonraki yıllarda da devam etmiş ve bu kendisini eski Azerbaycan toprağı olan Erivan bölgesinde de göstermiştir. 1873 kameral sayım göstergelerine göre, Erivan bölgesinde Ermenilerin sayı 221.191 kişi, 1886 yılı göstergelerine göre onların sayı 375.700, 1897. yılda 439.926, 1916 yılında ise 669.871 kişiye ulaşmıştır. Böylelikle, 90 yıl müddetinde Erivan bölgesinde yerleşen Ermenilerin sayı 22.500 kişiden 669.871 kişiye ulaşmıştır. Bu kanıt Ermenilerin bu arazide artmasını Ruslar tarafından yerleştirilmesi sonucunda olduğunu onaylıyor ve onlar Azerbaycan topraklarında allokton popülasyonlardır (Verdiyeva, 1993: 38).

2. BÖLÜM

XX. YÜZYILIN BAŞINDA ERMENİLER TARAFINDAN KATLİAM

2.1. 1905-1906'da Ermeni Silahlı Grupları Tarafından Güney Kafkasya'daki Türk-Müslüman Nüfusa Karşı Katliam

Günümüzdeki Ermeni tarihçiler, 1905-1906'da Güney Kafkasya'da Ermeni silahlı gruplarının Türk-Müslüman nüfusa karşı katliamlar yaptığını inkar ederek Müslümanları “çaresiz ve yoksul” Ermenileri yok etmeye çalışan “barbar” bir kitle olarak sunmaya çalışıp ve Ermenilerin “meşru müdafaa” için silahlı gruplar kurmaya zorlandıklarını yazmaktadır. Ermeni Sovyet tarih yazımı, 1905-1906 katliamlarının gerçek nedenlerini gizleyerek, Çarlık Rusya'nı ve onun “böl ve yönet” politikasını ulusal düşmanlığın nedeni olarak göstermiştir. Peki asıl hakikat nedir? (Kryazhin, 1990: 12).

O dönemin bazı Ermeni yazarlarının basın, arşiv belgeleri ve eserleri, Ermenilerin işlediği katliamların niteliği ve boyutu hakkında yeterli bilgi içermiştir. 19. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra, zaman zaman Güney Kafkasya'ya akın eden Ermeniler tarihi durumdan yararlanarak, 1905-1906'da katliamlar yapmış ve gelecekteki Ermeni devletinin temelini kurmak için Azerbaycan yerleşimlerini ele geçirerek Ermeni yerleşim bölgelerini kurmayı başarmışlardır.

XX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da, özellikle günümüz Ermenistan arazisinde Azerbaycan Türklerine karşı yapılan katliam, Ermenilerin 19. yüzyılın sonlarında Doğu Anadolu'daki deneyimlerine dayanmaktadır. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'ndan sonra, “Ermeni sorunu” Avrupa devletlerinin çabası sonucunda gündeme getirilmiş ve daha sonra Doğu Anadolu'daki Ermenilerin bağımsızlık kazanmaları ve özerk Ermenistan devleti kurmalarına göre bir araç haline gelmiştir. Hemen yıllarda Fransa ve İngiltere'nin yardımıyla Türkiye'deki Ermeniler arasında bir isyan propagandası yapılmıştır. Bu eylemi Ermeni lideri Armenakan, Hnçak ve Taşnaksutyun partisi kendi üzerine götürmüştür. Ermeniler, kitlesel isyan çıkarmak için Türklere ve Kürtlere saldırıp ve 2 taraf arasında katliamların olmasını istemişler, çünkü hemen ardından Avrupa medyası aracılığı ile Türklerin Ermenileri katlettiğini dünyaya anlatmak niyetinde olmuşlardır (Abdullayev, A. 1995: 164).

Ermenilerin Türkiye’de 1894-1896’da işlediği isyanları sakinleştikten sonra bu ayaklanmaları düzenleyenlerin ve katılımcıların çoğu Güney Kafkasya’ya kaçmıştır. Rus yazar Şavrov (1911), 1896’da Güney Kafkasya’da 900.000, 1908’de ise 1,301,000 sayıda Ermeninin yaşadığını belirtmiştir. Böylece, sadece bu devrede Güney Kafkasya’ya dört yüz bin Ermeni yerleştirilmiştir. Yirminci yüzyılın başlangıcında Kafkasya’da bulunan elli dört kazadan sadece beşinde Ermeni nüfusu sayısına göre çoğunluk oluşturmuştur. Erivan vilayetinde 7 kazanın 3’ünde, Yelizavetpol vilayetindeki 8 kazanın sadece 1’inde Ermeniler çoğunluk oluşturmuştur. 1905-1906 katliamlarının arifesinde Erivan vilayetinde mevcut olan 1301 yerleşim yerinde 959’unda Azerbaycanlılar, 342’sinde Ermeniler yaşamıştır. Yelizavetpol vilayetindeki 1613 köyün 390’unda Ermeniler yaşamıştır.

Yirminci yüzyılın başında Ermenilere ait kilise, milliyetçi Ermeni partileri ve Ermeni şovenizmi için maddi ve manevi bir beslenme kaynağı rolü oynamışlardır. 1903’te Ermeni kilise topraklarını Rusya Arazi ve Mülkiyet Bakanlığı’na devretmek nedeniyle bir yasa çıkarılmış, kilise tarafından finanse edilen siyasi partilerin ve onların terörist gruplarının mali durumuna zarar vermiştir. Bu kanunun uygulanmasını engellemek için Ermeni siyasi partilerinin terörist grupları hükümet görevlilerine karşı terör eylemleri düzenlemeye başlamıştır. Aynı zamanda, Ermeni siyasi partileri tarafından Güney Kafkasya’da Türk ve Müslüman karşıtı kampanyaları genişletilmiştir. Ermeni kilisesi, Erivan ve Eçmiadzin’de bu yasaya karşı isyan düzenlemiştir. Hemen yılın 29 Ağustos’unda Ermeniler Gence’de, 2 Eylül tarihinde Kars ve Bakü’de, 12 Eylül’de Şuşa’da ve 14 Ekim’de Tiflis’te (Gürcistan) isyan ve terör eylemi düzenlemiştir.

Ermeni halkı, 1905’te Rusya’daki isyanları ve çarlıktan artan memnuniyetsizlik dalgasını ustaca kullanmışlardır. Kafkasya Valiliğinin yüksek seviyeli Ermeni ve Ermeni yanlısı yetkilileri tarafından silahlendirilen Ermeni çeteleri, 1905’te, Güney Kafkasya’da Azerbaycanlıların kompakt yaşadığı bölgelere silahlı saldırılar düzenleyerek etnik temizleme yapmakla, hemen bölgede diğer yerlerden kaçıp gelen Ermenileri yerleştirmekle kendilerinin sayısal üstünlüklerini elde etmek ve ardından yanan Müslüman yaşayan bölgeleri Ermeni yerleşim bölgelerini birleştirerek Ermeni devletinin temellerini atmak istemişlerdir. Hnçak Partisi’nin programına göre kurulması önerilen Ermeni devleti Güney Kafkasya,

Doğu Anadolu ve Güney Azerbaycan'ın bir bölümünü kapsayacaktır (Mustafa, Gurbanov ve Elili, 2018: 118-119).

Ermeni siyasi partileri, gerçekleştirmek istedikleri planlarını bozan çarlık görevlilerini katliam etmişlerdir. Sonucunda, birçok Rus yetkilileri ve ayrı ayrı şahıs terörist eylemlerin kurbanı olarak katledilmişlerdir. General Magsud Alikhanov-Avarski, Bakü'nün Valisi Nakaşidze, Yelizavetpol (Gence) vilayetinin Valisi Sakharov, Andreyev, Albay Bıkov ve diğer hükümet yetkilileri ve üst düzey subaylar Ermeniler tarafından işlenen terör eylemlerinin kurbanları olmuştur. Kafkasya'da büyüyen muhalefet dalgasının hükümete yöneleceğinden korkan bazı çarlık yetkilileri, Müslüman nüfuslu bölgelerde Ermeniler tarafından işlenen katliamlara kayıtsız kalmış ve bazı durumlarda onların yanında yer alarak her iki tarafın da iktidarlarını etnik çatışmalara kullanmasına neden olmuşlardır (Kuzminsky, 1907: 44).

“Taşnaksutyun” partisinin tescilinden sadece birkaç ay sonra, yani Ocak 1891'de Bakü'deki Tagiyev Tiyatrosu'nda Safrazyan'ın 4 perdelik bir oyunu sahnelenmiştir. Sahnenin ilk resmi bir Türk'ün bir Ermeni kadına işkence ettiğini, ikincisi kadının özgürlüğü için verdiği mücadeleyi, üçüncüsü Türk'ü yok eden kadını, dördüncüsü ise özgürleşen Ermenistan'ı genç bir Ermeni kızı olarak tasvir etmiştir. Hemen sahneye göre, oyunun yazarı Safrazyan'a Bakü'nün makleri unvanı verilmiştir. Bu bilgi, Kafkas Genel Valisinin 7 Şubat 1891'de Bakü Valisine gönderdiği bir mektuptan alınmıştır. Görüldüğü gibi 19. yüzyılın sonunda “Taşnaksutyun” partisinin Türk karşıtı propagandası tekçe Tiflis'te ve Erivan'da değil, Bakü'de de başlatılmıştır (Arzumanlı, V ve Mustafa, N. 1998: 23).

Kafkasya Valiliğinin yüksek seviyeli Ermeni ve Ermeni yanlısı yetkilileri aracılığıyla silahlanmış Ermeni guldur destesi 1905'te, Gence, Nahçıvan, Zangazur, Karabağ, Bakü, Erivan, Tiflis ve diğer bölgelerde yaşayan Azerbaycanlılara karşı silahlı saldırı hazırlayarak, onları bu topraklardan yok etmekle Ermeniler sayısal avantaj elde etmek istemişlerdir.

1905 yılı 6 Şubat tarihinde Sabunçu yerleşim yerinin sakini Ağarza Babayev'in Bakü'nün merkezinde öldürülmesi ile şehir ve çevre yerleşimlerde ilk katliamlar başlamıştır. Ermeni evlerinin çatı ve pencerelerinden, sokaktan geçen Azerbaycanlılar vurulmuştur. Evler ve dükkanlar yağmalanmış ve yakılmıştır.

Bakü'de birçok fabrika ve işletme yerleri yakılmış ve yıkılmıştır. Yetkililer katliamları durdurma gücünün olmadığını söylemiştir. Bakü katliamlarının sebep ve sonuçlarını araştıran Senatör Kuzminski 6-9 Şubat tarihlerinde gerçekleşen ilk Bakü katliamları zamanı 232 kişinin öldürüldüğünü söylemiştir. Her iki tarafta da yüzlerce insanın ölümü ve yaralanması ile sonuçlanan katliamlar 9 Şubat'ta durdurulmuştur. 6-9 Şubat tarihinde Bakü'de şiddetli katliamlarda her iki tarafın da can kaybı bine ulaşmasına rağmen, Ermenilerin niyetleri gerçekleşmemiş ve yenilgiye uğramıştır (Necefov, 1997: 23).

İlk katliamdan sonra Ermeniler kanlı eylemlerini Erivan'da devam ettirmişlerdir. Ermeni siyasi partilerinin asıl amacı 1905-1906 yıllarında katliamlar yaparak Erivan vilayetini ele geçirmek, ardından Zangazur-Karabağ ve Gazah-Tovuz yönlerinden saldırmak ve bu iki yön arasındaki Azerbaycan köylerini ele geçirerek Gence'de birleşmektir. Ermeni silahlı gruplarının, katliamları başlatmak için bir bahane olarak kullanması amacıyla bir kıvılcıma ihtiyaçları olmuştur. Taşnaklar 19 Şubat 1905'te Erivan'da, Azerbaycan halkının ayağa kalkması ve katliamlar başlaması nedeniyle, Azerbaycanlılara sempati duyan ve aynı zamanda Ermenilerden nefret eden Urazov adında bir Rus asıllı vilayet doktorunu, akşam saatlerinde valilik binası yakınında hançerle öldürmüşlerdir. 20 Şubat sabahı Ermeniler, Azerbaycanlıların Pazar Meydanı'nda Ermenileri kestiği dedikodusunu yaymış ve şehirde büyük bir panik yaşanmıştır. Ermeni tarihçi Hraçik Simonyan, "Taşnaktsutyun" partisi kendi genç üyelerine 20 tüfek ve 10 tabanca verdiğini ve diğer Ermeni militanlarla birlikte sokaklardan geçen Türklere ateş açma talimatı verdiğini yazmıştır. Ermeniler 21-23 Şubat'ta Erivan'da da terör eylemi gerçekleştirmişlerdir. Katliamlar 100'e yakın ölü ve her 2 taraftan yaralılarla sonuçlanmıştır (Ruinten, 2008: 27).

"Taşnaktsutyun" partisinin bir sonraki hedefi Nahçıvan kazası olmuştur. M. S. Ordubadi, (1991) "Kanlı Yıllar" adlı kitabında verdiği malumata göre, Ermenilerin bir başka provokasyonu 5 Mayıs 1905'te Nahçıvan ilçesine bağlı Cehri köyünde 3 Müslüman'ın ağır şekilde yaralanması ve 7 Mayıs günü Tünbül köyünde Müslüman bir kişinin öldürülmesiyle yeniden alevlenmiştir. 8 Mayıs'ta Erivan Vali Yardımcısı Baranovski, Erivan Şehir Şefi Agamolov ile birlikte Nahçıvan Şehir Şefi Cafergulu han Nahçıvanski Nahçıvan'a gelmiştir. Katliamların durmaması üzerine Tiflis'ten General Alikhanov-Avanski de Nahçıvan'a gönderilmiştir. Ermeniler 10-12 Mayıs'ta

Nahçıvan'da iğtişaş çıkarmıştır. Ermeni militanlar Nahçıvan pazarında Müslümanları katliam etmeye başlamıştır. Şehrin tüm sokaklarında tüfekler ve tabancalar ateşlenmiştir. 100'den fazla kişi ölmüş ve yaralanmıştır. Ama Ermeniler hedeflerine ulaşamamışlardır. Ermeniler Nahçıvan'da da mağlup olduklarından sonraki katliamı Erivan'da yapmışlardır. Ermenilerin amacı önce Erivan ve onun çevresindeki köyleri Müslüman nüfusundan temizlemek olmuştur. "Erivan'dan Nahçıvan'a giden yol üzerinde yerleşen Müslüman köylerini dağıtmakla Erivan nüfuslu Ermenileri Nahçıvan'daki hazır askeri güçlerle birleştirmek, Nahçıvan'dan Zangazur'a giden yol boyunca köyleri yıkmak Zangazur'dan olan Ermeni gönüllüler ile Nahçıvan'daki askeri güçleri birleştirmek gibi kötü hayallerden oluşmuştur.

Terör eylemleri sırasında kullanmak için Bakü'de Ermenilere mahsus fabrikalarda patlayıcılar ve bombalar üretilmiştir. 11 Mayıs 1905'te Bakü Valisi Prens Nakaşide'nin terör eylemi sonucunda öldürülmesinden sonra polisler şehirde Ermenilere ait yönetim işletmelerinde arama yapmışlardır. Polis tarafından 19 Mayıs 1905'te Sarkis Pogosebkov'un Bakü'deki Telefon Caddesi'ndeki metalurji atölyesinde patlayıcılar ve 80 hazır bomba bulunmuştur. Ayrıca, o atölyenin bahçesinde kazılan hendekte patlatmaya hazır üç bomba daha bulunmuştur (Ahmedov, 1998: 137).

1905 yılı 23 Mayıs'ta Ermenilerin Karsaçay anaokulunda Müslüman gençlere saldırmasıyla katliamlar başlamıştır. 31 Mayıs'ta Erivan'daki katliamlar durdurulmasına rağmen, Ermeniler çevredeki Müslüman köylerine saldırmaya karar vermişlerdir. Aynı günün akşamı Ermeniler, Kırkbulag ilçesine bağlı Gözecik köyüne saldırmıştır. 2 Haziran'da ise 10.000 kişilik bir Ermeni alayı Mangus köyüne saldırmıştır. Yıkılan 12 Müslüman köyünün sakinleri Tazakend'e kaçmıştır. Ermeniler 3 Haziran'da Güllüce köyüne saldırmışlardır. Silahsız ahalinin bir kısmı Tutiye, Danagirmez ve Kamal köyüne kaçmayı başarmıştır. Katliam tam on sekiz gün devam etmiştir. 3 Haziran'da Pembek, Abaran, Şöreyel ve Aleksandropol'da yaşayan Ermeniler Eçmiadzin (Üçkilse) kazasına bağlı Üşü köyüne saldırmış ve 8 Haziran'da Müslümanlar hayatlarını kurtarmak için köyü terk etmek zorunda kalmışlardır. 9 Haziran'da Ermeniler Parsi, Nazravan, Kötüklü, Kiçikkend, İrku, Goşabulag, Enkirsak, Tekiya Müslüman köylerini tahrip etmişlerdir. 10 Haziran'da Ermeni silahlı grupları, Eçmiadzin'de 10 köyü yerle bir etmiştir (Zavaryan, 1907: 61).

M. S. Ordubadi, (1991) 1905'te Ermenilerin bugünkü Ermenistan (tarihi Azerbaycan toprakları) topraklarında işledikleri katliamı şu şekilde tanımlamıştır: "Erivan bölgesi yanan bir dağa, yanardağa dönüştü, soylu İslam ulusunu yakıp boğuyordu."

1897'de Erivan vilayetindeki Azerbaycan nüfusu 313.176 idi, ancak on yıl sonra, 1907'de 302.965 kişi sayısını almıştır. Böylece 1905'te ve 1906'da Erivan vilayetinde 10 yıllık doğal nüfus artışı nedeniyle 10.000'den fazla Azerbaycanlı öldürülmüştür. Erivan vilayetinde hedeflerine ulaşan Ermeni silahlı grupları Karabağ'da katliamlar yapmaya başlamıştır. 1 Haziran'da başlayan Ermeni saldırıları sonucunda Cebrayıl-Karyakin bölgesindeki Veysalli, Gacar, Çemenli, Arış, Qışlag ve Mazra köyleri tahrip edilmiştir. 16 Ağustos'ta Şuşa'da katliamlar yapılmıştır (Yagub, 1996: 104).

Ekim 1905'in sonlarında, Daralayaz'ın Azerbaycanlılar yaşayan köyleri Ermeniler tarafından yakılıp yağmalanmış ve sivil halk katledilmiştir. 27 Ekim 1905'te Şerür-Daralayaz kazasına bağlı 6 Ermeni köyünden yaklaşık 700 silahlı Ermeni, Hors köyüne saldırmış, 40 Azerbaycanlıyı öldürmüş, 255 evi yakmış ve köyün tüm hayvanlarını ahalinin elinden alıp götürmüşlerdir. 30 Ekim'de köy yeniden saldırıya uğramış, 53 Azerbaycanlı öldürülmüş ve 27 kişi yaralanmıştır (Mustafa, Gurbanov ve Elili, 2018: 123).

Zangazur ilçesinde ilk katliamları Ermeniler 1905 yılının Haziran ayında Nahçıvan ilçesi sınırındaki iki köyde yapılmıştır. 16 Ağustos 1905'te Ermeniler, Gorus'tan Garakilse'ye dönen dört Ermeni'yi Ağudi ve Vağudi köyleri sınırında öldürerek suçu Azerbaycanlıların üzerine atmışlardır. 22 Eylül 1905'te Hoznavar ve Hnaçah Ermenileri çevre köylerden gelen silahlı grupların yardımıyla Azerbaycan köylerine saldırarak Bayandur, Halak, Kosalar, Malıbeyli, Cağacur, Çaylı, Kalavalah ve Novruzlu köylerini tahrip etmişlerdir. İlk üç köy tamamen yağmalanmıştır. Ekim 1905'te Zangazur ilçesine bağlı 10 Ermeni köyünden militanlar Azerbaycanlıların yaşadığı Sisyan köyüne saldırarak 75 kişiyi öldürmüş ve birçok insanı yaralamışlardır.

17 Aralık 1905'te Ermeni silahlı grupları, Büyük Cicimli ve Küçük Cicimli köylerine saldırmıştır. Küçük Cicimli tamamen yıkılmış ve Büyük Cicimli ahalisi komşu köye kaçmayı başarmış ancak evleri yağmalanmıştır. Birçok Ermeni yazar, Ermenilerin bu eylemine vahşet diyor ve acı verici olmasına rağmen görmezden gelemeceklerini yazmaktadırlar (Süleymanov, N. M. 2008: 54).

Ermeni siyasi partilerinin silahlı grupları, Azerbaycanlıları Şuşa ilçesinden tahliye etmek için uzun süredir hazırlanmış ve modern silahlarla donatılmıştır. “Taşnaksutyun” partisi Şuşa’yı ele geçirmek için önceden tüm hazırlıkları yapmıştır. Hamazasp Srvandzyan Ermeni silahlı kuvvetlerine komutanlık etmiştir. Ermeniler katliamlara başlamak için bahane aramışlardır. 16 Ağustos 1905’te Kazaklar Şuşa’da bir Ermeniye silahsızlandırmaya çalıştığında öldürülmüştür. Ermeniler bu fırsattan yararlanıp cinayette Azerbaycanlıları suçlayarak katliamlar başlatmışlardır. Katliamların 4. gününde Ermeniler, mağlup olduklarını görerek “beyaz bayrak” çekmişlerdir. 21 Ağustos’ta taraflar bir barış antlaşması imzalamıştır. İsyandar devam ederken hükümet güçleri onu sadece kenardan takip etmişlerdir. Memmedzade’nin yazdığına göre, Ermeni yazar A-Don böyle bilgi vermiştir: “Şuşa’daki ilk katliamlarda Ermeniler 100 kişi, Türkler ise 2-3 kat daha fazla sayıda insan kaybetmiştir” (Memmedzade, 1996: 174).

12-22 Temmuz 1906’da Ermeniler Şuşa’da ikinci katliamı başlatmıştır. Ermeniler, birkaç gün önce ölen bir Ermenin cesedini Şuşa’nın Ermenistan yanlısı General Goloşşapov’a göstererek Azerbaycanlılar tarafından öldürüldüğünü söylemişlerdir. Goloşşapov’un emriyle hükümet Gumluq ve Köçerli mahallelerini bombalamıştır. Beş gün içinde Şuşa’nın Ermeniler yaşayan kesimindeki tüm Azerbaycan evleri ateşe verilmiş ve topçu ateşi ile tahrip edilmiştir (Necefov, 1997: 15). Seyidzadenin verdiği bilgiye dayanarak A-do’ya şöyle yazmıştır: “Şuşa’da yaşanan 2. katliam zamanı 24 Ermeni öldürülmüş, 102 kişi yaralanmış, Türkler daha çok insan kaybetmiş, çoğunluğu Türklere ait olan 200’den fazla ev ateşe verilmiştir.”

Seyidzade yazıyor ki Aslen Şuşa Ermenisi olan ve eserlerini “Leo” imzasıyla yayınlayan Arakel Babakhanyan böyle yazmıştır: “Taşnaksutyun’un Tiflis’te (Gürcistan) yapılan toplantının belgelerinden anlaşılıyor ki Taşnaklar Karabağ’da “Ermenistan” yaratmakla meşguller ve bu nedenle Türklere karşı bir “sil süpür” politikası hayata geçirmişlerdir.”

23 Ağustos 1905’te Ermeni silahlı grupları Hocalı’ya saldırmıştır. Köylülerin bir kısmı kaçıp kurtulmuş, bir kısmı da Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Seyidzade’den alınan bilgiye göre, A-Do, köyü ele geçiren Ermenilerin önce evleri yağmaladıklarını, sonra da nüfusun geri dönememesi için ateşe verdiklerini yazmıştır. Genel olarak Şuşa ilçesine bağlı Guşçular, Hankendi, Hocalı, Gajar, Garadağlı, Varandalı, Hacığ, Divanallar, Veysalli, Ağbaş, Abdal-Gülabli köylerinin Azerbaycan nüfusu Ermeni silahlı grupları tarafından katliamlara maruz kalmıştır.

Azerbaycan köylerini ateşe vermekte ve sivilleri yok etmekte suçlu bulunan Şuşa ilçesine bağlı 15 Ermeni köyüne yetkililer para cezası vermiştir (Seyidzade, 2004: 54).

Ermeni silahlı grupları Ağustos 1905'ten Haziran 1906'ya kadar belirli aralıklarla, Cavanşir ilçesinin Haçın ve Tatar nehri havzasında ve Ağdere bölgesinde katliamlar yapmışlardır. Cavanşir kazasındaki Azerbaycan köylerini ortadan kaldırarak, Ermeniler Erivan, Zangazur, Şuşa ve Gence Ermenileri arasında doğrudan temas kurmak istemişlerdir. Ermeni köylerindeki silahlı gruplar tarafından, Azerbaycanlıları tüm Cavanşir kazasından çıkarmak için Hamazasp komutasında askeri operasyonlar gerçekleştirilmiştir. 3 Ekim 1905'te Ermeni militanlar Sirkhavand ve Aliğağali köylerini yerle bir etmiştir (Çahmaklı, 2008: 176).

M. S. Ordubadi (1991) Ermenileri bu iki köyde işledikleri katliamları şöyle anlatmıştır: “Vahşi yırtıcılar bebekleri beşiklerinde yaktılar, bazen annelerinin kollarından alarak duvarlara çarpıyor ve süngülerle taşıyorlardı.z”

27-31 Kasım tarihlerinde Ermeni haydutları Demirli, Çıraglı, Hacıgarvand ve Pürhud ele geçirdikten sonra köylerini yağmalayıp yakmışlardır. Terter geçidinde hayatta kalan tek Azerbaycanlıların yaşadığı Umudlu köyü, Ermeniler tarafından 1992 yılı Hocalı katliamına benzer katliamların işlendiği köy olmuştur. Seyidzade'nin verdiği bilgiye göre, Ermeni yazar A-Do katliamla bağlı şöyle yazmıştır: “23 Aralık'ta Ermeniler Umudlu ve İmarat Garvand köyelerine saldırmıştır. Saatlerce süren direniş Türkleri katliamlardan kurtarmamıştır. Ermeniler bu iki köye girmiş ve barbarlık yapmışlardır. Umudlu'da hiç kimseye acımamış, karşılıklarına çıkan herkesi öldürmüşlerdir. Burada bir Türk kadının kahramanlık örneği gösterdiği söylenmiştir. Bunlardan biri, bir kadının kocasını öldüren Ermenin kılıcını elinden alması ve kendi göğsünden bıçaklamasıdır. Bu iki köyde onlarca kadın ve erkek öldürülmüştür. Ancak bu katliamlardan sonra dahzzzzza korkunç şeyler olmuştur. Görgü tanıkları, hayatta kalanlardan bazılarının uzun mesafeler kat edemediğini, ormanda kaldıklarını ve donarak öldüklerini söylemişlerdir” (Seyidzade, 2004: 56).

Dolayısıyla Ermeniler tarafından 1992'de Hocalı'da işlenen katliam benzetmesi, Aralık 1905'te Umudlu'da yapılmıştır. Ermeniler Ocak 1906'da Papravend köyüne saldırmış, ancak Ağdam taraftan Azerbaycanlıların yardıma gelmesi üzerine daha fazla kayıpla mağlup olmuşlardır. Ermeniler tarafından 1905-1906 yıllarında Cavanşir kazasının Sirkhavand, Yeddi Qışlaglar, Çıraglı, Hacı Garvand, Mamarzalar, Arpatala, Buruz, Demirli, Güney Payalar, Manikli, Süleymanbeyli, Aliğağali, Kangarlı, Papravand, Garapirim, Umudlu, İmarat

Garvand, Chobansu, Şahavand ve Pürhud köylerinde katliamlar yapılmış ve nüfusu topraklarından kovulmuşlardır (Seferli, 2004: 81).

Ağustos 1905 ve Ağustos 1906'da Ermeni silahlı gruplarının saldırıları sonucunda Cebrayıl-Garyagin kazasında, Garadağlı, Divanallar, Aşık Malikli, Veyselli, Gacar, Çemenli, Arış, Gışlag, Güzlek, Mezre köyleri harabe edilmiştir. Azerbaycanlıların karşılık vermesinden Ermeniler katliamları durdurmak zorunda kalmıştır.

Gence'de katliam yapmak isteyen Ermeniler yine provokasyon yapmıştır. Böylece, Ermeniler 18 Kasım 1905'te, Gence'nin Ermeniler yaşayan Dik Sokağı adlı mahallesindeki bir Ermeni bahçesinin önünden geçen Toğana köyünde yaşayan iki Azerbaycanlı vurularak öldürülmüştür. Bu olay şehirde çatışmaların başlaması için kıvılcım olmuştur. Kamsakaran soyadına sahip bir Ermeni, Gence'nin icra memuru olmuş ve Ermeni silahlı gruplarını himaye etmiştir. Gergin durumdan faydalanan Ermeniler, 18 Kasım'dan itibaren Gence'de katliamlar yapmıştır. 22-23 Kasım gecesi Ermeniler, kaçak Deli Alı'nın çetesinin yardımı geldiği haberini duyunca katliamları durdurmuştur. Kafkas canişinin yardımcısı General Malama başkanlığındaki Gence'ye gelen komisyon, katliamların yapılmasında Ermenilerin suçlu olmaları hakkında yardımcısına bir rapor sunmuştur. Ermeniler Mollavalad, Çaylılar, Dardare, Sarısu, Dazılar, Abbasdere, Penahlar, Ağyohuş, Akhırja, Topalhasanlı, Darabeyli ve Garayatağ'ı fethetmişlerdir. Ermeni çeteleri Gence kazasının Mollaveled, Çaylılar, Dardere, Sarısu, Dazılar, Abbasdere, Penahlar, Ağyohuş, Ahırca, Topalhesenli, Derebeyli, Garayatak, Melikli ve Söyütlü köylerini tahrip etmiş ve nüfusu topraklarından kovmuştur (Cefereov, 2012: 34).

Ermeni silahlı grupları tarafından Kasım 1905'ten Şubat 1906'ya kadar Gazah ilçesinde belirli aralıklarla katliamlar gerçekleştirilmiştir. Novo-Bayazıt kazasındaki Ermeni silahlı gruplarından yardım alan Ermeniler önce Gazah şehrinde, sonra ise Tovuz, Tatlı ve Ağstafa tren istasyonlarında isyan çıkarmışlardır. Üç aydan fazla süren kargaşalıkta Alibeyli, Mülkülü, Hacalı, Kohneğışlag, Yaradulla, Hatamağalı, Alatala, Safulu, Barhударlı, Cafarlı, Çahmaglı, Polad Ayrım, Göyarçin, Mürteyil, Alaçığgaya, Ağkilse, Haggıhlı, Gizilhacılı, Bağanis Ayrım, Heyrimli, Mazamlı, Guşçu, Ayrım, Aşağı Eskipara ve Yukarı Eskipara köylere Ermeni silahlı gruplarının saldırısına maruz kalmış, köyler dağıtılmış ve ahalisi evlerinden göçmen olmuştur (Meherremov, 1995: 95).

Şubat 1906'da Tiflis'te (Gürcistan) Kafkasya'nın halefi Vorontsov-Daşkov'un girişimi üzerine Ermeni katliamını sona erdirmek amacıyla barış nedenli konferans düzenlenmiştir. Konferansta Müslüman temsilciler A. B. Ağayev, A. B. Topçubaşov, A. H. Ziyadhanov ve diğerleri "Taşnaksutyun" partisinin niyetlerini ifşa etmiş ve onun Güney Kafkasya'daki katliamın ve terörizmin düzenleyicisi ve uygulayıcısı olduğunu göstermiş ve resmi hükümetin bu teşkilatın faaliyetlerini görmezden geldiklerini kanıtlamışlardır.

Ancak barış konferansından kısa zaman sonra Ermeni silahlı grupları katliamlara yeniden başlamıştır. Bakü'deki ve Şuşa'daki 2. yenilgilerin ardından "Büyük Rus Devrimi söndürülmüş, biz işi bitiremedik" söyleyerek 1906 yazında Karabağ'dan Zangazur'a yol açmaları için Erivan, Abaran, Aleksandropol ve Şorayel Ermenilerine telgraflar gönderip asker toplamışlardır. Erivan'dan Zangazur'a, Zangazur'dan Karabağ'a giden yolda Ermeni ahalisinin sayısı çok olmuştur. Bu nedenle Ermeni ekiplerine yol kenarındaki Müslüman köylerine saldırımları emredilmiştir (Gasımlı, 2014: 45).

29 Temmuz 1906'da Taşnaksutyun partisinin emriyle Ermeniler, Zangazur ilçesinin Maden Pazarı yanında Safyar Bey'i öldürdükten hemen sonra Karkhana köyüne saldırmışlardır. Ermeni çeteleri köylülere hiç acımamış, köyde yaşayan tüm nüfusu öldürmüş, bazılarını da esir olarak ele geçirmiştir. Hemen gün Ermeni birlikleri Halac, Saldaşli, Daşnov, İncavar, Lov köylerini tahrip etmiştir. 1 Ağustos tarihinde Ermeniler Gatar köyüne saldırmıştır. Gatar ahalisi dokuz gün köyü savunmuşlardır. Sonunda, her yerden ümitleri tükenen Gatar sakinleri, ağır kayıplar vererek kaçıp Kelledağ köyüne sığınmıştır. Bundan sonra Ermeniler, Zangazur'un Okçu-Şebedek bölgesinde yerleşen Türk köylerine saldırmıştır. Ermeniler katliamlardan hayatını kurtarmak için çevre köylere toplanan Saggarsu köyünde gerçek bir katliam yapmışlardır. Zangazur'da Ermenilerin yaptıkları katliamlara son koyulması için Ordubat ilçesinde yaratılan gönüllü gruplar harekete geçmiştir. Yaklaşık 800 kişi Ordubat'lı gönüllünün yardımıyla ve yaklaşık 1000 Okçu-Şebedek militanının katılımıyla Okçu-Şebedek köyleri 16-17 Eylül'de Ermeni işgalinden kurtarılmıştır. Bundan sonra, hayatta kalan nüfusun tekrar köylerine dönüş süreci başlamıştır. Genel olarak Ermeniler o yılın sadece Ağustos'unda Zangazur'un Halac, Karhana, Batuman, Gatar, İncavar, Çöllü, Yemazli, Saldaşli, Mollalar, Okçu, Şabadak, Atgız, Pürdavüd, Zurul, Guman, Eyilli, Senali, Minenevür, Farcan,

Galaboynu, Ecebli, Daşnov, Buğacıq, Lov köylerini yerle bir etmiş ve ahalisini öldürmüşlerdir (İsmayılov, F. 2003: 22).

Kasım 1905'te Gence kentinde, Gazakh ve Cavaşir vilayetinde ve Tiflis'te Ermeni grupları ayaklanarak çok sayıda masum insanları öldürmüşlerdir. Ermeni yazar Zavaryan'ın (1907) verdiği bilgiye göre, hemen dönemde Şuşa kazasında 12, Cavaşir vilayetinde 15, Cebrayıl kazasında 5, Zangazur ilçesinde yerleşen 43 Müslüman köyü, toplam ise hemen arazide 75 köy yıkılmıştır.

1905 Kasım ayının 20 ve 29 tarihi aralığında Ermeniler, Tiflis'te Azerbaycanlıların yaşadığı mahallelerde katliamlar ve terör eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Tiflis'teki (Gürcistan) katliamlar, Borçalı ilçesinde yaşayan Azerbaycanlıların silahlı gruplarının yardımı gelmesi üzerine durdurulmuştur. Azerbaycanlıların örgütlenmesi, 1906 sonbaharında Difai Partisi'nin kurulması ve Ermenilerin terörüne verilen tepki, Ermenileri katliam yapmayı bırakmaya zorlamıştır. Genel olarak, Ermeni liderleri tarafından 1905-1906'da Güney Kafkasya'nın 14 ilçesinde - Erivan, Nahçıvan, Şarur-Daralayaz, Eçmiadzin, Aleksandropol, Sürmeli, Şuşa, Cavaşir, Cebrayıl, Zengezur, Gence, Gazah, Ereş, Borçalı kazalarında ve 8 şehrinde – Bakü, Erivan, Nahçıvan, Gümrü, Gence, Şuşa, Gazah ve Tiflis şehirlerinde katliamlar yapılmıştır.

Toplamda, 1905 ile 1906 arasında, Güney Kafkasya'da 1,5 milyonluk bir alanı kapsayan ulusal çatışma bölgesinde yaklaşık 100.000 kişi kazalardaki, birkaç bin işi şehirlerdeki evlerinden çıkarılmış ve 10.000'den fazla insan öldürülmüştür. Genel olarak, Erivan ve Yelizavetpol (Gence) vilayetleri arazisinde 200'den fazla Azerbaycan yerleşimi tahrip edilmiş, halk etnik temizlik ve katliamlara maruz kalmıştır (Mehdiyev, 2000: 65).

2.2. Bakü Katliamı

20. yüzyılın başında Bakü'nün petrol endüstrisindeki mevcut olan 167 işletmeden sadece 49'u Azerbaycanlıların elinde olmuştur. Ermenilere 55, yerde kalan 21 firma Ruslara, 10'u yabancılara, 17'si Yahudilere ve 6'sı Gürcü girişimcilere ait olmuştur Petrol endüstrisine tekeli sermayenin hakim olduğu yıllarda, Azerbaycan'ın ulusal sermayesinin durumu çok zayıf olmuştur.

Böylesine gergin bir dönemde “Taşnaktsutyun” partisi Sosyal Demokratlarla temas kurmuş ve Bakü’de Sosyal Demokratlar ve Sosyal Devrimciler adı altında Taşnaktsutyun yanlısı işçi örgütleri kurmuştur. Onların ana hedefleri yerel halk arasında isyanlara, provokasyonlara ve kanlı eylemlere neden olmaktadır. Daşdemirov’un yazdığı bilgiye göre, Tarih Bilimleri Adayı Atahan Paşayev, “1905-1907’de Azerbaycan halkına yönelik Ermeni vahşilikleri” başlıklı makalesinde, Taşnaktsutyun partisi liderleri kendi planlarını uygulamak için her türlü yolu kullandıklarını yazmıştır. Hatta Ermeni ahaliden de büyük meblağlar talep etmiş ve ödemeyenleri fiziksel olarak cezalandırmışlardır. 1904 ve 1905’ten başlayarak Taşnaktsutyun’a yönelik provokatif-terörist örgütler hedeflerine ulaşmak için halk arasında hoşnutsuzluk ve isyanları kışkırtmaya çalışmıştır. Bu girişimler sonuçsuz kalmamıştır” (Daşdemirov, 2005: 56).

Azizov’a (1997) göre, Aralık 1904’te Bakü’de Azerbaycanlıları Ruslara karşı birlikte savaşmak için Ermeni terör örgütlerine katılmaya çağrılar yayılmaya başlamıştır. Bu çağrı reddedilirse, bildirilerde Müslüman nüfusu tehdit edilmiştir: “Hazırlıklı olun, biz sizin toprağınızı kendi kanımızın içine alacağız ve cesetlerinizi ateşe vereceğiz ve bu ateş tüm dünyayı kaplayacak.” Daha sonraki olaylar, bu sözlerin Ermeni uluslararası terör örgütleri tarafından tamamen uygulandığını göstermiştir. Senatör Kuzminski, (1907) şunları yazmıştır: “Öyle görünüyor ki Ermenilerin bu tür kışkırtıcı faaliyetleri Müslüman dünyasında yaygındır.”

Ermenilerin tehdit edici çağrıları ve Müslümanların onlara olumsuz cevabı İskenderiye’de Farsça basılan “Göhrenuma” dergisinin bir sayısında yayınlanmıştır. Bakü’de 6 Şubat 1905 günü öğlen saat 12 civarında meydana gelen korkunç olay, şovenist Ermeni milliyetçilerinin etnik nedenlerle önceden planlanmış bir katliamına yol açmıştır. Aynı gün zengin, nüfuzlu bir taş ocağı sahibi ve tanınan birçok akrabası olan Ağarza Babayev, şehir merkezindeki Ermeni kilisesinin yakınında “Parapet” adlı yerde bir Ermeni heyeti tarafından öldürülmüştür. İnceleme sırasında merhumun vücudunda hem tabanca hem de soğuk silah izleri bulunmuştur. Ağarza’nın vücuduna yaklaşık 200 yara açıldığı tüm şehre yayılmıştır. Hikayenin farkında olan Bakü halkı cinayetten çok etkilenmiş ve daha önce Ermeniler tarafından işlenen bir takım suçlar nedeniyle halk arasında büyük hoşnutsuzluk ve isyanlar yaşanmıştır (Nevvab, 1993: 34)

M. S. Ordubadi, (1991) “Kanlı Yıllar” adlı kitabında şunları yazmıştır: “Nihayet, her iki ulusun kalbine yerleştirilen yapay ve köklü bir isyan bombası patladı ve tüm Kafkas dünyası bu bombanın etkisi altında kalmıştır. Bu bomba, 6 Şubat’ta tüm Kafkasya’nın ateşlendiği bir Bakü trajedisidir. Bugün her yerde, Bakü’nün her yerinde isyanlar beklenmektedir. Babayev isimli bir Müslümanın ölüm haberinin yayılmasının ardından Müslümanlar alevlenen savaşa girerek Ermenilerin üzerine yürümüşlerdir. Ermeniler ciddi bir şekilde planlarını yönetmeye başlamıştır.”

Aynı gün, Ağarza Babayev cinayetinden yarım saat sonra Vorontsovski Caddesi’nde atlı demiryolu şefi Artyom Şinkov, Tsitsiyanovski ve Çadrovı Sokaklarında kimliği belirsiz bir Rus vurularak öldürülmüştür. Ermeniler, realnı okul ve teknik okulun yedinci sınıf öğrencileri olan Yakov Lebedev ve İvan Volkov’u öldürmüştür. Şehrin dört bir yanında şiddetli çarpışma başlamış, her iki taraftan sabaha kadar aralıksız silah sesleri duyulmuş, gürültü, çarpışma, insanların çığlıkları kesilmemiştir. Mikhaylov hastanesinin belgelerine göre, katliam günü Ermeni milyonerler Balabek Lalayev, Artyom Babayantsın, İsay Ter-Osipov ve diğer kodamanların himayesinde terörist bir grup tarafından 18 kişi öldürülmüş, 33 kişi yaralanmıştır. Bunların 34’ü Azerbaycanlı, 6’ı Rus, 6’ı Ermeni ve 5’i diğer milletlerden olmuştur (Azizov, 1997: 32).

7 Şubat’ta durum daha da kötüleşmiştir. Ermeni terör örgütü bu kez yüzlerce sivil öldürmüş ve yaralamıştır. Çatılardan ve pencerelerden Müslümanların ve yoldan geçen herkesin üzerine ateş açılmıştır. Krasilnikov, Mayılov, Korsakov’un ve Madrid otelinden yerel halk - Azerbaycanlılar aniden gülle ateşine tutulmuştur. Yaşlılar ve kadınlar çocukların ellerinden tutup ellerinden geldiğince kaçmaya çalışmış ama hiç bir yerden kaçamayınca sokakta amaçsızca dolaşmışlardır. Ayaklanmalar sonucunda birçok Müslüman binası ve dükkan yıkılmış ve yağmalanmıştır. Çünkü Azerbaycanlılar böyle bir olaydan habersizdir. Ermeni silahlı grupları Müslüman mahallelerde dolaşarak masum insanları öldürmüşlerdir.

8 Şubat’ta ihtişamıyla ünlü Bakü cehenneme dönüşmüştür. Bir yandan bombaların patlaması, diğer yandan yüksek binaların yıkılması, petrol rafinerileri ve stantların yangından çıkan alevleri insanları hayrete düşürmüştür. O gece güvenlik güçleri olmadığı için şehir korumasız kalmıştır. Ermeniler birçok işletmeyi ve fabrikayı yakıp yıkmış ve her yerde katliamlar yapmıştır. Çekimler yoğunlaşırken iki Müslüman zulüm görmüş ve işkenceyle öldürülmüştür (Nevvab, 1993: 37).

Katiller katliam yaptıktan sonra, zengin Ermenilerin - Balabek Lalayev, Artyom Babayants, İsay Ter-Osipov, Akop Muradyan, Grigori Sarkisyan, Karen Saakyants'ın evlerinde toplanmış ve sonraki günler için provokasyon planlarını tartışmışlardır. Adı geçen Ermeni kodamanları ile birlikte Mantaşev, Ter-Gukasov, Melikyants da kendi programlarını uygulamaya başlayan Taşnaksutyun'un üyeleri ve sponsorları olmuştur. Böylece 6-10 Şubat 1905 olayları tarihe "Bakü kentinde kanlı katliam" olarak geçmiştir. O günlerde mal, emlak, mülke verilen zarar milyonları aşmıştır. Bakü olayları hakkında Vali Prens M. A. Nakashidze tarafından Kafkasya Milletvekili ve Rusya İçişleri Bakanlığı için hazırlanan kapsamlı bir raporda katliam zamanı 231 kişinin öldüğü, 179 kişinin yaralandığı belirtilmiştir. Rapor ayrıca şunu da belirtmektedir: kayıp belirtilenden daha fazla ve gizli tutulan ölümlerin çoğu Müslümanlara aittir (Mammedov, S. 2010: 12).

11 Mayıs 1905'te beş Ermeni terörist tarafından Kafkas halkları arasında dostluk yönünden bahseden Prens M. A. Nakaşidze ve G. Takayşvili, Bakü'de öldürülmüştür. Bu olay, tanık P. P. Şubinski tarafından anılarında doğrulanmıştır. Aynı gün General Alikhanov da öldürülmüştür. Katliamlarla bağlantılı yaygın intibahnamelerde bunların Taşnaksutyun Ermeni terör örgütü tarafından işlendiği belirtilmektedir. Bazı haberlere göre, katillerden biri Dro lakaplı Drastamat Kanayan'dı olmuştur. Bu olaylardan önce Dro, Zangazur ilçesinde çeşitli Ermeni çetelerinin bir parçası olarak başta Türkler, Kürtler ve Azerbaycanlılar olmak üzere sivil halka karşı kanlı operasyonlarda yer almıştır (Nesibzade, 1990: 32).

Ermeniler, 1905 yılın 20 Ağustos günü Bakü'de aniden ikinci kez katliam yapmışlardır. Günümüzde "Fevvareler Bağı" denilen bölgede bulunan Ermeni kilisesinin zilinın çalmasından birkaç dakika sonra Ermeniler evlerinden, onlara ait dükkanlarından Azerbaycanlıların üzerine sel gibi kurşun yağdırmışlardır. Kısa sürede isyanlar Bakü çevresindeki yerleşim yerlerine ve petrol yataklarına sıçramıştır. Görgü tanıkları, Eylül ortasına kadar süren katliamın vahşet, dehşet ve kütle nedeniyle evral olayları gölgede bıraktığını söylemişlerdir (Aliyev, M. 1989: 23). M. S. Ordubadi, "Kanlı Yıllar" eserinde olayın detaylarını şöyle vermiştir: "İkinci Bakü trajedisinden birkaç gün önce demiryolundaki işçiler protesto etmişlerdir. Protesto nedeni işçilerin durumlarından memnuniyetsizliği olmuştur. Hükümet onlarla bir anlaşmaya varmak yerine, onların yerlerine asker koymuş, konileri kurmuş ve onları, yani protestoya giden işçileri çileden çıkarmışlardır. Protesto yapan işçilerin çoğu Ermenilerden oluşmuştur. Hükümetin eylemlerinden memnun olmayanlar, Cumartesi günü atlı demiryolunu vurmuşlardır. Saldırı sırasında demiryolunda

olan askerler ve birkaç Müslüman yolcu öldürülmüş ve yaralanmıştır. Ermeni gençler dükânların önünde ellerini ellerine vurmakla, Ermeni esnaflara karışıklık salmak işareti vermişlerdir. Esnaflar ise hemen ardından Müslümanlara ateş açmış, her taraftan esir alınan, fakir olan, su taşıyan araba kullanma gibi faaliyetlerde bulunan insanları katletmeye başlamışlardır” (Ordubadi, 1991: 24).

İyi silahlanmış Ermeni çeteleri, nüfusun yoğun olduğu Müslüman mahallelere baskın düzenlemiş ve çok sayıda insanı acımasızca öldürmüşlerdir. Erkeklerin kafalarını kesmiş, hamile kadınların karınlarını yırtmış, çocukları ateşte yakmış ve su kuyularında boğmuşlardır. Cesetlerin çoğu denize atılmıştır. O dönemde Bakü polis şefinin Genel-valiye verdiği raporda, Ermeni Devrim Komitesi'nin Kafkasya'da Ermeni halkının ayrılıkçı hareketi için uzun süredir faaliyet gösterdiğini ve milletin aydınları ve işçileri tarafından yönetildiğini belirtmiştir. Raporda, uzun süredir Kafkasya'da Ermeni halkının hizipçi hareketi maksadıyla Ermeni Devrim Komitesi'nin çalıştığı ve bu hareket, ulusun aydınları ve işçileri tarafından yönetildiği yazılmıştır. Onlar çeşitli içerikte beyanlar yayımlayarak, Kafkasya'nın tüm halklarını hükümete karşı mücadelede birleşmeye çağırılmışlardır. Bu komite, hükümet karşıtı gösterilerin itiraz, protesto, polis ve orduya karşı silahlı direnişin düzenleyicisidir (Abdullayev, E. 1998: 31).

Bakü polis şefinin 11 Ekim 1905'te geçici Genel-valiye gönderdiği bir raporda, Ağustos katliamı sırasında sivillerin evlerin, balkonların ve pencerelerin çatılarından vurulduğu belirtilmiştir. Geodakov'un evinde Dağıstan alayından Üstsubay Tkaçenko askerlerle birlikte pencerelerden ve balkonlardan ateş açan 47 Ermeni'yi tutuklamıştır. Ayrıca, Mihailov'un Ermeni hayır kurumunun yerleştiği evden Osipov, Yegizarov, Avakov, Mayilov, Antonov, Adamov'un dairelerinden tabancalar ve tüfekler ateşlenmiştir. Raporda ayrı ayrı polis bölgelerinde ölenlerin listesi de verilmiştir. Ancak bu liste ölü sayısının sadece küçük bir kısmıdır. Cesetlerin çoğu tanınmaz hale gelmiştir. Doğranmış, başları, bacakları, kolları kesilen ve diğer uzuvları kesilen kişiler akrabaları tarafından vücutlarında tanık izleri bularak gömülmüşlerdir. Kimliği belirsiz Müslüman cesetleri doğrudan mezarlığa gönderilmiştir. 22 Ağustos'ta Ermeniler 15 İranlı Müslüman bakkal dükânını yağmalamıştır. 23-25 Ağustos tarihlerinde Bakü'nün petrol yatakları ve fabrikalarında çıkan yangınlar birçok işçiyi işsiz bırakmıştır. En büyük yangın Balakhani petrol sahalarında olmuştur. Yetkililer tarafından alınan ciddi tedbirler nedeniyle katliamlar 30 Ağustos'ta sona ermiştir. İkinci katliamda her iki tarafta yaklaşık 500 kişi öldürülmüştür, onların üçte ikisini Müslüman-Türk ahali

kapsamıştır. Kısacası 20 Ağustos'tan 10 Eylül'e kadar süren katliamlarda Bakü ve çevresinde çok sayıda suç işlenmiştir (Aliyev, İ. 1995: 45).

1905-1906'da Bakü'de başlayan katliamlar Erivan, Nahçıvan, Gence, Karabağ, Zangazur ve diğer bölgelerde devam etmiş, Ermeni ayrılıkçılar tarafından toplu halde Azerbaycanlılar öldürülmüş, şehir ve köyler yakılmış, çocuklar, yaşlılar ve kadınlar özel zulüm ve vahşetle öldürülmüştür. Bu dönemde sadece Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Zengazur ilçelerinde 75 Azerbaycan köyü, Erivan ve Gence vilayetlerinde 200'den fazla yerleşim yeri tahrip edilmiştir. Ermeni zulmünden kaçmayı başaran on binlerce Azerbaycanlı, anavatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece aşağılayıcı mülteci geleneğinin temeli atılmıştır (Abdullayev, A. 2001: 22).

2.3. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (Mayıs 1918- Nisan 1920)

2.3.1. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin Hayat Yolu ve Faaliyetleri

“Bir Kere Yükselen Bayrak Bir Daha İnmez”

Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan halkının bağımsızlık idealinin gerçekleşmesinde, Azerbaycan'ın tarihi devlet gelenekleri temelinde Milli devlet yapısının canlanmasında, ulusal bağımsızlık fikirlerinin yaygınlaşmasında büyük hizmetler göstermiş ve edebi ve sosyal düşünce tarihine değerli katkılarda bulunan tanınmış bir sosyo-politik figürdür. M. E. Resulzade zamanın, mekanın şartlarında boğulmadan halkının değerlerini yaşatmak için eli ulaştığı herhangi bir yöntemden yararlanan ve bu fedakarlıkları sayesinde bugün gururla hatırlanan kişilerden biridir (Yagublu, 2018: 11).

Azerbaycan'ın milli bağımsızlık hareketinin ve sadece Türk topraklarında değil, tüm İslam dünyasında ilk cumhuriyetçilik yöntemi olan - Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin temelini atan, daha sonra yaşam yolu, hayatı zengin ve çalkantılı olaylarla dolu bir destana dönüşen, Azerbaycan halkının ölümsüz lideri Mehmet Emin Ahund Hacı Molla Alekber oğlu Resulzade 31 Ocak 1884'te Bakü'nün Novkhani köyünde dindar bir ailede doğmuştur. Babası bir din adamı olmasına rağmen, açık fikirli olmuş ve okul çağındaki oğlunu şeriat dersi değil, dünyevi bilimler okumaya yönlendirmiştir. Babası tarafından Resulzade'nin, ünlü

pedagog S. M. Ganizade'nin (1866-1942) başkanlığını yaptığı ikinci "Rus-Müslüman" okuluna kayıt ettirilmesi, gelecek düşünürün kaderinde önemli bir rol oynamıştır. M. E. Resulzade mezun olduktan sonra eğitimini Bakü Teknik Okulu'nda Rusça devam etmiştir. Onun devrimci faaliyetinin ilk yılları bu döneme denk gelmiştir. Bir süre burada okuduktan sonra okulu bırakmış ve tüm faaliyetlerini siyasete çevirmiştir (Yagublu, 2014: 12). Hatta ona bu siyasi faaliyetlerden uzak durmaya ikna edenlere bir şiir yazmıştır:

Çekilmem ey herifan ben,
Bu meydana siyasetten.
Bütün dünya bana derken,
Çekil bir yane, sakinleş!

1902-1903'te M. E. Resulzade üyeleri, farklı Rus liselerinde ve diğer orta okullarda okuyan Azerbaycanlı Türk öğrencilerden oluşan "Müslüman Gençlik Örgütü" adında gizli bir dernek kurmuştur. M. E. Resulzade, derneğin faaliyetleri hakkında şunları yazmıştır: "Bu dernek üyelerinin milli duygularını kışkırtmak, Rus okullarında okutulmayan Türkleri tanıtmak, yerel yazarların eserlerini okumak, çara karşı isyan şiirlerini ezberlemek ve ara sıra basılı beyannameleri dağıtmak, işçiler arasında yürüyerek özgürlük ve devrim fikirlerini sistematik olarak yaymak gibi faaliyetleri vardır" (Resulzade, 1909: 13).

M. E. Resulzade tarafından kurulan dernek, "Müslüman Gençlik Örgütü" adı altında faaliyet gösterdikten sonra Rus hükümetinden ulusal kültürel haklar almayı ummuştur. Onlar "Çarlığa karşı mücadelede devrimci sosyalizmi en sadık değil, en uygun bir müttefik olarak gördüğünden" sosyal demokratlarla yakın işbirliğine geçmişlerdir (Abutalybov, 2011: 21).

Bu örgüt Azerbaycan'da yirminci yüzyılda Rus sömürge yönetimine karşı gizlice savaştan siyasi teşkilattan biridir. Kısa bir süre sonra Müslüman Demokratik Müsavat Cemiyeti adı altında gizlice faaliyet gösteren bu örgütün bir şubesi İran'da kurulmuş ve orada başlayan meşrutiyet devriminin öncü gücü olmuştur. M. E. Resulzade edebiyat kariyerine bu yıllarda başlamış, "Mukhammas" başlıklı ilk yazısı "Şarki Rus" gazetesinde yayınlanmıştır.

Hummat gazetesi, o dönemde M. E. Resulzade tarafından kurulan "Müslüman Gençlik Örgütü'nün" propaganda çalışmasında önemli bir rol oynamıştır. 1904'ün sonundan Şubat 1905'e kadar, birkaç yüz nüsha tirajla

yayınlanan gazetenin 5-6 sayısı çıkmış, 3 Temmuz 1917’de ise bu gazete N. Narimanov’un editörlüğünde yeniden yayınlanmıştır. M. E. Resulzade, “Hummat’ın Kafkasya’da Türk (Azerbaycan) basını arasında ilk parti organı olduğunu göstermiştir. Hummat’ın hemen yıllarda yayınlanan nüshalarından sadece birinde – 3. Sayıda (1905) M. E. Resulzade’ye ait henüz bir makale bulunmaktadır. Hemen makale 1917 yılında “Açık söz” gazetesinin 5 Temmuz tarihli sayısında (No 513) yayınlanmıştır (Oruclu, 1995: 3-4).

Azerbaycanlı işçileri geniş bir devrimci mücadeleye dahil etmek için 1904’ün sonunda, RSDLP’nin (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi) Bakü Komitesi altında Müslüman Sosyal-Demokrat “Hummat” grubu kurulmuştur. Hummat’ın kurucuları arasında M. E. Resulzade, N. Narimanov, M. Azizbeyov, M. H. Mövsümov, M. H. Hacinski, S. M. Efendiyev ve diğerleri olmuştur. Musavat Partisi’nin kurucuları Abbasgulu Kazımzade ve Kerbelayı Mikayılzade de Hummat örgütünün eski üyeleri olmuştur (Resulzade, 1923: 2).

“Hummat”, Bakü parti örgütünün ayrılmaz bir parçası olmuş ve Bakü Bolşevik Komitesi’nin Azerbaycanlı işçiler arasında çalışan şubesi de çalışmıştır. S. M. Efendiyev şunları yazmıştır: “Bizim partimiz “Hummat” konusunda temel ilkesine, yani, partinin ve işçi hareketinin birlik ve bölünmezlik ilkesine sadık kalmıştır.” Ancak 1905’te Rusya’da Birinci Rus Devrimi’nden kısa bir süre sonra, M. E. Resulzade ve yol arkadaşları Bolşeviklerin niyet ve amaçlarının Azerbaycan’a fayda sağlamayacağını fark ederek onlardan uzaklaşmıştır. 1907’de Hummat’ın kapatılmasına karar verilmiştir (Efendiyev, 1957: 16).

Bu dönemde basın genişlemiş, gelişti ve sosyo-politik düşüncenin oluşumuna ivme kazandırmıştır. Basına olan ilgi, ulusal kimliği anlamada oynadığı önemli rolle de ilgili olmuştur. Hemen yıllarda M. E. Resulzade’nin ilk basın makalesi 1903’te Tiflis’te çıkan “Şarki Rus” gazetesinde yayınlanmıştır. “Bakü’den Mektup” başlığı altında yayınlanan bu makalede M. E. Resulzade bilim, eğitim ve okulun önemi hakkında şunları yazmıştır: “Kafkas Müslüman nüfusu ve Bakü halkının çocukları küçük oldukları zamandan başlayarak bilgi, eğitim ve iyi yetiştirmenin dışında herhangi bir niyetleri olmasın. Örneğin, herkesin gücü yetiyor çocuğunu okula göndermeye, tapınakta çalışanlar, dükkanda çalışanlar ve diğerleri çocuklarının kendileri gibi olmaması için okumasına razı olsunlar” (Resulzade, 1903: 3).

5 Aralık 1908'de Mehmet Emin'in "Karanlıktaki Işıklar" oyunu sahnelenmiştir. Oyunun ana çizgisi, ulusal uyanış ve bağımsızlık hareketinin teşviki olmuştur. Bu çalışmayla özerklik fikrini Azerbaycan'a yaymaya başlamış ve Rus çarlığının tiranlığının yıkılması çağrısında bulunmuştur. Onun bu eseri, Azerbaycan'da ulusal bağımsızlık hareketiyle tamamen bağlantılı olan ilk oyundur. Bu yazıdan başka Resulzade'nin aynı yıl yazdığı "Nagehan Bela" adlı bir oyunu da vardır. 1908'in sonunda, M. E. Resulzade, çarlık rejimi tarafından tutuklanma tehlikesi nedeniyle Bakü'den İran'a gitmiştir. O İran'da monarşiye karşı başlamış meşrutiyet devriminin ana liderlerinden biri olmuştur. M. E. Resulzade, Tebriz'de halkın milli kahramanı Sattarkhan ve silah arkadaşlarıyla buluşmuştur. Güney Azerbaycan'ın şehirlerini ve 6 köyünü ziyaret etmiş ve yerli halkın içinde bulunduğu kötü durumu yakından izlemiştir. Bu gözlemler daha sonra M. E. Resulzade'nin edebi yaratıcılığını da etkilemiştir (Acalov, 2012: 12).

"Şarki Rus", "Hummat", "Davet Koç", "Tekamül", "İrşad" ve diğer medya kuruluşlarında M. E. Resulzade'nin mevcut rejime karşı yazdığı onlarca makale yayınlanmıştır. 1909-1913'te M. E. Resulzade İran ve Türkiye'de yoğun bir şekilde çalışmıştır. İran'da olduğu süreçte, o "İrane Nou" ve "İrane Ahat" gazetelerinin baş editörü olmuştur. Hemen gazetelerde onun birçok makalesi, şiiri ve publisist yazıları yayınlanmıştır. O kendi kalemıyla İran'da Avrupa tarzı gazetecilik sanatının temelini atmıştır. Yıllar sonra Seyid Hasan (Tağizade, 1955) M. E. Resulzade'nin anısına ithaf edilen ölüm ilanında şöyle yazmıştır: "Mehmet Emin Resulzade, Modern Avrupa gazetesini İran'a ilk getiren kişi olmuştur."

1913'te Romanov hanedanının 300. yıldönümü vesilesiyle verilen af (genel af) sonrasında M. E. Resulzade Bakü'ye dönmüştür. Bu dönemde Bakü'de "Müsavat" Partisi kurulmuş ve çarlık hükümetine karşı ciddi bir mücadele başlamıştır. Resulzade Bakü'ye döndükten sonra "Partinin liderliğine geçerek, onun programını yeni siyasi koşullara uygun olarak hazırlamış, partiyi Türk İslam sentezine dayalı Türkçü kuruluş haline getirmiştir" (Oruclu, 1995: 6).

"Müsavat" Partisi Ekim 1911'de Muhammed Ali Rasuloğlu, Abbasgulu Kazımzade ve Tağı Nağioğlu tarafından kurulmuştur. O dönemde Türkiye'de yaşamak zorunda kalan M. E. Resulzade arkadaşlarına yazdığı mektuplarda böyle bir teşkilat kurmanın önemini dile getirmiştir. 1913'te Bakü'ye döndükten sonra partinin faaliyetlerine yeni bir yön vermiş ve örgütün ana ideoloğu olmuştur. Bu yıllarda, M.

E. Resulzade, ciddi siyasi çalışmalar yürütmüş, o sırada hükümet tarafından faaliyetine izin verilen bazı hayırsever ve eğitim amaçlarına sahip toplumlar üzerindeki etkisini artırmaya çalışmıştır. Bu tür topluluklar arasında “Nicat”, “Maarif Derneği”, “Bakü Hayır Kurumu Derneği” ve “Naşri-Maarif Derneği” vardır (Resulzade, 1955: 13).

Resulzade, ulusal kurtuluş fikrini dünya kültürü açısından doğrulamıştır. Dünya kültürünün zenginliği için bireysel ulusların politik olarak özgür yaşamaları ve birbirlerine baskı yapmamları gerektiğini göstermiştir. Resulzade, sosyal gelişimi maddi ve manevi olarak 2'ye ayırmıştır. O manevi gelişim fikrini, ulusal öz farkındalığın zirvesi olan milli bağımsızlık fikri ile eşitlemiştir. Bu anlamda O maneviyatın zenginliğinin ve milli bilincin olgunlaşmasının önemine göre esaslandırmıştır (Guliyev, G. 2014: 18). M. E. Resulzade'nin sonraki sosyo-politik ve publisist faaliyetlerinde “İğbal”, “Yeni İğbal” ve “Açık söz” gazeteleri büyük önem taşımaktadır. “Açık Söz” gazetesi 2 Ekim 1915'te, haftanın beşinci günü Bakü'de yayımlanmaya başlamıştır. M. E. Resulzade bu gazete hakkında şunları yazmıştır: O zamana kadar “Açık Söz” ilk defa olarak Kafkasya'da Müslüman veya Tatarların Türk olduğunu ısrarla şekillendirmiş ve bu konuda askeri sansüre karşı savaşmak zorunda kalmıştır.”

Gazetenin ana makalesi “Tutacağımız yol” olarak adlandırılmıştır. M. E. Resulzade tarafından yazılan bu makale önemli bir sorunu ortaya çıkarmıştır: “Dehşetlerine tanık olduğumuz bu yol, bir hakikati - yüzyılımızın milliyet yüzyılı olduğunu kanıtlamıştır. “Dünya haritası savaşta değişecek” yazılan şaşırtıcı karışık bir cümle artık birçok ağızdan duyulmaktadır” (Resulzade, 1915: 3). Unutulmamalıdır ki “Açık Söz” gazetesi halkın ihtiyaçları hakkında yazmış ve aydınlanmış fikirler yaymıştır. Ekim 1915'te gazetenin bir sayısında M. E. Resulzade'nin “İhtiyaçlarımız” yazısı yayınlanmıştır. Makale, halkın birçok talebinin mevcut durumda önemini vurgulamıştır: 1. Alt sınıf okullarının açılması ve millileştirilmesi, 2. Ruhani Akademinin Açılışı, 3. Müslüman haklarının iadesi vb.

Resulzade “Açık Söz” gazetesindeki yazılarında sadece Azerbaycan Türkleri hakkında değil, genel olarak çarlık imparatorluğunun esaretinde acı çeken Türklerin durumunu anlatmıştır. Türkleri adalet için cesaret ve kararlılıkla savaşmaya seslemiştir. Makalelerinin birinde Türkistan'ın 50 yıla yakın süreçte haklarından mahrum kalmasının nedenlerini açıklamıştır. 27 Şubat 1917'de Rusya'da yaşanan

Şubat Burjuva Devriminin Azerbaycan'daki sosyo-politik süreçleri ciddi şekilde etkilemiştir (Dolgaçev, 1995: 19).

Şubat Devrimi'nden sonraki ilk günlerde Azerbaycan'da faaliyet gösteren örgütlerin merkezileştirilmesine ihtiyaç duyulmuş ve bu amaçla 29 Mart 1917'de Bakü Müslüman Kamu Teşkilatlarının Geçici Komitesi kurulmuştur. Geçici Komite başkanlığına M. H. Hacinski, yardımcısı ise M. E. Resulzade seçilmiştir. Geçici Komite "tüm kişisel şikayetleri unutup ve ulusal-politik sloganlar etrafında" birleşmeyi ve Tüm Müslümanlar Kongresini toplamanın önemli olduğunu düşünmüşlerdir. Kongre açılışının arifesinde "Açık Söz" gazetesi, bu kongrenin Kafkas Müslümanlarının siyasi ve ulusal kültürel gelişiminde önemli bir rol oynayacağını yazmıştır (Yagublu, 1997: 21).

Kafkas Müslümanları Kongresi 15-20 Nisan 1917'de yapılmıştır. Kongrede mevcut durum analiz edilmiş, ülkedeki siyasi durumla ilgili ana rapor Resulzade tarafından yapılmıştır. Rapora dayalı federal demokratik cumhuriyet ideası öne çıkmıştır. Raportör, Rusya'daki ulusal gruplara özgürce kendi kaderini tayin hakkı verilmesini talep etmiştir. Resulzade, bu kanunla Rusya'nın ayrı ayrı halkları sonradan milli-bölgesel özerklik ilkeleri temelinde Birlik devleti kurabileceğini belirtmiştir.

1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Rusya'daki Müslümanlar Moskova'da düzenlenen Birinci Tüm Rusya Kongresi, milli kültürel gelişimin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Resulzade'nin kongrede "Bölgesel Özerklik" düşüncesiyle yaptığı konuşma büyük ilgi görmüştür. Yagublu'nun yazdığına göre, M. E. Resulzade konuşmasında şunları söylemiştir: "Rusya'nın hükümet biçimi demokratik bir cumhuriyet olmalıdır. Dünyanın altıda birini işgal eden, Kamçatka'dan Karadeniz'e, Arkhangelsk'ten İran sınırına uzanan, 170 milyon nüfuslu, çok uluslu bir devlet tek bir merkezden yönetilemez. Bu nedenle, Rusya devletinin yönetim biçimi Federasyon olmalıdır." Onun ireli sürdüğü yerel özerklik fikri kongrede 271'e karşı 446 oyla kabul edilmiştir (Yagublu, 1991: 23).

Nisan 1917'de Kafkas Müslümanları Kongresi'nde M. E. Resulzade ve N. Yusifbeyli her iki örgütü ("Müsavat" ve "Türk Edemi Merkeziet Fırkası") birleştirmeye karar vermişlerdir. Kafkas Müslümanları Kongresi'nden önce M. E. Resulzade ve N. Yusifbeyli'nin yakın ilişkileri olmuştur. N. Yusifbeyli "Açık söz" gazetesini sık sık ziyaret etmiş ve bu iki şahsiyetin yakınlığı, Azerbaycan bağımsızlığına aynı yönden yaklaşmak halkın geleceğinde önemli bir rol oynamıştır.

17 Haziran 1917’de M. E. Resulzade’nin lideri olduğu “Müsavat”la N. Yusifbeyli liderliğindeki “Türk Edemi Merkezîyet Partisi”nin Birleşme Kongresi yapılmıştır (Hasanov, C. 1993: 21).

Bu, 1918’de Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanması açısından çok önemli bir olaydır. Bunun sebebi “Müsavat”ın Bakü ve Bakü çevresinde, “Türk Edemi Merkezîyet Partisi”nin ise Gence ve Gence çevresinde güçlü olmasından kaynaklanmıştır. Böylece iki örgütün birleşmesi sonucunda bağımsızlık uğrunda mücadele veren Tüm Azerbaycan Partisi kurulmuştur. M. E. Resulzade parti genel başkanlığına seçilmiş ve Azerbaycan’da iki partinin birleşmesinden sonra güçlü bir siyasi örgütün mücadele dönemi başlamıştır. Ekim 1917’de Bakü Sovyet’inde yapılan yeni seçimler “Müsavat”ın büyük itibara sahip olduğunu bir kez daha doğrulamıştır. “Musavat” 25.000 seçmenden 10.000 kişinin, yani tüm secmenlerin verdikleri oyların yüzde 40’ını kazanmıştır. Ancak kendilerine uygun koşullarda yapılan bu seçimlerde Bolşevikler sadece 4.000 oy toplayabilmişlerdir. Bakü nüfusunun % 15,4’ü Bolşeviklerin lehine oy vermiştir (Mahmudov, 2004: 12).

Bu gergin koşullarda, “Müsavat” Partisi’nin Bakü’de ilk kongresi yapılmıştır. Kongre 26-31 Ekim 1917 tarihleri arasında sürmüştür. Bu, Haziran 1917’de “Müslüman Demokrat Parti Müsavat” ile “Türk Edemi Merkezîyet Parisi”nin birleşme kongresinden sonra yapılan ilk resmi toplantı olmuştur. Bu kongrede “Türk Edemi-Merkezîyet Fırkası Müsavat” kendi programını duyurmalı ve “Müsavat” Partisi’nin bitmiş ilk belgesi bu program olmalı idi.

Kongre, partinin 76 maddelik programını kabul etmiştir. Partinin programı şu konuları içermektedir:

1. Devlet ve özerklik
2. Milli sorunlar
3. Dini konular
4. Gerçek hasiyet
5. Ekonomik ve mali işler
6. Arazi sorunu
7. İşçi meselesi
8. Adalet sorunu

Özerklik talebi resmi olarak parti programına yansımıştır. “Müsavat” programı devlet ve özerklik örgütlenmesi konusunu net bir şekilde anlatmış ve şöyle ifade etmiştir: “Rus devletinin imajı-yönetimi, ulusal-yerel özerkliğe dayanan birleşik bir halk cumhuriyetinden oluşmalıdır.” Yaklaşık beş yüz kişinin katıldığı “Müsavat” Partisi’nin ilk kongresinde, otuz üç yaşındaki M. E. Resulzade’nin Merkez Komite başkanlığına seçildiği belirtilmelidir (Hamidov, İ ve Hamidov, A. 1990: 116).

1917’nin sonlarına doğru Azerbaycan’ın siyasi hayatında büyük bir yükseliş dönemi olmuştur. Milli harekette üç akım seçilmiştir: Ulusal demokratlar, Sosyalistler ve İslamcılar. Özellikle seçkin milli demokratlar Azerbaycan’ın gelişimini milli devlet olarak görmüşlerdir. Bu durumda Kafkasya’daki siyasi örgütler de faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Kasım 1917’de, Tiflis’te (Gürcistan) Kafkasya’daki siyasi örgütlerin bir toplantısı yapılmış ve Transkafkasya Komiserliği’nin kurulmasına karar verilmiştir. Aynı yılın 14 Kasım’ında kurulan yeni hükümetin bileşimi açıklanmıştır (Memmedzade, 1992: 17).

Şubat 1918’den itibaren Transkafkasya Seymi’nin ilk toplantısından Azerbaycanlı siyasetçilerin Kafkasya’nın bağımsızlığı için mücadelesinin yeni bir aşaması başlamıştır. Aynı yılın 23 Şubat’ında Tiflis’te (Gürcistan) Kafkasya’nın kanunverici organı olan Transkafkasya Seymi açılmıştır. Seym’deki Azerbaycan fraksiyonu 44 milletvekilinden oluşmuş ve “Müsavat”, “İttihad”, “Hummat” ve “Müslüman Sosyalist Bloğu”nu temsil etmiştir. 14 Mart 1918’de yapılan Trapezund Barış Konferansı’nda Türk temsilciler Kafkasya temsilcilerinden cumhuriyetlerin siyasi yapıları konusunda bir çözüm talep etmişlerdir.

Ayrıca 1918. yıl Mart olayları, Transkafkasya Seymindeki durumu germiş ve Azerbaycan’ın ulusal bağımsızlık mücadelesinde belirleyici bir aşama olarak kabul edilmiştir. Yaklaşık on bin masum insanın ölümüne neden olan Mart 1918 olayları Azerbaycan tarihinin en trajik sayfalarından biri olmuştur (Valiyev, Ş. Mirzayev, Ş. ve Halidoğlu, S. 2012: 595).

2.3.2. 31 Mart Azerbaycanlıların Kaliamı

Balayev, Ağustos 1907’de Yelizavetpol (Gence) valisi A. Kachalov’un, Kafkas Valisine Taşnaktsutyun hakkındaki kapsamlı raporlarından birinde Ermeni

psikolojisini böyle karakterize ettiğini yazmıştır: “Milliyetçilik, Ermeni halkının en derinliklerinden gelen temel milli özelliğidir. Her Ermeni kendini herkesten- Rus’tan, Gürcü’den, Tatar’dan, Türk’ten yüksek, akıllı, zeki, kurnaz, hayırsever, kibar ve becerikli olduğunu düşünmektedir. Milliyetçilik, kendi dinine, diline, sadakat, açgözlülük, sağduyu, her şeye gücü yeten, paraya inanç, servet ve kapital karşısında secdeni kült seviyesine kaldırmak-bunlar Ermeni psikolojisinin temel özellikleridir” (Balayev, 1990: 95).

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Bakü’de petrol endüstrisinin hızlı gelişimi, Bakü’nün dünyanın en büyük petrol merkezine dönüşmesi, şehre kitlesel bir Ermeni akınına neden olmuştur. Hıristiyan inançlarına güvenen ve her zaman Rus hükümetine itaatkar ve Doğu politikasında Rus hükümetinin elinde bir araç olduğunu öne süren Ermeniler, hükümetten Bakü petrol endüstrisinde büyük ayrıcalık ala bilmiş ve kısa sürede neredeyse Bakü petrolünün ana girişimcilerinden biri olmuşlardır. Durum Bakü Petrol Sanayi Kongresi liderliğinin tamamen Ermenilerin elinde olduğu noktaya gelmiş ve burada istediklerini dikte etmişlerdir.

Bakü petrol endüstrisinde konseptler edinmiş zengin Ermenilerle birlikte, iş arayan zavallı Ermeni aynı zamanda bir işçi olarak sayıları 19. yüzyılın sonundan Bakü petrol yataklarında hızla artmış ve yirminci yüzyılın başlarında, Bakü petrol endüstrisindeki işçiler arasında Ermeni işçi sayısındaki artış özellikle dikkat çekici olmuştur (Mamedova, L. A. 1996: 193).

Onlar Bakü’de kurulan bazı devrimci örgütlerin ve sosyal demokrat kuruluşların aktif üyeleri haline gelmiştir. Birinci Rus Devrimi’nin arifesinde Sosyal Demokratların Bakü işçileri arasında artan popülaritesini gören Taşnaklar, bu durumdan ustaca yararlanmış ve çok geçmeden Sosyal Demokratlarla yaklaşmışlardır. Ermeni işçiler arasında sosyal demokrasi fikirlerini yaygınlaştırarak Taşnaktsutyun partisi onlar arasında kendi itibarını korumaya ve sosyal demokrat fikirlerinden kendi amaçları için kullanmaya çalışmışlardır. Ermeni milletinin bir özelliği de, herhangi bir partiye katılsalar bile onu ilk etapta kendi amaçları için kullanacak olmalarıdır. Yazar Maharramov’un söylediğine göre, Yelizavetpol valisi, Taşnaktsutyun’un Sosyal Demokratlarla yaklaşmasının nedenini şöyle anlatmıştır: “Milliyetçilik ruhu Ermenilerin o kadar önemli bir özelliğidir ki Ermenilerin en kısa sürede ondan vazgeçebileceklerini hayal etmek imkansızdır. Sosyalist Parti’ye katılarak Taşnaktsutyun şüphesiz ki iradeli sosyalistler karşısında dürüst olmalıdırlar. Çünkü Ermeni halkı sosyalizmin fikirlerini asla

derinlemesine anlayamaz. Bir Ermeniye, Tatar (Azerbaycan) ulusu proleterinin ona Ermeni ulusunun sömürücü burjuva temsilcisinden daha yakın olduğuna ikna etmek imkansızdır, bu akıl almaz bir şeydir” (Maharramov, 1995: 85).

1917’de Şubat Devrimi sonucunda Çarlık hükümetinin devrilmesi, daha sonra Ekim ayında Bolşevik çevrilişinden sonra Taşnaklar ve diğer Ermeni milliyetçi partiler imparatorluğun yıkımını ustaca kullanmışlardır. 1918-1920’de Kafkasya’da, özellikle Azerbaycan arazisinde Ermeniler Azerbaycanlılara karşı büyük çaplı katliamlar, talan, şiddet ve terörist operasyonlar gerçekleştirmişlerdir. Ermenilerin bu hareketi 1905’te olduğu gibi Mart 1918’de Bakü’de başlamıştır. Aslında bu katliam, Ermeniler tarafından 1905’ten daha ustaca hazırlanmış ve acımasızca gerçekleştirilmiştir. Bunun ana nedeni, Rusya’daki Bolşevik hükümetinin kazandığı zafer ve ülkenin Birinci Dünya Savaşı’ndan çıkması sonucunda askerlerin savaş bölgelerinden çekilmesi olmuştur (İsmayılov, R. 1993: 163).

Ocak 1918’de General M. K. Talışinski başkanlığında yeni kurulan Müslüman Kolordu’nun Karargahı Bakü’ye gelmiştir. Karargahın Rus subayları sırasında daha önce jandarmada görev yapmış şahıslar olduğu bahanesiyle Müslüman Kolordu karargah üyelerinin çoğu Ermeni askerlerden oluşan Bolşevikler tarafından tutuklanmıştır. Sovyet hükümetini tanıyan Taşnaksutyun Ermeni partisi, daha sonraki olayların da gösterdiği gibi, Azerbaycanlılara karşı katliam için Bolşevik Parti ile birleşmiştir. Ermeniler, Müslüman Kolordu Karargahının tutuklanmasından yararlanarak Azerbaycanlıları hem Bolşeviklere hem de Ermenilere karşı silahlı bir ayaklanmaya kışkırtmışlardır. Ermenilerin bu çabaları boşa çıkınca Ermeni askerleri Azerbaycanlılara karşı güç kullanmaya, savunmasız yaşlı erkek, kadın ve çocukları soyup öldürmeye başlamışlardır. Azerbaycanlılar baş veren olaylar nedeniyle Bakü tren garında bile görülmemişlerdir. Şehri trenle terk etmeye çalışan Azerbaycanlılar, Bakü tren garında Ermeni askerleri tarafından soyulmak ve öldürülmemek için yakınlardaki faytonlarla istasyonlardan birine gitmişlerdir (Zeynalıoğlu, 1992: 144).

Şaumyan’ın mektubunda gösterilmiştir: “Bakü’nün camilerindeki mitinglere ve toplantılara katılan Bakü’deki Hıristiyan figürlere göre, tüm Müslüman figürler, Azerbaycan halkına sakinleşmeyi, sıkıntı ve şiddete karşı dayanma kalmaları çağrısında bulunmuştur. Azerbaycanlılar tüm araçlardan kullanarak barışığa çalışmışlardır. 17 Mart 1918’de silahı dikkatsiz kullanan ve sonuçta ölen Memmed Tağıyev’in cenazesini Bakü’ye eşlik eden Müslüman tümeninden büyük bir grup Lenkeran’a gitmek istemiştir. Vapur köprüden ayrılmasına az bir süre kalmış, silahlı Ermeni Bolşevikleri Müslüman tümeninin silahsızlandırılmasını talep etmişlerdir. Tümen reddettiğinde,

gemiye tüfekler ve makineli tüfeklerden ateş açmışlardır. Ertesi gün şehrin Ermeniler yaşayan kısmında silahlı Ermeni askerleri ortaya çıkmıştır. Onlar tüm sokaklarda siper kazıp, toprak ve taşlardan barajlar yükseltmeye başlamışlardır. Bunu gören Azerbaycanlılar da bazı sokaklarda hendek kazmaya başlamışlardır” (Şaumyan, 1929: 305).

Aynı gün Müslüman Hayırseverlik Cemiyeti binası “İsmailiyede” Azerbaycanlıların bir toplantısı düzenlenmiştir. Eski Bakü belediye başkanı Gaik Ter-Mikaelyants toplantıya gelerek Ermeni Milli Konseyi ve Taşnaksutyun partisi adından, eğer Azerbaycanlılar Bolşeviklere karşı çıkarsa, Ermenilerde onlara katılacak ve Bolşeviklerin Bakü’den sürülmesine yardım edeceklerini iletmiştir. Ertesi gün, 19 Mart sabahı erken saatlerde, Azerbaycanlılar uykuda iken, Ermenilerin sahte vaatlerine inanan şehrin, Azerbaycanlılar yaşadığı tarafa bir saldırı başlatılmıştır. Saldırıya sadece Ermeni askerleri katılmış ve Azerbaycanlılar başlangıçta şehirde ne olup bittiğini belirlemeye çalışmışlardır. Hazar Denizi’nde savaş gemileri Ermenilerin provokasyonu ile şehrin Azerbaycanlıların yaşadığı kısmı topçu ateşine tutulmuştur. Ermeniler, Rus denizcilerini Müslümanların şehirdeki Rus nüfusunu katlettiğine inandırmışlardır. Sonradan Denizciler, Azerbaycanlıların şehirdeki Rus nüfusuna dokunmadıklarına emin olduklarında ateş etmeyi kesmişlerdir. Azerbaycanlılarla komşu olan tüm Ermeniler saldırının arifesinde, şehirde Ermenilerin çoğunluk oluşturduğu kısma taşınmışlardır (Kolesnikova, 1958: 119).

İyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeni askerleri makineli tüfek ateşi altında nüfusu tamamen Azerbaycanlılar olan “Memmedli” ve “Zibilli Dere” denilen yerlerde onların evlerine girmiş, sakinleri hançer ve süngü ile kesmiş, çocuklar yanan evlere atılmış ve üç veya dört günlük bebekler süngülerin ucuna geçirilmiştir. Bebekleri ellerinden alındıktan sonra canlarını kurtarmak isteyen ebeveynlerin tüm bebekleri vahşice öldürülmüştür. Hemen anne babaların kendilerini sokağa kadar kovalayarak öldürmüşlerdir. Şehrin bu bölümünde çok az insan kaçmayı ve hayatlarını kurtarmayı başarmıştır. Azerbaycanlılar öldürüldükten sonra evleri yağmalanıp ateşe verilmiştir. Onlar kadınları öldürüp, çukurlara doldurup ve gömmüşlerdir. Daha sonra burnu ve kulakları kesilmiş, karınları yırtılmış ve cinsel organları kesilmiş 57 Müslüman kadının bedenleri tek bir delikte bulunmuştur. Tanıklar, Ermenilerin öldüremedikleri kadınların örgülerini birbirlerine bağladıklarını, sokaklarda çıplak ayakla kovaladıklarını ve yolda tüfek dipçikleriyle dövdüklerini söylemişlerdir.

Mektupta hatta öldürülen Azerbaycanlıların sayının belirlenmesinde komisyonun zorluk çekmesi belirlenmiştir. Çünkü evlerin çoğunda Ermeniler tüm aileyi öldürmüş ve katillerin isimlerini öğrenmek için kimse kalmamıştır. Şehirde geçen bir sakinlik döneminin ardından şehrin bu kısmına ölüleri gömmek için gelenler büyük bir dehşetle karşı karşıya kalmışlardır. Parçalanmış cesetler arasında cinsel organlarında kazık bulunan kadın cesetleri de bulunmuştur (Şaumyan, 1929: 306).

Şehrin bir başka Azerbaycanlılar yaşayan bölgesine, Ermeni askerleri makineli tüfekle hızla saldırarak, onları zorla mahallelerinden çıkarmış, evlere girerek kendi evlerinde gizlenen insanları acımasızca öldürmüş, evlerini yağmalamış ve sonra ateşe vermişlerdir. Cinayetler sırasında Ermeniler cinsiyet veya yaş umurlarında değildir. Örneğin, Ermeniler Hacı Amir Aliyev'in evine baskın yapmış, 80 yaşındaki bir adamı, 70 yaşındaki eşini, üç küçük çocuğu doğramış ve Aliyev'in 25 yaşındaki gelinini canlı olarak çivilemişlerdir. Nikolai (şimdiki İstiklal) Caddesi boyunca saldıran Ermeni askerlerine çoğunlukla Ermeni aydınlar önderlik etmişlerdir. Böyle bir gruptan biri eve girmiş ve sekiz kadın ve çocuğu vurmuştur. Başka bir grup, Bala Ahmed Muhtarov'un Fars Caddesi'ndeki evine girmiş, 9 Azerbaycanlı aydınlarını dışarı çıkarmış ve kilise meydanında onları vurmuşlardır. Cesetlerin ikisi Ermeniler tarafından Dağıstan Oteli'nin alevlerine atılarak yakılmıştır. Bu evde Dr. Tagiyev Ermeni askerlerine Bolşevik hükümetinin tanındığını doğrulayan bir belge gösterdiğinde, onlar bunu görmezden gelerek Taşnak olduklarını ve Bolşevikleri tanımadıklarını söylemişlerdir (İsgenderov, 1997: 184).

Ermeniler savunmasız Azerbaycanlıları yok ederken denizcileri ve kırmızı gardiyanları da onlarla karşılaştırmak istemişlerdir. Örneğin, 19 Mart sabahı İran konsolosu ve denizci Nathanson kaleye gelerek Azerbaycan temsilcilerine kalede Azerbaycanlıların Rusları ve Ermenileri öldürdüğünü söylemiştir. Buna karşılık Azerbaycanlılar, ikisini de Ermeniler dahil 240 Hıristiyan erkek, kadın ve çocuğun saklandığı Mir Ali Nağı Huseynov'un evine getirmişlerdir. Onlar Hıristiyanlara karşı bu tavrı görenek kaleden ayrıldıktan 3 saat sonra kaleye dönüp onlara 2 Ermenin, onların kaleden ayrılır ayrılmaz Azerbaycanlıların tüm Hıristiyanları katlettiğini söylediklerini iletmışlerdir. Tekrar aldatıldıklarını gören Nathanson, kaleye yapılan Ermeni saldırısını püskürtmek için giderken kalede 20 denizeyi bırakmıştır.

20 Mart'ta üç askerin eşlik ettiği bir Ermeni subay, "Kaspi" editoryal bürosu ile "İsmailiyya" Müslüman Hayırseverlik Cemiyeti arasındaki köşeye gelerek "İsmailiyya" binasına girmiştir. Bir süre sonra binanın pencerelerinden duman ve alevler çıkmış ve sadece Bakü Azerbaycanlılarının değil tüm şehri süsleyen bu görkemli yapı yangınla tahrip olmuştur (Abışov, 2017: 25).

Şaumyan'ın 13 Nisan 1918 yılında Moskova'ya Halk Komiserleri Konseyi'ne yazdığı bir mektupta, o yılın Mart ayında Bakü'de Ermeniler tarafından Azerbaycanlılara yaşatılan trajedilere siyasi bir elbise giydirmeye çalışmıştır. Sözde bu eylemler Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı milli düşmanlığından değil, Sovyet hükümetine bağlılıklarından doğmuştur. Bellidir ki 3 gün, 30, 31 Mart ve 1 Nisan Bakü'de şiddetli katliam olmuştur. Bu katliama siyasi çatışma elbisesi giydiren Şaumyan şunu yazmıştır: "Bir yandan Sovyet Kızıl Ordu, bizim örgütlediğimiz uluslararası kızıl ordu, kısa sürede yeniden kurduğumuz kırmızı donanma ve Ermeni milli birimleri, öte yandan "Musavat" partisine rehberlik ettiği ve birçok Rus subayı olan Müslüman dikaya bölümü ve silahlı Müslüman çeteleri savaşıyordu" (Şaumyan, 1927: 118).

Müslümanların gerçekten bu kadar güçlü silahlı grupları ve silahları olmamıştır. Sovyet askeri birimlerinde savaşanlar, aslında Ermeni Taşnaklar ve Bolşevik kılığına girmiş Ermeni milliyetçileridir. Resulzade'ye göre, Ermeni Taşnakları Azerbaycanlılara karşı yaptıkları bu zulümle övünerek şunları söylemişlerdir: "Savaşlarda harika sonuçlar elde ettik. Düşman tamamen yok edilmiştir. Onlar için şartlar belirledik ve onlar bunları müzakeresiz imzalamak zorunda kalmışlardır."

1 Nisan 1933'te Almanya'nın Münih kentinde, M. E. Resulzade'nin editörlüğünde yayınlanan "İstiklal" gazetesinin 31. sayısında hemen olayın 15. yıl dönümü münasebetiyle yayınlanan makalede böyle yazılmıştır: "22 Mart 1918'de Bakü'deki "İsmailiyye" binasının görkemli salonu milli müzik, dans, kahkaha, neşe ve mutluluk ile titredi. Nevruz bayramı yaklaşıyordu. Bir hafta sonra, 31 Mart'ta bu tarihi bina, Azerbaycan'ın tüm siyasi, bilimsel, edebi, sanatsal, ekonomik ve sosyal dernekleri ve organizasyonları ile kütüphane, okuma odası, yetimhanenin bulunduğu bu eski saray, kuru bir kabus halinde yas tutuyordu. Bina tam yakılmıştır. Yanan tek "İsmayilliye" binası değildir. Türklere mahsus tüm matbaalar, basın büroları, milli tiyatro binaları, okullar, hastaneler, camiler, ulusal kültür kurumları tahrip edildi. Bir hafta içinde Bakü çehresini değiştirdi. 31 Mart'ta 15.000 masum Türk öldürüldü" (Resulzade, 1932: 4).

Günün kahramanları: Şaumyan, Avakyan, Arakelyan, Ter Mikaelyan, Saakyan, Lalayan, Hamazasp ve Amiryandır. Elinde Lenin ve Stalin'in 13 sayılı Kararnamesi bulunan Stepan Şaumyan, "Büyük Hayastan" karşılığında Azerbaycan'ı

“Sovyetler olmadan” burada bir Moskova hükümeti kurmayı planlamıştır. Kısacası Moskova, Azerbaycan’da sosyalizm ve komünizm inşa etmekle meşguldür.

M. Kulgen ve diğer yabancıların o günlerin hatırası olarak çektiği fotoğraflar çok trajik bir katliam olarak kabul edilmiştir. Bakü’de bir melek kadar sevilen Azerbaycan yavrusu duvara çivilenmiş ve çivi bebeğin tam kalbine girmiştir. Fazla masum yavruların cesetlerini kocaman çoban köpekleri kemirmiştir. 31 Mart hatıraları tek bunlar değildir. On binlerce kız ve kadının esir alındığı, Rekort tiyatrosunun o gün kıyameti anımsatan sahneler, kızların esir pazarında satıldığı vb. bu gibi olaylar unutulmamalıdır (Veliyev, İ. 1994: 12).

Bu bağlamda özellikle ilgi çekici olan, Mart trajedilerine kendi gözleriyle tanıklık eden, bu olayların tüm acılarına katlanan ve bunun sonucunda hayatta kalan genç bir adam olan Muhammed Muradzade tarafından Aralık 1918’de yazıp, 1919 yılında yayınlanan “Mart hadiseyi elimesi” kitapçığıdır. Ermenilerin Bakü’de Mart katliamlarında Azerbaycanlılara yaptığı zulüm, gencin ailesi ve komşuları örneğinde anlatılmaktadır. İsmayilov’dan alınan bilgide, Muradzade şöyle yazmıştır: “Yaşadığım sürece 30 Mart Pazartesi akşamını asla unutmuyacağım. Bu gece aile, sanki birbirlerini bir daha asla göremeyecekler ve sonsuz ayrılığa mahkum olacaklarmış gibi birbirlerine farklı davranmışlardır” (İsmayilov, M. 1993: 42).

31 Mart sabahı Muradzade’nin babasının tanıdıklarından bir kişi Hacı kendisinin 50-55 yaşlarındaki yaralı kardeşini onların evlerine getirmiştir. Hacı ailesinin nerede olduğunu bilmemiştir. Yaralı adamı gören genç bir oğlan ona bakmaya dayanamamış ve komşu Yahudilerin evine kaçmıştır. Onların bahçelerine giren Ermeniler Hacı’dan ve M. Muradzade’nin babasından silah talep etmişlerdir. Silah olmadığında para talep etmişlerdir.

Yazar Mammedov’a göre, Muradzade şöyle yazmıştır: “Babam ve Hacı cüzdanlarını kendi elleriyle çıkarıp suçlulara verdi. İnsan kanına susamış suçlular parayı alıp aralarında paylaştırdıktan sonra ikisi yola çıktı. İçlerinden biri dışarı çıktığında önce babamın göğsüne nişan aldı ve ateş açtı, sonra da Hacı’nın göğsünden vurdu. Ben bu dehşetlerin bittiğini ve bir daha asla olmayacağını düşündüm. Ama her şey yeni başlıyormuş” (Mammedova, S. 1996: 32).

Acil Durum Araştırma Komisyon başkanının raporunda Mart 1918 olaylarından sonra Bakü’de Ermenilerle Azerbaycanlılar arasında barış konusunda bir anlaşmaya rağmen aynı yılın 15 Eylül tarihinde Bakı Azerbaycanlı ve Türk askeri birlikleri tarafından kurtarılmaya kadar, Ermeniler düzenli olarak Bakü sokaklarında

ve şehirden çevre köylere giden yollarda Azerbaycanlıları yakalayıp öldürmüşler, cesetlerinin bir kısmını kuyulara veya denize atmışlardır.

Kendi eylemlerini haklı çıkarmaya çalışan Taşnak lideri Şaumyan, Rus proletaryasının patronundan da ayrıca kutsanmıştır. O dönemde V. İ. Lenin tarafından S. Şaumyan'a yazılan özel bir mektupta, Bakü'deki Mart katliamı sırasında Şaumyan'ın sert ve kararlı politikasına olan hayranlığını ifade etmiş ve bu politikaya devam etmesini tavsiye etmiştir. Bolşeviklerin liderleri daha sonra bu politikanın çok dikkatli bir diplomasi ile birleştirilmesinin unutulmaması gerektiğini söylemişlerdir. Lenin'e göre zaferin bu şekilde sağlanacağına büyük güven duymak mümkündür.

Bakü'de katliam bitmeden, Azerbaycan'ın diğer ilçelerinde de gerçekleştirilmiştir. Ermeniler Şamahı ilçesine bağlı 53 köyde 4.190 erkek, 2.560 kadın ve 1.277 çocuk olmak üzere 8.027 Azerbaycanlıyı öldürmüştür. Tahminlere göre bu köylere verilen toplam maddi hasar o dönem fiyatlarıyla 339,5 milyon manat olmuştur. Onlar Guba, Haçmaz, Lenkeran, Hacıgabul, Salyan, Göyçay, Karabağ, Erivan, Zengezur ve Nahçıvan'da da katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Ermenilerin Guba'daki katliamı 9 gün devam etmiştir. Bu 9 gün içinde 3.000 bin insan öldürülmüştür. Taşnaksutyun'dan Ermeni silahlı grubun Azerbaycanlılara karşı yaptıkları katliam resmi kaynaklara göre, katliam sonucunda yaklaşık 12.000 Azerbaycanlı öldürülmüş ve on binlerce kişi kayıp olmuştur (Paşayev, 2001: 207).

Arzumanlı, Habiboğlu ve Muhtarov'un yazdığına göre ünlü yazar Üzeyir Bey Hacıbeyli, 1918 yılının Mart-Mayıs aylarında Ermenilerin kansız ve vicdansız eylemleri ile bağlı şunu belirtmiştir: "Osmanlı Türk kahramanları zamanında kurtarmaya gelmeselerdi, vahşileşmiş Ermeniler sadece Bakü'de, Şamahı'da, Guba'da değil, tüm Azerbaycan'da bir taşı taş üstüne koymazlardı." Evet, o sırada Ermeni zulmüne karşı Türkler Göyçay bölgesinde bariyer inşa etmiş ve tüm Taşnak grupları dağıtılmıştır.

Ermenilerin Azerbaycan halkına yaptığı tüm bu zulümlerin yıldönümleri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümeti tarafından hem 31 Mart 1919'da hem de 31 Mart 1920'de Azerbaycanlıların Katliam Günü olarak anılmıştır. Sovyet hükümeti bu olayı tamamen unutmaya çalışmıştır. Bakü'deki ve diğer ilçelerdeki kanlı Mart olayı Sovyet tarihçileri tarafından tarihsel gerçeklerin ve belgelerin aksine olarak bu katliam bir milletin, başka millete düşmanlığın bir sonucu olarak izlenen bir katliam politikası olarak değil, Tüm Rusya İç Savaşı'nın, Bolşeviklerin Sovyet

iktidarı için mücadelesinin ve karşı devrime karşı büyük zaferlerinin bir parçası olarak sunulmuştur. Ama katliamı nasıl ve hangi amaçla yapıldığını kanıtlamaya yeterince kaynak vardır (Arzumanlı, Habiboğlu. ve Muhtarov, 1995: 27).

2.3.3. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kurulması

29 Mart 1918'de Bakü-Tiflis demiryolunun kapatılmasının ardından Ermeni militanlar provokasyon yapmışlardır. Evelina gemisinde Müslüman tümenine mensup birkaç yüz askerini silahsızlandırdıktan sonra durum daha da kötüye gitmiş ve silahlı Ermeniler sivil halka saldırarak acımasızca öldürmüşlerdir. M. E. Resulzade şöyle yazmıştır: “Bu olayla Bolşevikler, birçok ilde hayata geçirdikleri kanlı operasyonlarını Bakü’de de gerçekleştirmişlerdir. Güç ve yoksul hakimiyet uğruna “Musavat partisi Ulusal Müslüman Konseyi”ne savaş ilan eden “Bakı Sovyeti” Ermeni alayları ile işbirliği içinde 10.000 yabancı Müslümanı öldürmüştür” (Resulzade, 1990: 33).

Binlerce masum insanın ölümüne neden olan Ermenilerin ihaneti ve yaptıkları katliamla ilgili bilgiler 2 Nisan 1918'de Transkafkasya Seym'e ulaştırılmıştır. Ancak Seym'in bu katliama kayıtsız kalması Azerbaycanlı temsilciler arasında ciddi bir memnuniyetsizliğe neden olmuştur. Aynı zamanda, Seym'deki Gürcü-Ermeni çoğunluk Bakü Sovyeti'ni ciddi şekilde etkilemek istememiştir. Bu tavrı gören Seym Azerbaycan milletvekilleri farklı partileri temsil etmelerine rağmen aynı konuma gelmiş ve birlikte çalışmayı tercih etmişlerdir. Mart olayları, yalnızca ulusal bağımsızlık mücadelesinin amacıyla değil, aynı zamanda biçim ve araçlarda da niteliksel bir değişiklik yaratmıştır.

Bu olaylardan sonra farklı görüşlere sahip Azerbaycanlılar, Gürcüler ve Ermenilerin Seym'de ortaklaşa çalışması giderek imkansız hale gelmiş ve ilişkilerde güvensizlik doğmuştur. Bu dönemde Gürcüler ve Ermeniler Türkiye ile ciddi bir siyasi çatışma durumu yaşamıştır. Gürcüler Batum ve Acara'yı ellerinde tutmaya çalışsalar da bunu başarmak için Kars ve Ardahan'a taviz vermeyi gerekli görmüştür. Türkler ise Seym içindeki çelişkilerin farkında olmuştur. Bu nedenle, Transkafkasya hükümeti ile Türkiye arasındaki savaş 8 günden fazla sürmemiştir. Türkler 15 Nisan'da Batum'u ele geçirmiş ve Kars'ı kuşatmışlardır (Süleymanov, E. ve Süleymanov, V. 2012: 23).

Bu durumda 19 Nisan'da Seym'e giren Azerbaycanlı temsilcilerin ortak toplantısında Kafkasya'nın bağımsızlığını talep etmişlerdir. Azerbaycan temsilcileri, aksi takdirde Azerbaycan'ın bağımsızlığı yönünde hareket edeceklerini söylemişlerdir. Gürcüler ve Ermeniler Türklerin temel talebini yani Brest-Litovsk Antlaşması şartlarının ve Kafkasya'nın bağımsızlık ilanının önemli olduğunun farkına varıp, savaşı durdurma ihtiyacıyla karşı karşıya kalmıştır. 22 Nisan 1918'de Kafkasya'nın bağımsızlığı ilan edilmiştir. Lakin Transkafkasya Seymi'ndeki çelişkiler azalmamış, aksine gittikçe gerginleşmiştir. Özellikle Almanya'nın Kafkasya'daki artan etkisi Gürcülerin onlara olan eğilimini artırmıştır. Transkafkasya Seymi'ndeki memnuniyetsizlik, Gürcistan'ın Kafkasya Birliği'nden ayrılıp, Alman himayesine geçme arzusu, bu milletlerin birleşip bir örgütte faaliyet göstermesini soru altına koymuştur. 25 Mayıs'ta Gürcüler Seymi dağıtmaya ve Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmeye karar vermiştir (Guliyev, D. P. 1992: 23).

26 Mayıs 1918'de Seym'in son toplantısı yapılmış ve faaliyetleri askıya alınmıştır. Seym'in askıya alınmasının ardından, 27 Mayıs 1918'de Transkafkasya Seymi'nin dağılmasıyla ilgili olarak buraya dahil olan Azerbaycan temsilcileriyle acil bir toplantı yapılmıştır ve toplantı, Azerbaycan'ın yönetimini devralan Azerbaycan Geçici Milli Şura'nı yaratıldığını duyurmuştur. Ardından Milli Şura başkanının seçimi başlamıştır. "Musavat" Partisi, M. E. Resulzade'yi başkan olarak aday göstermiştir. İttihad Partisi hariç diğer teşkilatların oylamaları sonucunda M. E. Resulzade Milli Şura başkanlığına seçilmiştir. H. Agayev ve M. Seyidov, Milli Şura Başkan Yardımcılığına seçilmiştir. Aynı toplantıda, Milli Şura'nın dokuz üyeli bir yürütme organı oluşturulmuş ve F. Khoyski, bu organın başkanlığına seçilmiştir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümeti, Fatalikhan İskender oğlu Khoyski önderliğinde kurulmuştur. İlk hükümet şu şekilde kurulmuştur: "Bakanlar Kurulu Başkanı ve İçişleri Bakanı – F. H. Khoyski, Savaş Bakanı - Hosrov bey Sultanov, Halk Eğitim ve Maliye Bakanı - Nasib bey Yusifbeyli, Dışişleri Bakanı - Mammad Hasan Hacinski, Posta, Telgraf ve Yollar Bakanı - Khudat bey Melikaslanov, Tarım ve Çalışma Bakanı - Akbar aga Şeykhulislamov, Adalet Bakanı - Halil bey Khasmammadov, Ticaret ve Sanayi Bakanı - Memmed Yusif Cafarov, Devlet Bakanı - Camo bey Hacinski olmuştur (Ratgauzer, 1929: 32).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Azerbaycan halkının Çarlık Rusya'sına karşı milli bağımsızlık mücadelesi sonucunda ve Müslüman Doğu'da ilk Parlamenter

Cumhuriyettir. Başkent önce Gence, ardından Bakü olmuştur. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluş arifesinde, Güney Kafkasya'da Azerbaycanlıların yaşadığı topraklar yaklaşık 150 bin km²'ye eşittir. 1918'de Güney Kafkasya'da bağımsız devletler ortaya çıktığında, Azerbaycan'ın kadim topraklarının bir kısmında Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Cumhuriyet Hükümeti, Azerbaycan'ın eski kültür merkezlerinden biri ve eski Erivan Hanlığı'nın başkenti olan Erivan'ı da Ermenilere taviz vermeye ve onu yeni kurulan Ermenistan Halk Cumhuriyeti'nin "siyasi merkezi" gibi tanımak zorunda kalmıştır. Böylece, Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasındaki sınır sorunlarının kısmen çözülmesinden sonra Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Güney Kafkasya'da tarihi Azerbaycan toprakları 113.9 bin km² kapsamıştır. Bunun 97.3 bin km² tartışmasız, 16,6 bin km² tartışmalı olmuştur. Bu dönemde Güney Kafkasya'nın 8.81.668 kişi nüfusu olmuştur. Onun 4.617.671 sayısı Azerbaycan'da yaşamıştır. Azerbaycan nüfusunun % 75,4'ü veya 3.481.889 kişi Azerbaycanlı olmuştur. Diğerleri, çeşitli dönemlerde Rusya'nın yerleşim politikasının bir sonucu olarak Azerbaycan'a göç edilen göçmenler olmuşlardır. Devlet iktidarı üç koldan, Azerbaycan parlamentosu, hükümet ve yargı olarak oluşmuştur. Devlet Parlamento tarafından kabul edilen yasalar ve kararlarla yönetilmiştir. Yöneticilik Hükümete ait olmuştur. Hükümet Parlamento önünde sorumluluk taşımıştır. 28 Mayıs'tan 16 Haziran 1918'e kadar Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti Tiflis'te, 16 Haziran - 17 Eylül arasında Gence'de ve 17 Eylül - 28 Nisan 1920 arasında Bakü'de faaliyet göstermiştir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Paris Barış Konferansı kararıyla bağımsız bir devlet olarak tanınmıştır. Dünyanın birçok ülkesiyle Büyükelçilik ve Misyonlar düzeyinde diplomatik ilişkiler kurmuş, ikili ve çok taraflı antlaşmalar imzalamıştır (Resulzade, 1918: 5).

28 Mayıs'ta Milli Şura'nın ilk toplantısında (24 kişinin katılımıyla) aşağıdaki konular tartışılmıştır:

- H. Agayev'in Yelizavetpol'daki (Gence) son olaylar hakkındaki bilgileri
- M. E. Resulzade'nin Batum'dan telgrafının ve mektubunun okunması
- Seym'in dağılması ve Gürcistan'ın bağımsızlık ilanı ile bağlantılı Azerbaycan'ın durumu

Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanından sonra, Transkafkasya hükümetinin Batum'da barış görüşmeleri yürüten heyeti bölünmüştür. 4 Haziran 1918'de

“Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Dostluk Antlaşması'nı Türk devleti adından Adalet Bakanı Halil Mentеше, Kafkas Cephesi Başkomutanı Vehib Paşa, Azerbaycan Hükümeti adına Dışişleri Bakanı M. H. Hacinski ve Milli Şura'nın Başkanı M. E. Resulzade imzalamıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temsilcileri yabancı ülkelerle imzaladığı ilk belgede her iki devletin – Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan Hükümeti arasında, “Siyasi, hukuki, ekonomik ve entelektüel gerekçelerle sıcak dostluk ilişkileri kurmak konusunda karşılıklı olarak anlaştığı” belirtilmiştir (Hesenov, C. 1993: 21).

İmzalanan belgenin ilk maddesi şöyledir: “Osmanlı İmparatorluğu hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti arasında her zaman barış ve güçlü dostluk olacaktır.” Belgenin 4. maddesi şöyledir: “Barışı ve düzeni güçlendirmek, ülkenin güvenliğini sağlamak için, eğer gerekirse Osmanlı hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri yardım sağlamayı taahhüt eder.” Azerbaycan hükümeti en zor halinde ve zor koşullarda bu anlaşmaya dayanarak Türk askerlerini Azerbaycan'a davet etmiştir. M. E. Resulzade şöyle yazmıştır: “Çevirmen olan bu çağrıda, tüm Azerbaycan halkının dört gözle beklediği umuda Türk heyeti hemen kabullenme cevabını vermiştir” (Resulzade, 1917: 4).

Azerbaycan'ın Bağımsızlık Bildirgesi 28 Mayıs'ta Tiflis'teki Milli Şura toplantısında kabul edilmiştir. Beyanname altı maddeden oluşmaktadır:

1. Bugün itibariyle Azerbaycan halkının yönetme hakkına sahip olduğu için, Güneydoğu Kafkasya'yı kapsayan Azerbaycan aynı zamanda tam teşekküllü bağımsız bir devlettir.
2. Müstakil devletin yönetim biçimi Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetidir.
3. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, milletlerin hepsi, komşu devletler ve milletler başta olmakla dostluk ilişkileri kurmaya kararlıdır.
4. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, uyruğu, mezhebi, sınıfı, yolu ve cinsiyet farkı yapılmayarak kendi sınırları içinde yaşayan tüm vatandaşlara siyasi hakları ve vatandaşlığı garanti etmesini sağlar.
5. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin arazisinde, yaşayan ulusların hepsine serbest kalkınması için geniş fırsatlar yaratmaktadır.

6. Kurucular Meclis toplanıncaya kadar, Azerbaycan'a halk tarafından seçilen bir Milli Şura ve Milli Şura'ya karşı sorumlu bir geçici hükümet başkanlık edecektir (Hacıyev, H. 1991: 32).

Aynı zamanda 21 Haziran 1918'de devlet bayrağı kabul edilmiştir. İlk ulusal bayrakta, kırmızı bir malzeme üzerinde beyaz bir hilal ve beyaz sekiz köşeli yıldız tasvir edilmiştir. Daha sonra 1918 yılı 9 Kasım'da kabul edilen Azerbaycan'ın ulusal bayrağı, mavi, kırmızı ve yeşil, beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldız tasvir etmiştir. 27 Haziran 1918'de Cumhuriyet Türk dilini devlet dili olarak kabul etmiştir. Devlet amblemi hakkında ilk kez 23 Mart 1919'da yarışma ilan edilmiştir. 30 Ocak 1920'de ulusal bayrak dışındaki diğer semboller için daha kapsamlı bir yarışma yapılmasına karar verilmiştir. Devlet amblemi projesi de sipariş edilmiştir. Ancak 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Bolşeviklerin işgalinden sonra yarışmanın yapılması mümkün olmamıştır ve Sovyet Azerbaycan kendi amblemini kabul etmiştir (Katibli, M. 1991: 3-4).

M. E. Resulzade başkanlığındaki Milli Şura, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak oluşumunda çok büyük rol oynamıştır. Azerbaycan Bağımsızlık Bildirgesi'nin altıncı maddesinde belirtildiği gibi: "Azerbaycan yönetimine Milli Şura başkanlık etmiştir." 16 Temmuz 1918 Azerbaycan Milli Şura ve hükümetinin Gence'ye taşınması nedeniyle milli güçler arasındaki mücadele yoğunlaşmıştır. Mevcut siyasi krizin üstesinden gelmek için Azerbaycan'daki Türk birliklerinin liderliği ile Azerbaycan Milli Şura arasında tavizli bir karar verilmiştir: Milli Şura feshedildi, yüksek yasama organı ve yürütme hakimiyeti Fatali Khan'ın elinde toplanmıştır (İsgenderov, A. 2012: 286).

Haziran krizi nedeniyle faaliyetlerini askıya alan Milli Şura tarihi misyonunu, Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını çok zor ve karmaşık bir aşamada koruma görevini yerine getirmiştir 17 Haziran akşamı Gence'de F. H. Khoyski liderliğindeki ikinci bir hükümet kurulmuştur. Azerbaycan'da 19 Haziran'da yaşanan gergin durumu dikkate alan hükümet, Azerbaycan genelinde savaş hali ilan etmiştir. 26 Haziran'da Azerbaycan Milli Ordusu'nun kurulması hakkında hükümet bir kararname çıkarmıştır.

Almanların Bakü petrolüne özel bir ilgisi olduğu için, Bakü'nün kurtarılmasını önlemek için Osmanlı beşinci tümeninin Gürcü demiryolu ile Gence'ye girmesini

yasaklamışlardır. Bu nedenle Mürsel Paşa liderliğindeki Kafkas tümeni, Gümrü-Dilican-Ağstafa yolunu savaşa geçmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan halkı Osmanlı birliklerini büyük bir sevinçle karşılamış ve gelişlerini kutlamıştır. Kafkas İslam Ordusu, Osmanlı Beşinci Piyade Tümeni ve General A. Şikhlinski'nin liderliğindeki Müslüman Ulusal Kolordu temelinde oluşturulmuştur. Nuri Paşa liderliğindeki bu ordu Türk ve Azerbaycanlılardan oluşan 15.000 asker ve subaydan oluşmuştur (Hüseynov, 1996: 328).

Azerbaycan hükümeti, Kafkas İslam Ordusu aracılığıyla kısa sürede gücünü sahaya yayabilmiş ve uzak bölgelerde devlet organları kurmaya başlamıştır. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin liderleri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni boğmanın yollarını aramışlardır. Şaumyan, Gence'ye yürümeden önce, Lenin'in talimatıyla, Gürcü hükümeti başkanı Jardonya'ya Türk askerlerinin Azerbaycan'a giden yolunu kapatması için çağrıda bulunmuştur. Şaumyan, Jardonya'ya, Gürcistan topraklarından Türk askerlerinin Azerbaycan'a geçmesine izin vermediği takdirde, Sovyet Rusya'nın onun bağımsızlığını tanıyacağına söz vermiştir.

Azerbaycan'ın doğusunda komünist bir diktatörlük kuran Şaumyan, Güney Kafkasya'daki ulusal hareketi bastırmak için Bakü Sovyeti'nin kontrolünde olan 18.000 savaşçı ile kararlı bir saldırı başlatmıştır. Tamamen Ermeni Taşnak güçlerinden oluşan ordu, Müslüman halka karşı her türlü zulmü mümkün kılmıştır (Ebdürrehmanlı, 1995: 83).

10 Haziran'da Bakü Sovyeti Gence yönünde yürümüştür. 12 Haziran'da Kurdamir'i işgal eden Bakü Sovyet kuvvetleri Göyçay'a yaklaşmıştır. İki haftadan fazla süren kanlı çatışmalar, Türkiye'den gönderilen ek güçler ve Azerbaycan gönüllüleri pahasına Kafkasya İslam Ordusu'nun zaferiyle sonuçlanmıştır. Kafkas İslam Ordusu'nun Göyçay çevresindeki zaferi, Bakü dahil Azerbaycan'ın doğu kesiminin Bolşevik Taşnak işgalinden kurtuluşu için verilen şanlı mücadelede bir dönüm noktası olmuştur. Bu savaşlarda Bakü Sovyet birlikleri, iyileşemeyecekleri kadar ağır darbeler almışlardır.

Kafkas İslam Ordusu Bolşevik-Taşnak güçlerini dağıtarak Bakü yönünde bir kurtuluş yürüyüşü başlatmıştır. 20 Temmuz'da bu yönde önemli bir stratejik nokta olan Şamahı şehri kurtarılmıştır. Temmuz ayı sonunda S. Şaumyan başkanlığındaki Bakü Sovyeti istifa etmek zorunda kalmıştır. 1 Ağustos 1918'de Bakü'de,

Menşevikler ve Taşnaklardan oluşan “Sentrokaspi” diktatörlüğü adlı gerici bir hükümet kurulmuştur. Bakü Komünü’nü deviren diktatörlük sadece 45 gün iktidarda kalmıştır. İngilizlerin Bakü’ye davet edilmesi, “Sentrokaspi” diktatörlüğünü kurtarmamıştır. Kafkas İslam Ordusu, 15 Eylül’de Bakü’ye saldırı başlatmıştır. Şehir büyük bir direnişle ele geçirilmiş ve Azerbaycan hükümeti 17 Eylül’de Bakü’ye taşınmıştır. 28 Mayıs 1918’den sonraki dönemde Azerbaycan’ın hayatındaki ikinci önemli olay gerçekleşmiştir: Bakü kurtarılmış ve Azerbaycan hükümeti tam kadroda başkente yerleşmiştir. Azerbaycan topraklarının kurtarılmasında Kafkas İslam Ordusu 4.000 asker ve subayı şehit vermiştir (Ebdürrehmanlı, 1995: 68).

M. E. Resulzade o günlerde İstanbul’da olmuştur. O yazmıştır “Dönemin Harp Nazırı ve Başkomutan Yardımcısı Enver Paşa telefon açtı: Emin Bey, Bakü alındı! Bu intikam haberin bende oluşturduğu etkisini tarif edemem. Hala o etkiyi unutamıyorum” (Resulzade, 1915: 4) .

2.3.3.1. Parlamantonun Kurulması

16 Kasım’da Milli Şura, beş aylık bir aradan sonra çalışmalarına yeniden başlamıştır. Kışkırtıcı saldırılara rağmen Azerbaycan hükümeti devleti geliştirmeye ve Parlamantonun açılışı için hazırlanmaya devam etmiştir. Parlamento açılmadan önce devlet işlevi Milli Şura tarafından gerçekleştirilmiştir. Parlamantonun ana kadrosu eski Milli Şura’nın 44 üyesinden oluşmuştur. Daha 36 milletvekili eski milli komiteler aracılığıyla şehir ve ilçelerde seçilmiştir. Azerbaycan parlamantosunda 120 milletvekili olması gerekmiştir. Milli yapıya göre, 80 yer Azerbaycanlılara, 21 Ermenilere ve 10 yer Ruslara ve Yahudi, Alman, Gürcü ve Polonyalı toplulukların her biri için bir yer, Hemkarlar İttifakı Şurası ve Petrol Endüstrisi İşçileri Sendikası için bir yer sağlanmıştır. Kanunların hazırlanması üzerinde çalışan ilgili komisyon, Azerbaycan Parlamantosunun kuruluşuna ilişkin kanun tasarısı 20 Kasım 1918’de Milli Şura tarafından kabul edilmiştir. 7 Aralık 1918’de Azerbaycan Parlamantosunu ciddi bir toplantıyla açılmıştır. F. H. Khoyski, iktidarı parlamentoya devretmiştir. Ciddi tartışmaların ardından Türkiye’de görüşmelerde bulunan A. M. Topçubaşov Parlamento Başkanı, H. Ağayev ilk başkan yardımcısı, R. Vakilov sekreter seçilmiştir. Parlamantonun önemli görevlerinden biri yeni bir hükümet kurmak olmuştur. Hükümetin organizasyonu tekrar F. H. Khoyski’ye verilmiştir. 26 Aralık’ta hükümetin bileşimi ve üyeleri açıklanmıştır. Koalisyon hükümetinde üç Rus vardı,

Ermeniler kendilerine sunulan iki bakanlık görevini reddetmişlerdir (Guliyev, C. 1998: 86).

28 Aralık'ta, yani yeni hükümetin kurulmasından iki gün sonra, müttefiklerin Bakü'deki elçisi General V. Tomson, F. H. Khoyski'nin önderliğinde kurulan Azerbaycan hükümetini tek yasal hakimiyet olarak gördüğünü açıklamıştır. General Tomson'nun Rusya Milli Şurası'na Azerbaycan hükümetini tanıma önerisi bu organ tarafından kabul edilmemiştir. Biçerakhov'un çetesinin darbe girişiminin açığa çıkmasının ardından Azerbaycan hükümetinin isteği üzerine General V. Tomson "Kafkasya-Hazar" hükümetini yasadışı ilan etmiş, 48 saat içinde Bakü'den uzaklaştırılmış, daha sonra ise Ermeni askeri birlikleri silahsızlandırılıp bırakılmıştır. Böylece, Aralık 1918'den itibaren İngiliz komutanlığı kademeli olarak Bakü'deki kısıtlamaları azaltmaya başlamış: Azerbaycan polisi, su taşımacılığı ve petrol endüstrisi, finans kurumları ve basın üzerindeki denetim kaldırılmıştır. Nisan 1919'da Bakü'deki İngiliz Genel Valiliği'nin kaldırılmasıyla ilgili olarak Gence'de düzenlenen ilk Azerbaycan alayı başkente girmiş ve halk tarafından memnuniyetle karşılanmıştır (Memmedli, 1994: 32).

1918. yıl kongresinde M. E. Resulzade, Müslüman bir kadının serbest bırakılması, Müslüman halklarının ulusal kurtuluş mücadelesindeki en önemli konulardan biri olarak değerlendirmiştir. Mammedov'a göre, M. E. Resulzade derdi ki: "Tüm diğer milletlerden kadınların sosyo-politik harekete erkeklerle eşit düzeyde katıldığı ve böylece kendi uluslarının başarısına katkıda bulunduğu bir dönemde, Müslüman bir kadın kapalı halde kalmaz ve kalmamalıdır." Bu görüşler Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti tarafından 28 Mayıs 1918 tarihinde kabul edilen Bağımsızlık Bildirgesi'nin IV. maddesinde eşitlik ilkesi olan seçmek ve seçilmek hakkının tespit edilmesi ile yasal onayını bulmuştur. Parlatentonun ana kararlarından biri, Cumhuriyet topraklarında yaşayan tüm halkların ve her iki cinsiyetin oy kullanma hakkı olmuştur. Böylece, sadece Doğu'da değil, demokrasinin beşiği olarak kabul edilen bazı Avrupa ülkelerinden ve Amerika Birleşik Devletleri'nden önce kadınlara kamusal hayatında siyasi süreçlere katılma hakkı Azerbaycan'da verilmiştir. Bu, Halk Cumhuriyeti hükümetinin demokratik, yasal, laik bir devlet yaratmaya kararlı olduğunu tüm dünyaya göstermiştir (Mammedov, A. 1992: 26).

2.3.3.2. Milli Hükümetin Dış Politikası ve Gerçekleştirdiği Medeni İşler

Nisan 1919'dan itibaren İngilizler, Paris Barış Konferansı'nın şartlarına uygun olarak Kafkasya'dan ayrılmaya başlamış ve bu süreç Ağustos ortasında tamamlanmıştır. Azerbaycan hükümeti sadece İngiliz müdahalesi karşısında varlığını sürdürmekle kalmamış, aynı zamanda İngiliz komutanlığını şehir yönetiminden çıkarmayı da başarmıştır. Ancak İngilizlerin Bakü'den çekilmesi, bir yandan Azerbaycan'ın bağımsızlığını güçlendirirken, diğer yandan Sovyet Rusya'nın eski imparatorluğunu eski sınırları içinde yeniden kurma arzusunu hızlandırmıştır. Kafkasya'nın bağımsız devletleri arasındaki çelişkiler, her şeyden önce, bölgesel sınır meselelerindeki çelişkiler dış tehdit oluşturmuştur (Gurbanov, 2008: 26).

25 Nisan 1919'da Tiflis'te (Gürcistan) Azerbaycan, Dağıstan, Gürcistan ve Ermenistan temsilcilerinin katılımıyla Kafkas Konferansı başlamıştır. Konferansta siyasi, ekonomik ve mali meselelerin yanı sıra sınır meseleleri tartışılmıştır. Konferans sırasında, bu ülkeler arasında bölge ve sınır konularında keskin çelişkiler olduğu ortaya çıkmıştır. Eski Çarlık Generali Denikin'in gönüllü ordusu Dağıstan'a saldırmış ve konferansın çalışmalarını askıya almaya zorlamıştır.

“Birleşik ve bölünmez Rusya” sınırlarını yeniden tesis edeceğini iddia eden Denikin, 1919 baharında Dağıstan Cumhuriyeti'ne saldırarak Derbent'i işgal etmiştir. Çarlık Generalinin Azerbaycan'a karşı saldırgan niyetleri olduğu ortaya çıkmıştır. Parlamentonun acil toplantısında alınan karara göre sınırların güvenliğini sağlamak için Devlet Savunma Komitesi yaratılmış ve tüm yetki onun kontrolüne geçmiştir.

Denikin tehlikesi Gürcistan için de ciddi endişe yarattığı nedeniyle Gürcistan ve Azerbaycan 16 Haziran'da askeri savunma paktı imzalamıştır. Antlaşmaya göre, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne herhangi bir devletin saldırması durumunda birbirlerine askeri yardım sağlamak zorundalardır. Ermenistan, üç yıllık askeri antlaşmaya iki hafta içinde katılabilmektedir. Ancak Ermenistan, Denikin ile gizli bir antlaşma imzalamayı tercih etmiştir. Askeri antlaşmaya göre Azerbaycan, Gürcistan'dan 12 küçük top, 12 dağ topu, 24 makineli tüfek, 3.000 av tüfeği, 211 kılıç, 795 mızrak ve başka askeri teçhizat almıştır (Rüstembeyli, 1991: 188).

Birinci Dünya Savaşı Kasım 1918’de sona ermesinden sonra Muzaffer devletler, savaş sonrası dünyanın önemli meselelerini çözmek için Paris’te uluslararası bir barış konferansı düzenlemeye karar vermişlerdir. Azerbaycan parlamentosu, Paris Barış Konferansı’na katılmak için tam yetkili ve geniş haklara sahip bir heyet göndermeye karar vermiştir. Heyete parlamento başkanı A. M. Topçubaşov başkanlık etmiştir. Azerbaycan heyetinin Paris Barış Konferansı’na katılmasının temel amacı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin dünya güçleri tarafından tanınmasını sağlamaktır. Ocak 1919’dan beri konferansa katılmak için izin bekleyen Azerbaycan heyeti, üç aylık yoğun diplomatik ve siyasi mücadelenin ardından İngilizlerin yardımıyla Mayıs ayı başında Paris’e gitmeyi başarmıştır (Rezulzade, 1990: 28).

28 Mayıs’ta Azerbaycan heyeti ABD Başkanı Vilson tarafından kabul edilmiştir. Vilson’a sunulan muhtıradan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluş tarihi ve onun bir yılda özgürlük için yaptığı fedakarlıklarından bahsedilmiştir. Memorandum şunu belirtmiştir: Bu mücadelede Azerbaycan’ın iki şehri ve 500 köyü yıkılmış ve yaklaşık 150.000 kişi ölmüştür. Kısa sürede sadece Erivan vilayetinde 200 Müslüman köyü yakılmış ve 200.000 Müslüman evsiz kalmıştır. ABD Başkanından Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınması, Vilson ilkeleri (1. Her ulus, entelektüel ve manevi-dini özelliklerine göre seçilmelidir; 2. Her millet, kendi kaderini belirleyebildiğini göstermelidir; 3. Masraflarını karşılayacak ekonomik, doğal ve mali olanaklara sahip olmalıdır; 4. Kendini dış saldırıdan koruyabilmelidir; 5. Tabii olduğu ülkenin hükümetinin zulmünden acı çekmiş olmalı) Azerbaycan’a ait edilmesi, Azerbaycan’ın Milletler Cemiyetine kabulü, Azerbaycan’a ABD askeri yardımı, ABD ve Azerbaycan arasındaki diplomatik ve ekonomik ilişkiler kurma konularında Azerbaycan heyetine yardım edilmesi istenilmiştir (Topçubaşov, 1993: 37).

Ancak Ermenistan yanlısı Vilson, Azerbaycan heyetini soğuk bir şekilde karşılamış, heyete konfederasyon fikrini savunmayı, Milletler Cemiyeti’nin emri altındaki büyük güçlerden birinin bu konfederasyon üzerinde vesayetini kabul etmesini tavsiye etmiştir. Konfederasyon konusuna Azerbaycan ve kısmen Gürcistan heyeti olumlu yaklaşmıştır. Bu işin gerçekleşmesinin önündeki engel, Ermeni heyetinin ihlal faaliyeti olmuştur. Ermeniler, Paris Barış Konferansı önderliğinden şunu talep etmişlerdir: Birinci Dünya Savaşı’nın Antanta lehine zafer ile sonuçlanmasında onların büyük hizmetlerinden dolayı, muzaffer devletler “Büyük

Ermenistan'ın kurulmasında Ermenilere yardım etmelidir. Güya Kafkasya'da Rus ordusunda 180.000 ve Avrupa'da 15.000 Ermeni gönüllü müttefiklerin "kutsal davası" için savaşmıştır. Ermeniler, Türkiye'nin 7 doğu vilayetini, Erivan vilayeti, Tiflis ve Yelizavetpol (Gence) vilayetlerinin güneyini ve Kars topraklarından oluşan geniş bir alanı talep etmişlerdir. Ayrıca Ermeniler 19 milyar frank tutarında savaş tazminatı almak istediklerini de saklamamışlardır. Bu arada Ermenilerin bu asılsız iddiaları Paris, Londra ve özellikle Vaşington tarafından güçlü bir şekilde desteklenmiştir (Necefov, 1992: 77).

Ermeni milliyetçilerinin "Denizden denize Büyük Ermenistan'ın planına Batı Azerbaycan ve Nahçıvan toprakları da dahildir. 1918 baharında sadece Sisiyan ilçesinde 50.000 Müslüman evlerinden kovulmuş, 115 köy yıkılmış ve yakılmış, 10.038 kişi ölmüş ve yaralanmıştır. Bunlardan 7729 kişi (3257 erkek, 2276 kadın ve 2196 çocuk) öldürülmüş, 2309 kişi (1060 erkek, 764 kadın ve 485 çocuk) yaralanmış, Azerbaycan nüfusu bir milyar manat zarar görmüştür (Necefov, 1997: 196).

1918 baharında Andranik, 800 haydut çetesiyle Nahçıvan bölgesine saldırmıştır. Yerel halka yardım etmek için aynı yılın 7 Ağustos günü Türk paşası Kazım Karabekir Nahçıvan'a girmiştir. Bu, Nahçıvan topraklarındaki Ermeni-Taşnak güçlerinin keyfilğine son vermiştir. Mondros Antlaşması'ndan sonra, Osmanlı kuvvetleri 11 Kasım'da Nahçıvan'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Yerliler, kendilerini Ermeni saldırganlığından korumak için Kasım 1918'de Aras Türk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmişlerdir. Mart 1919'a kadar faaliyet gösteren Aras Türk Cumhuriyeti Nahçıvan bölgesinin Ermeniler tarafından işgal edilmesine izin vermemiştir. Azerbaycan hükümeti de Nahçıvan'ı savunmak için ciddi önlemler almıştır. 28 Şubat 1919'da Cumhuriyet hükümetinin kararı ile Nahçıvan General Valiliği kurulmuştur. Bahram han Nahçıvan'ın General Valisi atanmıştır.

1919 baharında Ermenilerin Nahçıvan topraklarını ele geçirme girişimleri yoğunlaşmıştır. Bölgedeki İngiliz komutanlığının rızası ile 1919 Mart-Temmuz aylarında Nahçıvan bölgesinde Ermeni hükümeti kurulmuştur. Nahçıvan halkı bu karara şiddetle karşı çıkmıştır. 25 Temmuz'da Nahçıvan halkı Ermeni birliklerini ezerek kaçırmaya zorlamıştır. Böylece Nahçıvan bölgesindeki "Ermeni egemenliği" kaldırılmıştır (Gasımov, 1998: 356).

Paris Barış Konferansı'na katılan İran heyeti sunduğu muhtırasında Bakü, Derbent, Şeki, Şamahı, Gence, Karabağ, Nahçıvan ve Erivan'ın kendisine verilmesini talep etmiştir. Konferans, İran'ın savaşta hiçbir rolü olmayan bu garip iddialarına tepki göstermemiştir, dahası, 9 Ağustos 1919'daki İngiliz-İran Antlaşmasından sonra onun temsilcileri konferanstan çekilmiştir. 21 Mart 1920'de İran, Azerbaycan devletini bağımsız bir devlet olarak tanımış ve onunla bir dostluk antlaşması imzalamıştır.

Nihayet 11 Ocak 1920'de Paris'te Müttefik Devletlerin Ali Şurası oybirliğiyle Azerbaycan'ın fiili bağımsızlığını tanımaya karar vermiştir. Haber 14 Ocak'ta Azerbaycan'a iletilmiştir ve parlamento bunu kutlamıştır. Milletvekilleri ve parlamentonun toplantısına katılan yabancı ülkelerin diplomatik temsilcileri istiklal yolunda kurban etmiş Vatan oğullarını ve Osmanlı askerlerinin hatırası anılmıştır. Bu olay vesilesiyle genel af ilan edilmiştir (Nesibzade, 1996: 308).

Cumhuriyetin de-fakto tanınmasına kadar devlet kuruculuğu alanında deneyimi olmayan halk kısa sürede normal işleyen bir devlet aygıtı yaratmaya, 20 den fazla devletle, Türkiye, Gürcistan, Ermenistan, İran, Belçika, Hollanda, Yunanistan, Danimarka, İtalya, Fransa, İsviçre, İngiltere, ABD, Ukrayna, Litvanya, Polonya, Finlandiya ile başkonsolosluk, konsolosluk acenteleri düzeyinde ilişkiler kurmayı başarmışlardır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devlet yapısı parlamenter bir cumhuriyettir. Yeni kurulmuş devlet faaliyeti döneminde "Türkleşmek, islamlaşmak ve modernleşme" fikri için savaşmıştır. Gence'deki faaliyeti sırasında hükümet, 27 Haziran 1918'de Azerbaycan dilini devlet dili ilan eden bir kararname imzalamıştır. Azerbaycanca konuşan personel sıkıntısı nedeniyle, devlet dairelerinde Rusçanın kullanımına geçici olarak izin verilmiştir. 24 Haziran'da beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldızdan oluşan kırmızı bayrak devlet bayrağı olarak kabul edilmiş ve 9 Kasım'da bayrak yeşil, kırmızı ve mavi çizgili üç renkli bir bayrakla değiştirilmiştir. 11 Ağustos'ta genel bir askeri seferberlik ilan edilmiştir ve 1894-1899 doğumlu tüm Azerbaycan vatandaşları askere çağrılmıştır. 1 Eylül'de Savunma Bakanlığı'nın kurulmasına karar verilmiştir. 25 Aralık'ta General Samadaga Mehmandarov Savunma Bakanı, General Aliaga Şikhlinski Savunma Bakan Yardımcısı, General Süleyman Sulkeviç, Genelkurmay Başkanı atanmıştır. 1919'da 25.000 kişilik bir Ulusal Ordu oluşturmak için 400 milyon manat tahsis edilmiştir. Ordunun yaratılma süreci Ocak 1920'de tamamlanmıştır. 40.000 kişilik düzenli ordu, 30.000 piyade ve

10.000 süvari birliklerinden oluşmuştur. 1919 yazında Bakü'den ayrılan İngilizler, şehir limanının ve savaş gemilerinin bir kısmının kontrolünü Azerbaycan hükümetine devretmiştir. Hazar donanması, İngilizlerden alınan gemiler pahasına kurulmuştur (Hüseynov, 1996: 26).

21 Temmuz 1919'da parlamento, Azerbaycan Cumhuriyeti Müessiseler Meclisine Seçimler hakkında düzenleme onaylamıştır. Aynı yılın 11 Ağustos'ta parlamento tarafından kabul edilen "Azerbaycan vatandaşlığı hakkında" yasaya göre, kendisi veya ebeveynleri Azerbaycan topraklarında doğan tüm eski Rus İmparatorluğu kişisi, milli ve dini bağlılığından aslı olmayarak Azerbaycan vatandaşı kabul edilmiştir.

Halk eğitimi alanında ciddi başarılar elde edilmiştir. Ortaokulların yaklaşık yarısı millileştirilmiş, okullarda Rus tarihi yerine Umumi Türk tarihi öğretilmeye başlanmış, Azerbaycan dilinin öğretilmesi tüm okullarda zorunlu kabul edilmiştir. 1 Eylül 1919'da tüm Müslüman Doğu'da ilk Avrupa tarzı üniversite olarak faaliyete başlayan ve ilk zamanlar 4 fakülleden oluşan, şu anda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin önde gelen yükseköğretim kurumu olan Bakü Devlet Üniversitesi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Dersler 15 Kasım'da başlamıştır. Kent Taserüfatı Enstitüsünün kuruluşuna ilişkin yasa kabul edilmiştir. Ekim 1919'da basın sansürü kaldırılmıştır. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde erkek ve kadın seminerleri açılmış, yaklaşık yüz Azerbaycanlı, devlet pahasına yüksek öğrenim görmeleri için Avrupa Üniversitelerine gönderilmiştir. Ticareti ve iç pazarı canlandırmak amacıyla 27 Ağustos 1918'de serbest ticaret kararnamesi çıkarılmış ve 30 Ekim'de ticaret donanması faaliyeti başlanmıştır. Cumhuriyet döneminde milletin modernleşmesi ve iyi geçinmesi için birçok adımlar atılmıştır (Geniyev, 2019: 357).

Azerbaycan'ın uluslararası tanınmasına rağmen, ülkenin kuzey sınırlarındaki durum gergin kalmıştır. Ocak 1920'nin başlarında Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri G. Çiçer tarafından Azerbaycan hükümetine gönderilen bir notta, Denikin'e karşı bir askeri ittifak önermiştir. Azerbaycan liderliği, Sovyet hükümetinin temel amacının genç cumhuriyeti Denikin ile eşitsiz bir askeri çatışmaya sokarak zayıflatmak ve ardından bağımsızlığını sona erdirmek olduğunu anlamıştır. Khoyski yanıt olarak, Denikin ile Sovyet hükümeti arasındaki mücadelenin Rus halkının bir iç meselesi olduğunu ve Azerbaycan hükümetinin Rusya'nın işlerine müdahale etme niyetinde olmadığını yazmıştır. 23 Ocak tarihli ikinci bir notta Çiçerin, Azerbaycan'ın

bağımsızlığı hakkında yorum yapmaktan kaçınmış ve Azerbaycan hükümetini Denikin ile savaşmayı reddetmekle suçlamıştır. F. H. Khoyski notunda, Azerbaycan'ın bağımsızlığının Sovyet Rusya tarafından koşulsuz olarak tanınmasında ısrar etmiştir. Çiçerin'in 7 Mart'ta gönderdiği bir sonraki notu aldatma ve ertelemeden başka bir şey değildir. Rusya'nın eylemlerinin Azerbaycan'a karşı planlanan askeri müdahaleyi örtbas etmeye ve Azerbaycan hükümetinin uyanıklığını azaltmaya yönelik olduğu giderek daha açık hale gelmiştir. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'a karşı gerçek tavrı, Lenin'in Kafkas Cephesi Askeri-devrim Konseyi üyeleri olan Smilga ve Orconikidze'ye 17 Mart 1920'de gönderdiği telgrafta tam olarak yansıtılmaktadır: “Bakü'yü işgal etmek bizim için çok çok önemli ve tüm çabalarımızı buna verin” (Efendiyev, 1957: 52).

2.3.3.3. Bolşeviklerin Ulusal Hükümete Karşı Tutumu ve Milli Hükümetin Çöküşü

Aralık 1918'de, Bolşevikler Bakü'de genel bir siyasi protesto yapmayı başarmışlardır. Protestoya 25'ten fazla işletmeden yaklaşık 12.000 işçi katılmıştır. Mayıs 1919'da Bolşevikler Bakü'de ikinci bir saldırı girişiminde bulunmuşlardır. Azerbaycan Bolşeviklerinin sosyal tabanı çoğunlukla gayrimüslimdir. 25 Nisan 1919'da Azerbaycan'ın güneyinde Bolşeviklerin kışkırttığı Rus halkının ulusal hükümete karşı isyanı başlamıştır. İsyancılar bölgeyi “Mugan Sovyet Cumhuriyeti” ilan etmişlerdir. Bolşevikler, hükümetin toprak reformundaki gecikmesinden ustaca yararlanmışlardır. 1919'un başlarında, bazı kazalarda Bolşeviklerin önderliğinde köylü ayaklanmaları başlamıştır. Bunların en güçlüsü Gence'de gerçekleşmiştir. Bu ayaklanmalar Eylül 1919'da bastırılmıştır. Bolşevikler, Azerbaycan'daki kışkırtıcı faaliyetlerini her geçen gün genişletmişlerdir. Şubat 1920'de kurulan Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi'nin temel amacı ülkedeki durumu daha da kötüleştirmek, provokasyon yoluyla Bolşevikleri iktidara getirmektir. Bolşeviklerin kışkırtıcı örgütünün başında katı bir milliyetçi A. Mikoyan olmuştur (İsgenderov, F. 2003: 58).

1920'de Sovyet Rusya da Ermenistan'ın Azerbaycan'a düşmanlığından yararlanmışır. 1920'lerin başında, Moskova'daki Ermeni temsilciler, Sovyet Rusya'ya toprak imtiyazları karşılığında Azerbaycan hükümetini devirme planları

sunmuşlardır. Karabağ ve Gence etrafındaki Ermeni nüfusunun ayaklanması ve Azerbaycan'a karşı Ermeni savaşı bu planın bir parçası olmuştur. 1920 Nevruz bayramında Azerbaycan ordusunun neredeyse tamamı Karabağ yönünde Ermeni isyancılara karşı savaşmış ve ülkenin kuzey sınırları savunmasız kalmıştır. Öte yandan Azerbaycan hükümetinin Batı'dan beklediği yardım gelmemiştir. Sovyet Rusya'ya yönelik tutuma gelince Azerbaycan hükümetinde birlik yoktur: Dışişleri Bakanı Fatali Han Khoyski Rusya konusunda sert bir tavırdan yanayken, İçişleri Bakanı Mammad Hasan Hacinski Azerbaycan Bolşevikleriyle müzakere edip onlara taviz vermekten yana olmuştur. M. H. Hacinski'ye göre, Sovyet Rusya'ya geniş tavizler vererek Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak mümkündür (İsgenderov, A. 2012: 226).

Mart 1920'de, bir hükümet konferansında Hacinski'nin destekçileri kazanmış ve N. Yusifbeyli başbakanlıktan istifa etmiştir. Yeni hükümetin organizasyonu M. H. Hacinski'ye emanet edilmiştir. Ancak M. H. Hacinski bu hükümeti kurmak için acele etmemiş ve çok geçmeden Hacinski Bolşevik Parti'ye katılmıştır. Yeni bir hükümetin kurulmasındaki gecikme, zaten gergin olan durumu daha da kötüleştirmiştir. Parlamentodaki çeşitli partiler arasındaki mücadele doruk noktasına ulaşmıştır. Mevcut hükümete karşı sürekli muhalefette olan ve hükümeti devirmeye çalışan müttefikler, Rusya ile askeri ittifak talep etmiş, Azerbaycan Bolşevikleri güya ülkede düzeni sağlamak nedeniyle askeri yardım için Rusya'ya müracaat etmeye ve XI. Rus ordusunu Azerbaycan'a davet edilmesi çağrısında bulunmuşlardır.

Nisan 1920'de Denikin'in birliklerini bozguna uğratan 11. Rus ordusu, Azerbaycan sınırlarına yaklaşmıştır. 15 Nisan'da Çiçerin'e gönderilen bir notta F. H. Khoyski, Rus ordusunun Azerbaycan sınırında toplanmasının nedenleri ve amacı hakkında bilgi istemiştir. Lakin Çiçerin bu notayı umursamamıştır. O günlerde A. Mikoyan önderliğindeki Bakü Bolşevikleri, Azerbaycan halkı adına 11. Rus ordusunu Azerbaycan'a davet etmişlerdir. Önceden kararlaştırılan bir plana göre, Rus ordusu Bakü'deki Bolşevik ayaklanmasının başlamasından 1-2 gün sonra Azerbaycan'ı işgal etmelidir. Bu, dünya toplumunda Azerbaycan hükümetinin yabancı bir askeri müdahalenin değil, bir iç ayaklanmanın kurbanı olduğu izlenimini yaratacaktır. Ancak Bakü'de ayaklanma başlamamış, 26-27 Nisan gecesi XI. ordu birlikleri Azerbaycan topraklarına girmiş ve Bakü'ye doğru ilerlemeye başlamıştır. Az sayıda sınır kuvvetlerinden oluşan Azerbaycan ordusu birlikleri düşmana karşı

koyamamıştır. Parlamento binası denizden savaş gemilerinin top ateşine tutulmuştur (Mahmudov, 2004: 21).

11. Ordu'nun 27 Nisan öğlen 12.00'de Azerbaycan'a saldırısı ile eşzamanlı olarak AK(b)MK ve RK(b)P Kafkasya Ülke Komitesi'nin Bakü bürosu adından Azerbaycan parlamentosuna iktidarı devretmesi hakkında ultiatom verilmiştir. Azerbaycan Parlamentosunun faaliyeti o gün 20.45'te sona ermiştir. Parlamento, aşağıdaki koşullar altında iktidarı Azerbaycan komünistlerine devretme kararı almıştır:

1. Rus ordusu Bakü'ye girmeden demiryolu ile doğrudan Anadolu'nun yardımına gidecektir;
2. Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü her türlü saldırı ve ilhaktan korunacaktır;
3. Azerbaycan ordusu olduğu gibi kalacaktır;
4. Azerbaycan siyasi partilerinin faaliyet özgürlüğü sağlanacaktır;
5. Eski devlet adamları, hükümet üyeleri ve milletvekillerine takip edilmeyecek, memurların işleri devam ettirilecek, sadece üst düzey yetkililer değiştirilecektir;
6. Özgürce toplanacak Azerbaycan Konseyleri, hükümetin yönetim biçimlerini belirleyecektir.

29 Nisan'da Azerbaycan Devrim Komitesi, askeri yardım için Sovyet Rusya'ya başvuru yapmıştır. Ancak 27 Nisan'da Rus ordusu Azerbaycan'ın içerisine irelilemiştir. Böylece, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 23 aylık faaliyetinin ardından çökmüştür. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmiştir (Hesenov, S. 1991: 23).

Azerbaycan işgalinin ilk gününden itibaren Bolşevikler kanlı yöntemlere başvurmuşlardır. Bu dönem, Azerbaycan'daki Bolşevik rejimin en tehlikeli dönemi olmuştur. Yalnızca 1921'de 12 general, 27 albay ve teğmen albay, 46 kaptan, kurmay yüzbaşı, kıdemli teğmen ve teğmenler, 146 subay ve 266 diğer asker vurularak öldürülmüştür. 28 Nisan 1920'den Ağustos 1921'e kadar Azerbaycan'da 48.000 (kırk sekiz bin) kişi Kırmızı/Kızıl Terörün kurbanı olmuştur. Bu olaylardan sonra M. E. Resulzade yakın arkadaşlarıyla gizlice çalışmaya başlamıştır. O takip

edilse de zaman zaman mecburen ülkeler değişse de gizli faaliyetini kurbette ölümüne kadar devam etmiştir.

Azerbaycan'da Nisan işgali sonucunda kurulan Bolşevik rejimi 70 yıldan fazla sürmüştür. Varlığı boyunca bu rejim, Doğu'nun ilk demokratik cumhuriyetinin bayrağını yükselten, hakk davalarının halefleri olan gayretli Azerbaycan yurttaşlarına karşı savaşımıştır. Ancak halkın kalbinde yaşayan özgürlük ateşini söndürmeyi başaramamıştır. İnsanlar bağımsızlık hayallerini nesilden nesile aktarmıştır. Nihayet 1991 yılında Azerbaycan yeniden bağımsızlığını kazanmış, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918-28 Nisan 1920 tarihleri arasında var olan Halk Cumhuriyeti'nin halefi olduğunu halkın iradesiyle doğrulamıştır (Bünyadov, 1993: 330).

3. BÖLÜM

Sovyet Döneminde Azerbaycanlılara Karşı Siyasi Baskı ve Karabağ Sorunu

3.1. 1920-1930 Yılları Arasında Ermenilerce Azerbaycanlılara Yapılan Baskılar ve Tehcir

1920’de Ermenistan’da Sovyet hükümetinin kurulmasının ardından Taşnak yönetimi sırasında kadim babalarının topraklarından sürülen ve Güney Azerbaycan, İran, Türkiye ve Gürcistan’a sığınan Müslüman mültecilerin bir kısmı geri dönmeyi başarmıştır.

Ermeni liderler, mültecilerin dönüşünü engellemek için çeşitli bahaneler kullanmakla onları Ermenistan (Eski Azerbaycan toprakları) topraklarına bırakmak istememişlerdir. 1922 yazında Ermeni hükümeti, bulaşıcı hastalıkların yayıldığını bahane ederek, İran’a sığınan mültecilerin, Culfa ve Şahıktı kontrol noktalarından geçerek Ermenistan’a geri dönmesini engellemek için Azerbaycan hükümetine defalarca çağrıda bulunmuşlardır. Vedibasar ve Zangibasar mültecilerinin, 1918-1920 yıllarında Ermenilerle mücadeleye katılmadıklarını ispatlamak koşuluyla geri dönmelerine izin verilmiştir. Ancak Ermeni hükümetinin direnişine ve orada hüküm süren kıtlık ve sefaletle rağmen, 1922’de 100.000 mülteci evlerine dönmüştür. Müslümanların yaşadığı köylerin çoğunda Türkiye’den gelen Ermeni aileler yaşadığı için, geri dönen mülteciler ya tekrar evlerini terk etmeye zorlanmış ya da Ermenilerle birlikte yaşamaya mahkum edilmiştir. Daha sonra 80’den fazla Ermenilerle karma yerleşim yerleri bu şekilde oluşturulmuştur (Abdullayev, A. 1998: 320).

1926’da Ermenistan’da 743.573 Ermeni ve 84.717 Türk nüfusu kaydedilmiştir. 1939’da 1.062.000 Ermeni ve 130.800 Türk nüfusu sayısına ulaşmıştır. Karşılaştırıldığında Ermeniler %42,7 ve Türkler %56,8 artmıştır. Türklerin arazide yüksek artışı Ermenileri endişelendirmiştir.

Peki Ermenistan’da Azerbaycanlılara yönelik siyasi baskı nasıl yapılmıştır? Elbette o dönem Ermeni basınında bu konudan hiçbir iz kalmamıştır. Ancak o dönemde baskıdan kaçarak İran ve Türkiye’ye kaçan göçmenlerin verdiği bilgiler Türkiye ve Almanya’da yayınlanan bir dizi dergiye yansımıştır. 1920’lerin sonlarında ve 1930’ların başlarında, Ermenistan’da yaşayan Azerbaycanlılara tüm Sovyetler Birliği’nde en sert kolektifleştirme önlemleri uygulanmıştır. Öncelikle atalarından zengin olanların sığırlarını ellerinden alıp kollektif çiftliğe koymuş ve

onları “golçomak” adı altında Kazakistan ve Sibiryaya sürgün etmişlerdir. Daha sonra, bu tür önlemlerin orta sınıf köylüleri de kapsamaması, sığırlardan ilave ekilebilir arazilerin ele geçirilmesi Vedibasara, Zangibasara ve Gamarlı’ya köylü ayaklanmalarına neden olmuştur (Mammadov, İ. ve Esedov, S. 1992: 71).

“Ayaklanma bir yandan Erivan ve Göyçe Gölü’ne, diğer yandan Ordubat ve Zangazur’a sıçramıştır. Büyük Vedibasara partizanlarının sayısı 600’dür. Partizanlara hiçbir şekilde yardım edilmemiş ve Kızıl Ordu’dan saldırdıkları silah ve köylülerin verdikleri yiyeceklerle yaşamışlardır. Zangazur, Ordubat, Nahçıvan, Vedibasara ve Göyçe partizanları arasında iletişim vardı ve onlar Karabağ, Gence ve Mugan taraftarlarıyla iletişime geçmeye çalışmışlardır. Sovyet Ermenistan Komünist Konseyi Başkanı Sedrak Sarkisyan partizanlar tarafından öldürülmüştür. Sürücü ve arkadaşı ağır yaralanmıştır” (Resulzade, 1930: s3).

Vedibasara ayaklanmasının bastırılması sırasında Abbasgulu Bey Şadlinski Taşnaklar tarafından öldürülmüştür. “Zangibasara, Vedibasara, Garnibasara ve Nahçıvan yanlarında isyan bölgelerinde olan köylerde siyah bayrak çektiği sınır boyunca muhabirler tarafından bildirilmiştir. Abbasgulu ağanın grubundan 80 köylü, 17 zayıf karşılığında Türkiye’ye geçmeyi başarmıştır. Ruslar Aras Nehri’ni geçerken öldürdükleri 17 köylünün cesetlerini çay kenarında bırakmışlardır. Türkiye’ye geçmeyi başaran 63 köylüye göre Abbasgulu ağa Taşnaklar tarafından öldürülmüştür. Ve bu olay Taşnak olmayan Ermeni köylülerin nefretine neden olmuştur.

“Odlar Yurdu” gazetesinde “Abbasgulu ağa neden öldürüldü” sorusu şu şekilde yanıtlanmıştır: “Taşnaklar, Bolşevikleri herkesten daha çok memnun edecek olan bu cinayete neden başvurmuş?” Rus ihtilalinden sonra çoğunluğu Türk olan Erivan vilayetinde Abbasgulu ağa “Yapay Ermeni çoğunluğu” yaratmak için Türk köylerini yıkmaya başlayan Taşnaklara, onların kahramanı Andraniklere iki yıl direnmiş ve bu yerlerdeki Türk varlığını korumayı başarmıştır. O sırada Erivan vilayetindeki Transkafkasya Seymi’nin özel bir komisyonu, 200’den fazla Türk köyünün yok edildiğini tespit etmiştir. Abbasgulu ağa, taşnakların şeytani tedbirlerine karşı çıkararak Veda ve Nahçıvan taraflarının bu katliamdan kurtulabilmiştir. Taşnaklar artık Abbasgulu ağanın Ruslarla mücadelesini kullanarak “intikam” almıştır. Taşnak olmayan Ermeni köylüler, Abbasgulu ağanın öldürülmesinden daha çok etkilenmişlerdir” (Resulzade, 1929: 2-3).

Ermenistan'da Azerbaycanlıların yaşadığı köylerdeki ayaklanmanın bastırılmasının ardından isyancıların çoğu İran ve Türkiye'ye kaçmak zorunda kalsalar bile, bu ayaklanma bahanesiyle Azerbaycan köylerinde kitlesel tutuklamalar başlamıştır. Tutuklamaların başlanmasına ikinci bahane Ermenistan'da yaşayan Türkler-Azerbaycanlıların İran ve Türkiye ile akrabalık ilişkilerinin olması ve onların güya hemen ülkelere göç eden devrimci güçlerle temasları olmuştur. "Erivan'da 130 Türk milliyetçisi tutuklanmıştır. Bunlar Rusya'ya sürgün edilecektir. Tutuklular arasında Türkiye'ye geçmeye çalışmakla suçlanan Abbas ve Mehmed Tağı Bey de vardır. Onlar 17 Mart tarihinde sürgün edilecektir. Ancak Borçalı ve Gazah'taki demiryolu hattı Türk köylerinin elinde olması nedeniyle ertelenmiştir (Resulzade, 1930: 7).

Azerbaycanlıların Ermenistan'daki kitlesel baskısı onları Türkiye'ye kaçırmaya ve hayatlarını kurtarmaya zorlamıştır. Bu özellikle Türkiye'ye komşu bölgelerde böyle olmuştur. Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar, sınır korumasının zayıf olduğu yerlerden gelmiş, dağlık bölgelerden gece gruplar halinde Türkiye'ye geçmişlerdir.

Mayıs ayı sonuna kadar Ermenistan'da yaşayan Türklerden 300 kişi Türkiye'ye (İğdir) geçmiştir. Onlardan sadece 50'sinin ailesi varmış, yerde kalanların aileleri orada kalmıştır. Zangibasar, Vedibasar ve Garnibasar'da 200 ailenin evleri yıkılmıştır. Sınıra yakın ve uzak yerlerden onbinlerce insan gece gündüz Türkiye'ye geçmeye çalışsa da Bolşevikler sınırda engel olmuşlardır. Sınırı geçmeye çalışanların çoğu sınırda Ruslar tarafından öldürülmüştür (Nerimanov, 1992: 77).

1930'larda Vedibasar, Zangibasar, Gamarlı, Daralayaz, Ağbaba ve diğer bölgelerden 50.000'den fazla Türk, aileleriyle birlikte Kazakistan bozkırlarına sürülmüştür. Sert iklime ve kötü durumdaki barınma koşullarına uyum sağlayamayan Nüfusun büyük bir kısmı telef olmuştur. Tehcir süresinin bitiminden sonra evlerine dönmek isteyen ailelerin çoğunun, bölgelerinin Türkiye sınırı olduğu gerekçesiyle Ermenistan'a girmelerine izin verilmediğinden, ya geri dönmüşler ya da Azerbaycan ve Gürcistan'a sığınmışlardır. Bugün Kazakistan'da yaşayan yurttaşların çoğu 1930'larda Ermenistan'dan sınır dışı edilen ailelerin çocuklarıdır.

Eski Sovyetler Birliği'nin her yerinde olduğu gibi, 1936-1937 baskısı sırasında da Ermenistan'da yaşayan Türk aydınları ilk baskıya uğramışlardır. O

yıllarda “Troyka” kararıyla on binlerce Türk tutuklanmış ve birçoğu vurulmuştur (Onullahi, 2002: 87).

Ermenistan’ı karşı devrimci ve Sovyet karşıtı unsurlardan temizleme kisvesi altında izlenen ulusal ayrımcılık politikası cumhuriyette neredeyse hiç Azerbaycan personel kalmadığı noktaya getirilmiştir. Öyle ki “böl ve yönet” politikası yürüten Moskova, kendisi Ermenistan’da Azerbaycanlıların ayrımcılığa uğradığını kabul etmek zorunda kalmıştır. Kasım 1936’da SSCB Merkez Yürütme Komitesi Milletler Konseyi Başkanlığının, “Ermenistan’daki ulusal azınlıklar arasında görülen işlerin durumu” konusunu tartışmıştır. Kararda, Ermeni SSC Merkez Yürütme Komitesinin ulusal azınlıklar arasında görülen işler dairesini kaldırdığı belirtilmiştir. Merkezi yetkililer, ulusal azınlıkların kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamamıştır. Ulusal azınlıklar içinden merkez büroları için ulusal personelin eğitimi, milli ilçelerin Azerbaycanlı ve Kürt personel ile sağlanmasının ve sahada kendi dillerinde kamu işlerinin yürütülmesinin yetersiz olduğu kaydedilmiştir. SSCB Merkez Yürütme Komitesi Milletler Konseyi Başkanlığı, Ermeni SSR Merkez Yürütme Komitesine ulusal azınlıklarla ilgilenen daireyi kısa sürede eski haline getirmeyi, Azerbaycan ve Kürtlerin yaşadığı bölge ofislerini milli personel ile değiştirmek, Milli azınlıklardan personel yetiştirmek, Azerbaycanlıların ve Kürtlerin ulusal kollektif çiftliklerinde toprakların onlara kalıcı olarak kullanılması hakkında bir kararname çıkarmayı talimat vermiştir.

Sovyet Azerbaycan’da eğitimin 15 dilde yapıldığı, hem eğitim hem de komünist kuruluşlarda bu milletlere ait bölümlerin olduğunu Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşler Bakanı okuyucularına malumdur. Ayrıca Azerbaycan’ın kalbinde “Özerk Dağlık Karabağ” adı altında bir Ermeni iç mekanı oluşturulmuştur (Hocalı, 1993: 72).

Bilindiği üzere bugünkü Sovyet Ermenistan’da yaşayan Azerbaycan Türkleri Karabağ’daki Ermenilerin sayısından az değildir. Acaba yüz elli bin kişinin durumu nedir? Onlara özerklik verildi mi? Devlete ait işletmelerde onlar için bir bölüm var mı? Ulusal kültürlerini geliştirme fırsatları ve kaynakları var mı, veya buna izin var mı?

“Ermenistan’da 150.000 kadar Türk yok olmaya mahkum edilmiştir. Durum o kadar trajikti ki Moskova bunu kabul edip itiraf etmek zorunda kalmıştır. O Moskova ki Rus olmayan ulusların katledilmesi ve yok edilmesiyle uğraşmıştır.”

1937 sonbaharında, Ermenistan’da artan baskı dalgasının arka planında, Azerbaycanlılar daha ağır bir darbe almışlardır. Halk düşmanlarını, Troçkist-Bukharinçi casusları ifşa etmek için A. Mikoyan, N. Yejev ve L. Beriya, Ermenistan’a gelmiştir. Mikoyan’ın yönettiği “temizlik” sürecinde Moskova’ya gönderilen bilgide belirtilmiştir: Ermenistan’da Aras ve Yukarı Arpaçay nehirleri boyunca yaşayan Azerbaycanlıların hepsi Türkiye’ye taşınmak niyetindedir. Bu nedenle o yılın sonbaharında ve 1938 baharında Türkiye’ye komşu olan Vedibasar, Zangibasar, Gamarlı, Eçmiadzin, Hoktemberyan ve Ağbaba ilçelerine bağlı köylerde yaşayan on binlerce Azerbaycanlı kitlesel baskıya maruz kalmıştır. Binlerce aile sürgün edilmiştir.

Genel olarak, 1930’larda Ermenistan’da 50.000’den fazla Azerbaycanlı baskı altına alınmıştır. Bu eylem sırasında hiçbir devlet tarafından tepki ile karşılaşmayan Ermeni liderler 40’lı yılların sonlarında ve 50’lerin başında başka bir eylem gerçekleştirmeyi-Azerbaycanlıların sürgün edilmesini başarmışlardır (Muradov, 2012: 4).

3.2. 1948-1953 Döneminde Azerbaycanlıların Ermenistan’dan Sürgünü

Ermeni liderliğinin karşısında duran temel görev Erivan çevresinde ve Türkiye sınır boyunca verimli topraklarda yaşayan Azerbaycanlıları bu arazilerden çıkarmak olmuştur. Bu planı uygulamak için önce Moskova’dan izin alınması gerekmektedir. Onlar Stalin’e yurtdışında yaşayan Ermenilerin Ermenistan’da yaşamak istediklerini, ancak yerleşim bölgelerinin çoğunda Azerbaycanlıların yaşadığını iletmişlerdir. Yurtdışındaki Ermenilerin Ermenistana yerleştirilmesinin çıkış yolu, bu arazilerde yaşayan Mülümanları Azerbaycan’ın ilçelerine yerleştirmektir.

Ermeni liderler yurtdışında yaşayan Ermenilerin Ermenistan’a yerleştirilmesi ile konuyu ilk kez 1943’teki Tehran konferansı sırasında gündeme getirme fırsatı bulmuşlardır. Konferansta akıllı Ermeni diasporasının temsilcileri SSCB Dışişleri Bakanı Molotov ile irtibata geçmiş ve Sovyet liderliğinden onların Ermenistan’a

transferlerini kabul etmelerini istemişlerdir. İ. Molotov Stalin ile görüştüktan sonra onların yerleştirilmesini kabul ettiklerini iletmiştir (Cümşüdü, 2007: 7).

1945'te Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin birinci sekreteri G. Harutyunov, Karabağ'ın Ermenistan'a ilhaki konusunu bir kez daha gündeme getirmiştir. O sorun olumlu çözüürse, o zaman Karabağ'ın eski merkezi ve 1920'de yıkılan Şuşa'nın restorasyonu için önerileri hazırlayıp Merkezi Hükümete sunacağını belirtmiştir. Stalin mektubu G. Malenkov'a ve o da M. Bağırov'a göndermiştir. Bağırov, Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan'da çoğunlukla Azerbaycanlılar yaşayan ve Azerbaycan'ın tarihsel olarak eski topraklarını ona iade edilmesi şartıyla kabul edeceğini iletmiştir. Dolayısıyla sorunun istenmeyen bir yöne gideceğini hisseden Moskova, konuyu önemsememiştir. Bundan sonra Ermeni liderler taktiklerini değıştirmişlerdir. Yurtdışından getirilecek Ermenileri barındırma bahanesiyle Azerbaycanlıları tarihi ve etnik topraklardan sınır dışı etmeye çalışmışlardır.

Kasım 1945'te, Ermeni hükümetinin isteğı üzerine, SSCB hükümeti yurtdışında yaşayan Ermenilerin Sovyet Ermenistan'a yeniden yerleştirilmesini organize etmeye karar vermiştir. Ermeni hükümeti altında geri dönenlerin kabulü ve yerleştirilmesiyle ilgili özel bir komite kurulmuş ve cumhuriyet hükümeti temsilcilerini Ermenilerin yerleştirileceğı ülkelere göndermiştir. Daha 1946'nın başlarında 130.000 Ermeni, Ermenistan'a taşınmak istediğini ifade etmiştir. Hnçak ve Ramkavar partileri Tüm-Ermeni Hayırseverler Birliğı yeniden yerleşimi organize etmek için 1 milyon dolar harcamıştır.

Sadece 1946'da Suriye'den, Yunanistan'dan, Lübnan'dan, İran'dan, Bulgaristan'dan ve Romanya'dan 50,9 bin Ermeni, 1947'de Filistin'den, Suriye'den, Fransa'dan, ABD'dan, Yunanistan'dan, Mısır'dan, İran'dan ve Lübnan'dan 35,4 bin Ermeniyi Ermenistan kabul etmiş ve yerleştirmiştir (Hüseynova, 2007: 6).

Ermeni yazarlar, Bolşevik Parti, Sovyet hükümeti ve bizzat Stalin'in gösterdiği özen sayesinde, uzun yıllar yurtlarından sürülen ve yabancı topraklarda sefalet içinde yaşayan yaklaşık 90.000 Ermeni, anavatanları Sovyet Ermenistan'a dönebildiklerini ve memleketlerine dönen Ermeniler, kendileri için yeni olan hayata büyük bir neşe ve eşi görülmemiş bir coşku ile hayata katıldıklarını yazmışlardır. Sovyet hükümeti, geri dönen Ermenileri açlık ve dilenci girdabından kurtarmış ve onlar için yeni yaşam koşulları yaratmıştır.

Ermeni liderler 1947’de, 1946’ya kıyasla yerleştirilmenin düşüü, yurtdışından gelen Ermenilerin çoğunlukla şehir sakinleri olması, dağlık bölgelere yerleştirilmenin imkansızlığı ve yerleştirilenler ise sadece Erivan ve çevresinde yerleşmek istemeleri gerçeğiyle açıklamışlardır. Ermeni yetkililer kasıtlı olarak Ermenileri tren istasyonlarında günlerce alıkoyarak, onlara eğer Erivan ve çevre kentlerde yerleştirilmezlerse, geri-Moskova’ya yurt dışına dönüşle ilgili telgraflar gönderin söyleyerek propaganda yapmışlardır. Onlar bütün bunların Sovyet hükümetinin yurtdışındaki imajını etkileyeceğini İ. Stalin’e açıkça ifade etmiştir. Öte yandan Ermenistan’a yurtdışından taşınmak isteyen binlerce Ermeninin listesi her gün Moskova’ya sunulmuştur (Ferhadoğlu, 2008: 10).

Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri G. Harutyunov, “durumdan çıkmanın tek yolunun” Ermenistan’dan yüz bin kişinin Azerbaycan’a yerleştirilmesinde görmüş, İ. Stalinden bunu kabul etmesini istemiştir. Ermeni hükümeti yer değiştirecek yerleşim yerlerinin bir listesini hazırlamıştır. Bu liste her şeyden önce Erivan şehri ve yakınındaki Aşarak, Zangibasar, Eçmiadzin, Hoktemberyan, Artaşat (Gamarlı) Karabağ, Vedi, Yegegnadzor, Hrazdan (Akhta), Azizbeyov ve diğer ilçeler içermektedir.

Ermeni liderler Stalin’e, yerleştirilen Azerbaycanlıları, Azerbaycan’ın pamuk yetiştirilen bölgelerine, Mugan-Mil ovasına yerleştirilmenin ekonomik olarak uygun olduğunu açıklamışlardır. Çünkü 1945’te SSCB Bakanlar Kurulu, Kür-Aras ovasını yeniden inşa etme kararı almıştır.

Gurbankızı (2007)’na göre, Azerbaycanlıları zorla Ermenistan’dan Azerbaycan’a yerleştirmeyi kabul eden, sıcak iklimler ve ihmal sonucu on binlerce insanın kaybindan sorumlu tutulan, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi birinci sekreteri Mircafar Bağırov’un yargılanması sırasında o hemen süreci böyle tanımladığı görölmüştür: 1947’nin sonunda, Stalin’in yardımcısı Poskrebışev onu aradığını ve Stalin’in ona yanına gelmesini söylemiştir. O Moskova’ya gitmiş ve Stalin’in kabul odasında G. Harutyunov ile karşılaşmıştır. Birlikte Stalin’in ofisine girerler Stalin önsözsüz demiştir:

- Bağırov, Ermenilerin yurt dışından Ermenistan’a geldiğini biliyorsun. Harutyunov’un da arazisi yok. Sen kendi yurttaşlarını oradan çıkar, onları Mugan’da, Mil’de yerleştir.

-Yoldaş Stalin, bu kolay bir iş değil. İzin verin dönüm, Bakü’de arkadaşlarımla konuşup, sorunu çözmeye çalışalım.

-Stalin Bağırov'un cevabına kızmış ve şöyle demiştir: - Hayır, yap! Bitti!

M. C. Bağırov'un Bakü'ye dönüşünden kısa bir süre sonra yani 27 Aralık'ta Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği Bakanlar Kurulu Ermeni SSCB'de kolektif çiftçiler ve başka nüfusun Azerbaycan'ın Kür-Aras ovasına yerleştirilmesi konusunda 4083 No karar kabul edilmiştir. Bu karar Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri için ani ve beklenmedik bir durum olmuştur. 23 Aralık'ta alınan karar aceleyle hazırlanmış, bu nedenle herhangi bir giriş veya açıklama yapılmamıştır. Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu 2 Şubat 1948'de ilgili bir karar almıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği Bakanlar Kurulu'nun 1948 yılı 10 Mart tarihinde kabul edilen 4083 sayılı kararına ek olarak, "Ermeni SSC'den kolektif çiftçiler ve Azerbaycan SSC'nin Kür-Aras ovasına diğer Azerbaycan nüfusunun yeniden yerleştirilmesi için alınacak tedbirlere dair 754 sayılı karar kabul edilmiştir. Bundan sonra Azerbaycan'da Yerleşim Bürosu ve Ermenistan'da Yerleşim Komisyonu kurulmuştur. Ermeni yönetiminin de buna ihtiyacı vardır. 1948'de Suriye, Lübnan, Fransa, ABD, Mısır, Bulgaristan ve Romanya'dan yalnızca 10.000 kadar Ermeni yerleştirilmiştir. Böylece Ermenilerin yurtdışından Ermenistan'a yerleştirilmesi durdurulmuştur. Genel olarak, 1946-1948'de yaklaşık 100.000 Ermeni yurtdışından Ermenistan'a (eski Azerbaycan toprakları) yerleştirilmiştir (Aslan, 2008: 5).

1947'de 23 Aralık tarihli karar, 1948-1950 yıllarında "gönüllülük ilkesi" temelinde, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yaşayan 100.000 kolektif çiftçi ve diğer Azerbaycanlı ahalinin Azerbaycan SSC'nin Kür-Aras ovasına yerleştirileceğini belirtmektedir. 1948'de 10.000, 1949'da 40.000 ve 1950'de 50.000 kişinin taşınması planlanmıştır. Kararın 11. paragrafı, Azerbaycan nüfusunun Azerbaycan SSC'nin Kür-Aras ovasına yerleştirilmesi ile alakalı onlar tarafından boşaltılan bina ve evleri yurt dışından Ermenistan'a gelen Ermenileri yerleştirmek için Ermeni SSC Bakanlar Kurulu'na kullanmak için izin verilmiştir.

Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu'nun 2 Şubat 1948 tarihli kararına göre, 1948 yılında Ermenistan'dan 10.000 kişinin kabul edilmesi ve yerleştirilmesi planlanmıştır. Karar, Salyan, Saatli, Sabirabad, Ali-Bayramlı, Puşkin, Ağcabadi ve Hilli ilçelerinin icra kurullarına, 15 Şubat 1948 tarihine kadar yerleşenlerin barınacağı kolektif çiftliklerde boş evlerin onarımı ve restorasyonu için inşaat ekiplerinin kurulması ve gerekli taşımayı sağlamak, konut evlerin bir kısmını

yeniden yerleştirilen insanlara vermek isteyen kolektif çiftçileri belirlemek ve kayıt altına almak, kolektif çiftliklerde yer değiştirme konusunda kapsamlı açıklayıcı çalışmalar yapılması gerektiğini talimat vermiştir. Kararın uygulanması, ılıman iklime ve kaynak sularına alışkın olan nüfusun büyük bir kısmının Kür-Aras ovasında kamu binalarında, yatak ıslatma, ateş, sıtma ve diğer bulaşıcı hastalıklar nedeniyle can vermesine neden olmuştur (Gurbanlı, 2005: 135).

Genel olarak 1 Kasım 1948 itibariyle 1799 çiftlikler, (7.747) kişi yer değiştirdi, ayrıca 429 aile (2.834 kişi) planlanan ve taşınmayan bölgelerden gelen çeşitli baskılar nedeniyle Azerbaycan'a yerleşmiştir. Aynı yılın Aralık ayında 129 çiftlikten 462 kişi taşınmıştır. Bunların 65'i Noyemberyan ilçesine bağlı Korpulu köyünde, 64 aile Erivan kentinde ikamet etmiştir. Genel olarak resmi bilgilere göre 1948 yılında 6.298 aile (24.631 kişi) Ermenistan'dan Azerbaycan'a taşınmıştır (Paşayev, 1995: 7-8).

21 Eylül 1949'daki tahammül edilemez durumu dikkate alan Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu, o yıl için yeniden yerleşim planınının 10.000 kişiye indirilmesi için SSCB Bakanlar Kurulu'na başvurmuştur. Ekim 1949 itibariyle 983 çiftlik (4.000 kişi) yerleştirilmiş, yer değiştirme biletleri 1.500 çiftlikten 6.000 kişiye verilmiştir.

Ermenistan'daki benzin kıtlığı nedeniyle bile Azerbaycan, yeniden yerleşim planını uygulamak için nüfusu tren istasyonlarına getirmek için yakıt fonundan 60.000 ton benzin ayırmıştır. Genel olarak, 1949'da 12.306 aile (54.373 kişi) Ermenistan'dan Azerbaycan'a taşınmıştır. Tahliye edilenler ağırlıklı olarak Zardab, Ali-Bayramlı, Kurdamir, Göyçay, Mirbaşir, Salyan, İmişli, Sabirabad ve Yevlakh ilçelerinde yerleştirilmiştir. Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu 1950'de 2.419 ailenin (14.361 kişi) taşınmasına karar vermesine rağmen, o yıl 65.000 kişi yerleştirilmiştir. 1948-1950'de Ermeni SSC'den yerleştirilen ailelerden sadece 4.878 aileye barınma sağlamak mümkün olmuştur. 1951'in başından bu yana, yerinden edilmiş nüfusun bir kısmı Ermenistan'a - boşaltılan köylere dönmek zorunda kalmıştır. Geri dönuşün kitlesel bir Şekil alacağından korkan Ermeni liderliği, büyük bir yaygara koparmış ve onları kabul etmeyi reddetmiştir.

1951 yılında 1.500 ailenin Ermenistan'dan Kür-Aras ovasına taşınması planlanmıştır. Bunların 400'ü Erivan'da ikamet etmektedir. 1952 yılında Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu'nun yerleşim planına ilişkin kararı ile 1.200 çiftliğin taşınması

sağlanmış ve yıl sonunda bu plan yüzde 124.6 oranında uygulanmıştır. Aynı zamanda o yıllarda binden fazla aile gayri resmi olarak Ermenistan'dan Azerbaycan'a taşınmıştır. 1948-1953'te 144.654 kişi zorla Ermenistan'daki evlerinden taşınmıştır. İ. Stalin'in 1953'te ölümünden sonra yerleşim durdurulmuş ve nüfus dönüş süreci hızlanmıştır (Serdarov, 1997: 3).

Azerbaycanlıların Ermenistan'dan tehcir edilmesiyle birlikte yerleşim yerlerinin yeniden adlandırılması, eğitim ve kültür kurumlarının kapatılması, bölgelerin birleştirilmesi operasyonu gerçekleştirilmiştir. Yalnızca 1947-1953'te 60'tan fazla yerleşim yeri adları değiştirilmiştir.

Ermeni SSC Yüksek Sovyeti'nin 19 Eylül 1950 tarihli kararnamesiyle aşağıdaki tren istasyonlarının adları değiştirilmiştir: Kolagiren-Tumanyan, Hamamlı-Spitak, Ortakilsa-Maisyanyan, Tomardaş-Vardakar, Arpaçay-Ahuryan, Buğdaşen-Bagravan, Garagula-Gedap, Alayaz-Aragats, Boğudlu-Arteni, Garaburun-Garmraşen, Gamişlı-Soveteşen, Ulukhanlı-Masis, İmanşahlı-Mkhçyan, Gamarlı-Artaşat, Şirazlı-Aygavan. 19 Mart 1951'de çıkarılan kararname ile Dilican ilçesi İcevan, Azizbayov ilçesi Mikoyan ilçesi, Alayaz ilçesi Abaran, Karabağlar ilçesi Vedi, Gukasyan ilçesi Amasya ile birleştirilmiştir. Personel sorunları çözüldükten, yani Azerbaycanlı kadrolar ayrıldıktan sonra bazı ilçeler yeniden ayrılmıştır.

Ermenistan'dan zorunlu tahliyeden sonra Türkçe konuşan nüfusun azalmasına bağlı olarak, ilçe ve cumhuriyet düzeyinde Türkçe konuşan kadroların yerini Ermeniler almaya başlamıştır. Karabağ, Vedi, Zangibasar, Krasnoselo ilçelerinin parti komitelerinin birinci sekreterleri, diğer 10 ilçede ikinci ve üçüncü sekreterler değiştirilmiş ve yerlerine Ermeniler atanmıştır.

Daha sonra Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Örgütsel İşler Sekreteri Mammad İsgandarov, tarım dairesi Başkan Yardımcısı Rahim Allahverdiyev, Merkez Komitesinin sorumlu organizatörü Cümşüd Sultanov, tarım Bakan Yardımcısı Hüseyin Mammadov, Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Başkan Yardımcısı Mirza Başırov görevinden alınmıştır. Sorumlu pozisyonlarda çalışan Azerbaycanlıların Azerbaycan'a göç hızlanmıştır (Gasimov, C. 1998: 34).

Ermenistan'da yüksek öğrenim görmüş Azerbaycanlı personel sayısının artmasını önlemek için öncelikle H. Abovyan'ın adıyla anılan Erivan Pedagoji Enstitüsü'nün Azerbaycan dilinde olan - dil, edebiyat, tarih, coğrafya, fizik ve

matematik fakülteleri, Ermenistan Devlet Uzaktan eğitim Pedagoji Enstitüsüne ait aynı adı taşıyan fakülteler kapatılmıştır ve Bakü'deki ilgili enstitülere devredilmiştir. Azerbaycan eğitimine önemli isimler kazandıran Erivan Azerbaycan Pedagoji Koleji kapatılmış ve Hanlar ilçesine taşınmıştır. Daha önce, savaş yıllarında, Kafkasya'da Leninakan'da (Gümrü) faaliyet gösteren ve Kafkasya'daki tek Süt Endüstrisi Koleji'nin Azerbaycan şubesi de kapatılmıştır.

Ermenileri yurtdışından yerleştirme bahanesiyle Ermeni liderler, Nahçıvan ile Ermenistan arasındaki topraklara çok sayıda Ermeni'yi yerleştirmeyi başarmışlardır. Erivan şehrinde göç ettirilen Azerbaycanlıların yerine Ermeniler yerleştirilmiştir. Yerleşim sonucunda Erivan çevresindeki Aşarak, Karabağlar, Gamarlı, Vedi, Zangibasar, Hoktembryan, Eçmiadzin ilçelerinde ve Arpa-Sevan (Göyçe) hattının çevresindeki ilçelerde Müslümanların yaşadığı verimli topraklar Ermenilerin eline geçmiştir. Ermeniler, Türkiye sınırındaki Vedi, Zangibasar ve Hoktembryan bölgelerindeki Azerbaycan nüfusunu yerleştirerek kendilerine "güvenli sınır bölgesi" sağlamışlardır. Amasya bölgesi bir yandan Türkiye, öte yandan Gürcistan, Ermeni nüfuslu Bogdanovka ve Akhilkalak ilçeleri arasında yer aldığından, Ermeni liderliği de bölgeyi yer değiştirme kararı almıştır (Mammadov, N. 2009: 6).

"Ermenistan'ın Sibiryası" olarak adlandırılan Amasya bölgesinin Garabulağ, Gizilkend, Şurabad ve Daşkörpü köyleri Azerbaycan ovalarına taşınmıştır. Ancak daha sonra Amasya'dan yer değiştirme süreci durdurulmuştur. Boşaltılan köylere yurtdışından hiçbir Ermeni yerleşmek istemediği için köyler boş olmuştur. Bu, Ermeni hükümetine ekonomik olarak yardımcı olmamıştır. Çünkü Ermenistan'a hayvancılık ürünleri sağlarken, Amasya bölgesinin özel bir yeri olmuştur.

1948-1953'te yaklaşık 150.000 kişi Ermenistan'dan sınır dışı edilip Azerbaycan'a yerleştirilmeseydi ve bu yer değiştirme ile birlikte kültür ve eğitim merkezleri kapatılmasaydı önde gelen kadrolar devrilmeseydi, Azerbaycan nüfusunun doğal artışının bir sonucu olarak, Ermenistan'daki Azerbaycanlıların sayısı 1980'lerin sonunda Ermenilerin sayısına yaklaşacaktı. Ermeni liderler bunun farkında olduklarından, aldıkları önlemlerle bu durumun önünü geçmeyi başarmışlardır.

Ermenistan'dan Azerbaycan nüfusunun yer değiştirmesi ile bağlantılı olarak, o dönem Ermeni basını, hatta "Sovyet Ermenistan" gazetesi iz bırakmamıştır. 1948-

1953 tarihli “Sovyet Ermenistan” gazetesinin sayfalarında, köylerdeki nüfusun ulusal kompozisyonu yavaş yavaş değişerek, Müslüman köyleri Ermeni köyleri olmuştur.

Araştırmalar, SSCB hükümetinin 1948-1953 yıllarında Azerbaycanlıları bugünkü Ermenistan’daki tarihi ve etnik topraklarından sınır dışı etme kararının fazlasıyla uygulandığını göstermektedir. Kararda, Ermenistan’ın 23 bölgesinden 100.000 Azerbaycanlının gönüllü olarak yer değiştirmesi dikkate alınsa da, aslında kararın infazının şiddetli baskılarla gerçekleştirildi, 24 ilçeden ve Erivan şehrinden (200 yerleşim yeri) yaklaşık 150.000 Azerbaycanlı sınır dışı edilmiştir (Aslanov, M. 2010: 13).

3.3. Ermeni Şovenizminin Canlanması (1960-1987)

1960’ların ortalarında Ermenistan’da Türk ve Müslüman karşıtı propaganda yeniden başlatılmıştır. 1964’te Ermeni yetkililer sözde Ermeni katliamının 50. yılını Moskova’nın rızasıyla kutlamaya karar vermişlerdir. Bir yıl içinde Ermenistan’ın tüm kitle iletişim araçları, yayınevleri ve yazı işleri büroları Türklere karşı propaganda yapmıştır. O zamana kadar gizlice faaliyet gösteren “Tşnaktsutyun” partisi bir tür açık eylem yapma fırsatı bulmuştur. Şubat 1965’te Ermeni milliyetçileri, cellat Andranik Ozanya’nın 100. doğum yıldönümünü kutlamışlardır. O sırada Ermenistan’ın Yeniden Birleşme Komitesi çağırılmıştır. Bu hareketi gizlice Ermenistan’ın Komünist Partisi Merkez Komitesi birinci sekreteri Y. Zarobyan, ikinci sekreter H. Bağdasaryan, Bilimler Akademisi Başkanı V. Hambarsumyan, şairler Hovanes Şiraz, Silva Kaputikyan, akademisyen B. Ulubabyan, C. Kirakosyan vs. yönetmişlerdir.

Komite, Ermenistan’ı, Nahçıvan ve Karabağ ile birleştirmeyi amaçlamıştır. 24 Nisan 1965’te Erivan’da düzenlenen toplantıda Ermenistan Bilimler Akademisi Başkanı Viktor Hambarsumyan rapor yapmıştır. Etkinlik sırasında, Ermenistan’ı Yeniden Birleştirme Komitesi üyeleri, temsilcilerinin konuşmaya izin verilmemesine itiraz olarak Opera Tiyatro binasının camlarını kırmış, şehirde paniğe neden olmuş ve orada yaşayan Azerbaycan Türklerini “katliam” ile tehdit etmişlerdir (Sadık, 2011: 4).

1960’ların ortalarında Ermenistan’daki ulusal ayrımcılık ve ayrımcılık politikasının bir sonucu olarak, Erivan ve çevresinden binlerce aile Azerbaycan’a

taşınmak zorunda kalmıştır. 1961’de SSCB hükümeti yurt dışında yaşayan yeni bir Ermeni grubunu kabul etmeye karar vermiştir. Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Ekim 1961 genel kurulunda, Ermenilerin 1946-1948 yıllarında Ermenistan’a yerleştirilmeleri sırasında kazanılan deneyimlere dayanarak onlara menzil fondu ayırmakla, okul vb. sosyal tesisler tahsis etmek kararı kabul edilmiştir. 1962’nin başlarından itibaren Ermeniler Kıbrıs, Mısır, İran, Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye, Uruguay ve Arjantin’den Ermenistan’a akın etmiştir. 1962-1965’te 7.000 Ermeni Ermenistan’a gelmiştir. Onlar genelde sanayi kentlerinde ve Hoktemberyan, Eçmiadzin, Artaşat ve Vedi ilçelerinde yerleştirilmişlerdir. Genel olarak, 1962-1973 yılları arasında Ermenistan’a yurt dışından 6.000 Ermeni gelmiştir.

1946-1948’de olduğu gibi, 1960’larda yurtdışından Ermenilerin Ermenistan’a ithali, Azerbaycanlıların oradan kitlesel tehcir edilmesine ve on binlerce Azerbaycanlı ahalinin Azerbaycan’a ve başka yerlere taşınmasına neden olmuştur. 1968’de Ermeni tarihçiler sahtekarlıkla Erebuni şehrinin (Erivan) 2750 yıl önce kurulduğunu ve ciddi yıldönümlerini kutladığını kanıtlamaya çalışmışlardır. Güya Ermeniler şehrin yapım tarihini eski Ermeni alfabesiyle yazıp cam bir kavanoz içerisinde toprağa gömmüşlerdir. Ancak, cam kavanozun II. Yekaterina döneminde Rusya’da yapıldığı kanıtlandıktan sonra yalanları ortaya çıkmıştır.

1979 umumittifak sayımının sonuçlarına göre Ermenistan’da Azerbaycanlılar 160.841 kişiyi veya Ermeni nüfusunun yüzde 5,3’ünü (3037259 kişi) oluşturmuştur. 1926’da Ermenistan’da 84.6 bin Türk yaşamıştır. O döneme göre Azerbaycanlıların sayısı sadece sadece %89’u veya 1.9 kat artmıştır. Karşılaştırılan dönemde Ermeniler 743,6 bin kişiden 2.725.000 kişiye ulaşmıştır. Onların artışı yüzde 280 veya 3,7 kat olmuştur. Aynı dönemde Kürt sayısı yüzde 301 veya 3,3 kat artarak 15,3 binden 50,822’ye çıkmıştır. Bu rakamlar, Ermenistan’da Azerbaycanlılara yönelik ayrımcılık ve baskı düzeyinin açık bir örneğidir. Şaşırtıcı bir şekilde, 1972’de Ermenistan Cumhuriyeti “Halklar Dostluğu“ Nişanı ile ödüllendirilmiştir.

1965 yılında Ermeni liderler Göyçe Gölü’nün (Sevan) su seviyesini düşürme bahanesiyle Arpa Nehri’ni bir kanaldan Göyçe Gölü’ne boşaltmak için SSCB hükümetinin kararını alabilmişlerdir. 48,5 km uzunluğundaki bu tünel kanalının inşası ile Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Arpa Nehri ile sulanan toprakları suya aç hale gelmiştir. Maalesef o zamanki Azerbaycan liderleri

Ermenilerin bu eylemine karşı çıkma cesaretine sahip olmamıştır(Mustafayev, 2002: 5).

1960-1970'de inşa edilen elektrikli demiryolu hatları Agstafa-İcevan, İcevan-Razdan, Sevan-Şorca, Şorca-Zod (altın madeni) Ermeni ekonomisinin canlanmasına önemli bir ivme kazandırmıştır. Çünkü Ermenistan'ın büyük kimya sanayi işletmeleri ve tekstil fabrikaları tamamen Azerbaycan'dan ithal edilen hammaddeler temelinde çalışmıştır. Zod altın madeninden çıkarılan altının yıkanması sırasında oluşan zehirli maddeler Aras Nehri'ne deşarj edilmiştir. Gorus ve Sisya sanayi işletmelerinden çıkan atıklar Hakari Nehri üzerinden, Gacaran ve Gafan bakır-molibden işleme tesislerinin zehirli atıkları Okçu Nehri vasıtasıyla Aras Nehri'ne, Allahverdi - Şamlık madenlerinden çıkan atıklar Debet Nehri üzerinden Kür Nehri'ne boşaltılmış, Azerbaycan'ın doğasına, yaban hayatına ve ekolojisine ölümcül darbeler vurmuştur.

Ermenistan ekonomisinin bir bütün olarak Azerbaycan tarafından beslenmesine rağmen, Ermeni aydınları, kültür ve sanat figürleri düzenli olarak Türk karşıtı, Azerbaycan karşıtı propagandayı yoğunlaştırmış ve Ermeni ve Azerbaycan halkları arasında düşmanlık tohumlarını atmışlardır. Özellikle Ermeni yazarlar S. Zoryan, K. Emin, S. Khanzadyan, S. Ayvazyan'ın tarihi üslupta yazdıkları romanlar ve öyküler, Ermeni halkındaki basın çalışmaları Türk dünyasına, Müslüman dünyasına karşı düşmanlık duyguları aşılamıştır. Erivan televizyonu ve radyosu, Karabağ ve Nahçıvan'daki Ermeni toprakları hakkında günlük programlar yayınlarak, bir tür Ermeni gencini Azerbaycan'a saldırıya hazırlamıştır.

1965'ten sonra Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar için korkutucu günler başlamıştır. Şehrin sokak pazarlarında yakalanan Azerbaycanlılar dövülmüş ve hakarete uğramıştır. 24 Nisan 1983'te Ermeniler Masis (Zangibasar) ilçesi (Ulukhanlı) merkezindeki Azerbaycanlılar yaşadığı evlere baskınlar düzenlemiş ve yerleşimdeki mezarlıktaki mezar taşlarını yıkmışlardır. Savunmasız nüfus, Türkiye sınırına sığınmak zorunda kalmıştır. Ancak ordu müdahale ettikten sonra vahşet sona ermiştir. Bu tür olaylar, Ermenistan'da Türklerin yaşadığı 22 bölgede farklı zamanlarda ve farklı şekillerde gerçekleştirilmiştir (Halilov, 1991: 5).

Son yetmiş yıldır Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar karşı açık ilan edilmeyen "haçlı seferi" programı, cumhuriyetin en yüksek çevrelerinde gizli

kararlar ve özel talimatlarla hazırlanmıştır. 1980'lerin ortalarında, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar sorunlarını çözmek için konuyu Ermeni liderliği ile gündeme getirmenin zamanı gelmiştir. Bu konunun Azerbaycanlı liderler tarafından gündeme getirilmesi gerekmektedir. Hakikat ve adalet bunu talep etmiştir. Ancak hemen dönem Azerbaycan liderleri her gün Ermenistan'dan kendilerine gönderilen şikayet mektuplarını görmezden gelmiş ve Ermenistan'ın "iç işlerine karışmamayı" tercih etmişlerdir.

O dönemde Ermenistan'da iki yüz binden fazla Azerbaycanlı yaşadığı halde, Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesinde Azerbaycanlılar bir müfettiş tarafından temsil edilmiştir. Gönüllü seçilen Yüksek Sovyet Başkan Yardımcısı hariç, Bakanlar Kurulu ve Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti ofislerinde tek bir sorumlu kişi çalışmamıştır. Komsomol Merkez Komitesinin 1981'den beri bir eğitmeni vardı. Nüfusun çoğunluğunun Türk olduğu bölgelerde (Krasnoselo, Vardenis (Basarkechar), Masis (Zangibasar), Amasya (Agbaba)) Ermeniler anahtar Nomenklatür pozisyonlarına sahip olmuştur. Amasya bölgesi nüfusunun yüzde 86'sı Azerbaycanlı olduğu halde, Nomenklatür pozisyonlarının yüzde 90'ı Ermeniler tarafından tutulmuştur. Daha önce Ermenistan'ın bölgelerinde bölge parti komitesinin birinci sekreteri olarak çalışan Azerbaycanlıların hiçbiri Ermenistan'da emekli olamamıştır.

Zulüm ve terör nedeniyle ya Ermenistan'ı terk edip Azerbaycan'a taşınmak zorunda kalmış ya da nedeni bilinmeden vefat etmişlerdir. Daha önce Amasya ilçe parti komitesi birinci sekreteri, Sovyet Ermenistan gazetesinin sonraki editörü ve gönüllü seçilen Yüksek Sovyet Yardımcısı, Maharram Bayramov'un kaderi 1981'de böyle olmuş ve suikast sonucunda öldürülmüştür (Natigoğlu, 2002: 6).

1984 yılında Azerbaycan halkının acımasız düşmanı Z. Balayan'ın "Ocag" adlı kitabının yayınlanması, Ermenistan'da Azerbaycanlılara karşı açık düşmanlığa neden olmuştur. O zamanlar Ermenistan'da 170 temiz ve 94 karma Azerbaycan yerleşimi mevcut olmuştur. Z. Balayan kitabının başında Ermenistan'ın tüm köylerini - 1063 köyü gezdiğini ve bunun sonucunda o kitabı yazdığını yazmıştır. Bu eserinde kasıtlı olarak Azerbaycan köylerinden en azından yol üstü geçtiğinden bahsetmemektedir. Ancak Amasya bölgesindeki Ermeni köyü İlli'de yaşayan Ermenilerin sayısının azaldığını öğrenmiştir. Bundan sonra Z. Balayan harekete

geçme zamanının geldiğini söylemiştir. Gorbaçov'un ilan ettiği "demokrasi ve açıklık" ilkeleri Balanlara böyle bir fırsat vermiştir.

Dağlık Karabağ Ermenilerinin kendi kaderlerini tayin etme kisvesi altında Azerbaycan'a ilhak planının uygulanmasını engelleyebilecek kişi Ekim 1987'de Ermeni lobisinin baskısı altında N. Aliyev, eski Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi Büro üyeliğinden ve SSCB Bakanlar Kurulu Birinci Başkan Yardımcılığı görevinden alınmıştır. Aynı yılın Ekim ayı sonunda Erivan'da Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ilhakı talebiyle mitingler düzenlenmiştir. Gorbaçov'un sağ kolu A. Aganbekyan, 18 Kasım'da Paris'te Humanite gazetesine verdiği röportajda, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ilhak edilmesinin ekonomik açıdan daha uygun olduğunu ve bu konuda özel bir komisyonun çalıştığını belirtmiştir (Gasımov, Ş. 2002: 8).

3.4. 1988-1989 Döneminde Azerbaycanlıların Yeniden Ermenistan'dan Sürgün Edilmesi ve Katliamı

Mikhail Gorbaçov, 1985 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri seçildikten sonra, Dağlık Karabağ Ermenilerinin kendi kaderlerini tayin etme planı geliştirmiştir. 20 Şubat 1988'de, Dağlık Karabağ Halk Temsilcileri Konseyi'nin sadece Ermeni milletvekillerinin katılımıyla yaptığı olağanüstü oturum, bölgeyi Azerbaycan'dan çıkarmaya ve onu Ermenistan'ın idari-bölgesel bölümüne dahil etmeye karar vermiştir.

Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Dağlık Karabağ Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin anayasaya aykırı kararını reddettikten sonra, Ermeni milliyetçi liderler, Taşnaktsutyun partisinin "Türksüz Ermenistan" programını uygulamaya başlamıştır.

19 Şubat 1988'de Erivan'da kitlesel mitingler başlamıştır. Protestocular "Ermenistan Türklerden arındırılmalıdır!", "Ermenistan sadece Ermeniler içindir!" gibi sloganlar ileri sürmüştür. Mitinglerin üçüncü gününde Erivan'da hayatta kalan tek cami binası (20. yüzyılın başlarında şehirde 8 cami vardı) ve Azerbaycan'a ait orta öğretim okulu, C. Cabbarlı'nın adını taşıyan Erivan Azerbaycan Drama Tiyatrosu'nun teçhizatı ateşe verilmiştir. Erivan'da bu olayları itiraz eden Azerbaycanlıların evleri ateşe verilmiştir. Bütün bunlar Erivan'da yaşandığında,

Sumgayit trajedisi hala hazırlanmaktadır. “Sumgayit katliamları” programının en aktif uygulayıcısı, 1959 doğumlu Eduard Robertoviç Grigoryan adında bir Ermeni’nin olması (öldürülen 26 Ermeniden 6’sı onun payıdır), olaydan on gün önce Ermeniler mevduatlarını Sumgayit’daki tüm tasarruf bankalarından toplu olarak çekilmesi, katliamları videoya çekmek için Ermeni operatörler, olayların planlandığı yerlerde kendilerine gizli bir yer seçmeleri, iki gün sonra, monte edilen kasetlerin dünyanın her yerine yayılması, “Sumgayit kurbanlarının” anısını “sürdürmek” için Hankendi’de (Stepanakert) bir anıtın derhal dikilmesi ve bunun gibi gerçekler, Ermenileri ve dünya toplumunu Azerbaycan halkına karşı kızdırtmak, onun “vahşi” bir imajını yaratmayı amaçladığını kanıtlamıştır. Sumgayit katliamlarının aktif organizatörleri olan Ermeni Ohanyan, Samoïlov ve Pavlovski’nin isimleri uzun süre basından gizli tutulmuştur (Valide, 2002: 3-4).

L. Ter-Petrosyan bir röportajında Sumgayit’daki olayların ardından Azerbaycan halkının şok içinde olduğunu ve ülke yönetimi bu fırsatı Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti’nin Ermenistan’a ilhakına karar vermek için kullansaydı, Azerbaycan halkı protesto edemezdi söylemiştir. Bu sözler, Ermenilerin ayrılıkçı eylemlerini gerçekleştire bilmeleri için Sumgayit trajedisinin gerekli olduğunu açıkça kanıtlamaktadır. Ancak Moskova’nın Azerbaycan ve Ermenistan’a gönderilen elçilerinin ikiyüzlü pozisyonları (Azerbaycan’da Y. Ligaçev, Ermenistan’da A. Yakovlev) Ermeni milliyetçilerinin kötü niyetli amaçlarını gerçekleştirme umutlarını artırmıştır. Ermeni milliyetçileri için Ermenistan’ın en verimli bölgelerinde yaşayan 200.000’den fazla Azerbaycanlının sınır dışı edilmesi, Karabağ sorununun çözümü kadar önemli olmuştur.

1988’de Cumhuriyet liderliği, Azerbaycanlıların güvenliğini sağlayamayıp aralarında panik ve korku yaratarak Ermenistan’dan Azerbaycanlıları sınır dışı etmeye başlamıştır. Bazı bölge liderleri, köylere ekmek, yiyecek ve günlük ihtiyaçların sağlanmasını kısıtlamak için Azerbaycanlılara ekonomik baskı uygulamıştır. Gıda için şehirlere ve bölge merkezlerine gitmeye zorlanan Azerbaycanlı ahali hakaret edilmiş, dövülmüş ve cüzdanları çalınmıştır. İş Mart ayında Gürcistan’ın Boğdanovka ve Akhilkalak bölgelerinde yaşayan Ermeniler, Amasya bölgesindeki köylere saldırma noktasına varmıştır.

Moskova, Azerbaycanlıların yoğun bir şekilde yaşadıkları bölgelerde iç hizmet birlikleri yerleştirmek zorunda kalmıştır. Daha sonraki gelişmeler, bu

birimlerin yalnızca katliamları izleme yetkisine sahip olduğunu göstermiştir (Garahanlı, 2001: 9).

Böyle bir gelişmenin beklenmedik ve felaket sonuçlara yol açacağı düşünülmüştür. “Karabağ” komitesinin 25 Mart 1988’deki faaliyeti Ermeni SSC Anayasasına ve mevcut mevzuata aykırı olduğuna göre Cumhuriyetin Yüksek Sovyeti hemen komiteyi yasadışı bulmuş ve faaliyetlerini askıya almaya karar vermiştir. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti de “Grunk” örgütünün askıya alındığı hakkında ve onun organizatörlerinin ceza alması ile alakalı karar vermiştir. Ancak, her iki karar da kağıt üzerinde kalmıştır.

Ermeni SSC Yüksek Sovyeti’nin, Bakanlar Kurulu ve Komünist Parti Merkez Komitesinin bir organı olan “Komünist” gazetesi “Felaket anı, sorumluluk anı” makalesinde hemen dönemi şöyle tarif etmiştir: “Siyasi maceracılar ortaya çıktı. Hedeflerine ulaşmak için hiçbir şeyin önünde durmuyorlar. Bu hedefler iyi biliniyor: Açgözlülükle iktidar arıyorlar, insanları ulusal bir trajediye yol açabilecek aşırı uçlara sürüklüyorlar.”

15 Haziran 1988’de Ermeni SSC Yüksek Sovyeti’nin oturumu Dağlık Karabağ’ı Ermenistan’a ilhak etmeye karar vermiş ve SSCB Yüksek Sovyeti’ne bunu onaylaması için başvurmuştur. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti’nin 17 Haziran’da bu yasadışı talebi reddetmesinin ardından Azerbaycanlıların Ermenistan’daki durumu daha da kötüleşmiştir.

17-20 Haziran’da Erivan’daki tiyatro meydanında öfkeli Ermeni çeteleri otobüslerle Azerbaycanlıların yaşadığı Masis ilçe merkezine, Zangılar, Zahmat, Demirçi, Dostluk, Nizami, Sarvanlar köylerine saldırmışlardır. On binden fazla savunmasız Azerbaycanlı, Sovyet-Türkiye sınırında toplanmış ve geceyi orada geçirmek zorunda kalmıştır. O günlerde 20’den fazla Azerbaycanlı yaralanmıştır. 3.000’den fazla Azerbaycanlı ilçe merkezi Masis’teki evlerinden tahliye edilmiştir. Tüm bu isyanlar sırasında, bölgedeki SSCB İçişleri Bakanlığı güçleri yalnızca gözlemci rolü oynamıştır. 18 Temmuz 1988 de SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı Toplantısı Dağlık Karabağ meselesi tartışılarak cumhuriyetler arasındaki sınırların değiştirilmesi kabul edilemez görülmüş, Ermeni milliyetçileri, Azerbaycanlıları Ermenistan topraklarından çıkarmak için her yerde mitingler düzenlemeye başlamıştır (Abdullayev, B. ve Ceferov, H. 2002: 45).

Yazar Nizami Mustafa'nın (2002) verdiği bilgiye göre, "Karabağ" hareketinin liderlerinden biri olan Ermenistan Bilimler Akademisi'nin muhabir üyesi Rafael Kazaryan, 4 Kasım 1988'de Erivan'da düzenlenen bir mitingde şunları söylemiştir: "Çetelerin yardımıyla göçün sağlanması gerekiyor. On yıllardır ilk kez, bize Ermenistan'ı temizleme fırsatı verilmiştir. Ben bunu on aylık mücadelemizin en büyük başarısı olarak düşünüyorum." O Erivan'da Rusça yayın yapan Komünist gazete, "Felaket Anı, Sorumluluk Anı" başlıklı bir makalesinde itiraf etmek zorunda kalmıştır. Komitenin yerel merkezlerinin ("Karabağ") girişimiyle Azerbaycanlıların evlerini terk etmeleri için ilçe ve köylerde mitingler düzenlenmiştir. En heyecan verici olan ise Karabağ heyetinin hazırladığı siyasi çatışmalara çocukların bile dahil olmasıdır. Örneğin, Amasya bölgesinin merkezinde ilçe halk kontrol komitesi başkanının oğlunun önderliğinde 30 okul çocuğu gösteri yaparak Azerbaycanlıların görevden alınmasını talep etmiştir. Amasya Uluslararası Okulu Ermeni öğrencilerinin isteği üzerine okulun Azerbaycan şubesi derhal kapatılmıştır. 1988 yılı 1 Aralık'a kadar bir hafta içinde, üst düzey mevkilerdeki Azerbaycanlıların çoğu kovulmuştur. Öğrencilerin ulusal çatışmaya dahil edilmesine gelince, her Ermeni ailenin çocuklarına Türklerin en büyük düşmanları olduğunu söylediği ve bu nedenle bir an önce onlardan intikam alınması gerektiği belirtilmelidir.

1988 Kasım ayının ortalarında 80.000'den fazla mülteci Azerbaycan'a sığınmıştır. 17 Kasım'da Bakü'nün Azatlık Meydanı'nda düzenlenen miting sırasında, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar için özerklik talep eden bir karar kabul edilmiştir. Aynı gün, Ermeni televizyonu mitingle ilgili haberleri yayınlanmış ve kararın taleplerini defalarca dile getirmiştir. Bu taleplerden endişe duyan Ermeni liderliği, 22 Kasım'da Yüksek Sovyet oturumunun yapıldığı Opera Tiyatro binasına miting katılımcılarının saldırısından sonra seansı yarıda keserek, onların talebi üzerine Milletvekillerini, bölge idaresini sahada "düzeni yeniden tesis etmesi" için göndermişlerdir. Aslında onlara bir hafta içinde, yani 28 Kasım'a kadar Ermenistan'ı Azerbaycanlılardan temizlemek için bir kampanya yürütmeleri talimatı verilmiştir.

"Karabağ" komitesinin maceracılarının çağrısı üzerine Milliyetçilik hastalığına tutulmuş bir dizi parti-Sovyet işçisi de katılmıştır. Farklı bölgelerde etnik katliamlara yol açan tutkuları dizginlemek, vatandaşları korumak, provokatörleri ifşa etmek yerine, onlar Azerbaycanlıların toplu halde sınır dışı edilmesini teşviklemişlerdir. Böyle bir "misyon" ile, bazı "figürler" Kirovakan, Stepanavan ve

Artaşat'ta evleri tek tek gezmiştir. Elbette Azerbaycanlıların yaşadığı tüm bölgelerde durum böyle olmuştur. Kalinin, Spitak, Gugark, Noyemberyan, Krasnoselo, Vardenis, Yagegnadzor, Azizbayov, Ararat, Masis, Sisyan ve Megri ilçelerinin liderleri, tehcir kampanyasını belirlenen süre içinde tamamlamak için özellikle gayret göstermiştir.

1988'de Ermenistan'ı terk eden ve Hanlar bölgesine sığınan, milliyeti Rus olan L. V. Tolstyak Azerbaycan Mülteci Cemiyeti'ne yaptığı açıklamada, 27 Kasım'da Ermenistan SSC Bakanlar Kurulu Birinci Başkan Yardımcısı (daha sonra Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri) V. Movsesyan'ın Vardenis ilçesinin Zod köyüne gelip, ahalinin bölgeden ayrılmaları için üç gün süre verildiğini ve bu süre içinde köyü terk etmedikleri takdirde güvenliklerinin garanti edilmeyeceğini belirtmiştir. Sınır dışı etmeyi hızlandırmak için elektrik hattını kesmiş, gıda vermeyi bırakmış, dağ yollarıyla bölgeyi terk eden Azerbaycanlıların göçüne sık sık ateş açmışlardır (Abdullayev, N. 2010: 87).

“26 Kasım'da Karabağ aktivistlerinin kışkırtıcı konuşmalarından öfkelenen 500 Kirovakan sakini, Şaumyan köyüne doğru yürümüşlerdir. Silahlı çatışma iki gün sürmüş ve sonucunda ölenler olmuştur. Yaralıları ve ölümlerin olduğu Kuybişev köyünde de katliamlar yapılmıştır. Hareketin aktivistlerinin yardımıyla oluşturulan “öz savunma grupları”, yollara kurdukları karakollarda zulümler yapmıştır. Azerbaycan köylere gıda yardımı yapan Ermeniler dövülmüştür.”

Ermeni basını, Şaumyan katliamı (eski adı Vartanlı) hakkında sadece “çatışma oldu, kayıplar var” sözlerini yazmıştır. Şaumyan (Vartanlı) köyü Kirovakan şehrine bitişik olmasına rağmen idari-bölgesel bölünmesi nedeniyle Gugark ilçesine dahil edilmiştir. Senaryosuna göre, Şaumyan (Vartanlı) trajedisi, 1918-1920 yıllarında Gümrü-Garakilsa bölgesindeki silahsız Azerbaycanlılar yaşadıkları köylere Ermeni haydutların saldırıları sırasında işlenen zulümlerin tekrarıdır.

Ne yazık ki dünya toplumu 1918-1920 veya 1988-1989'da Ermenistan'da yaşanan katliamların farkında değildir. Bir asırda Vartanlı köyünde Ermeniler Azerbaycanlılara karşı iki kez katliam yapmıştır. Onlar “ismimi sana koyacağım, seni de yan yana koyacağım” ilkesiyle Azerbaycan halkını vahşiler olarak tanımlayarak, kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Ermeniler Vartanlı katliamların üzerinden sessizce geçmiş, onun üstünü kapatmakla yetinmeyerek, kendilerinin

yaptıkları Sumgayıt katliamlarına siyasi bir değerlendirme talep etmişlerdir (Paşa, 2002: 12).

Genel olarak sadece 26-27 Kasım tarihlerinde Vartanlı köyünde 14 Azezbaycanlı acımasızca öldürülmüş ve yakılmıştır. Köyden sağ kurtulanlar, karlı ve fırtınalı günlerde gündüzleri dağlarda ve ormanlarda saklanarak sadece geceleri yol giderek 13-14 günde Azerbaycan'a ulaşmıştır. Onlarca Vartanlılar dağlarda kaybolmuştur. Çarpışma sırasında aldıkları yaralanmalardan, yollarda tuttıkları hastalıktan sonra Azerbaycan'a gelen onlarca Vartanlı ölmüş, çok sayıda kişi sakar kalmıştır.

Genel olarak Gugark bölgesinde Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamlar sonucunda 30'dan fazla Azerbaycanlı öldürülmüştür. Gugark trajedisi Ermeni liderliği tarafından örtbas edilmiştir. Daha sonra, 1989'da Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Gugark bölge parti komitesinin birinci sekreteri L. Bağdasaryan'ı ve Başkan S. Kazaryan'ı görevden almakla yetinmiştir. Ancak Vartanlı (Şaumyan) katliamlarının ana organizatörleri ve uygulayıcıları beraat etmiştir. Komşu Spitak (eski adıyla Hamamlı) bölgesinin liderliği, Azerbaycanlılara karşı işledikleri suçlar nedeniyle Gugark bölgesi liderlerinin gerisinde kalmamıştır. 28 Kasım'da Spitak bölgesi İcra Kurulu Başkanı V. Haycyan, Devlet Güvenlik Komitesi Bölge Şubesi Başkan Yardımcısı Mehrabyan, bölgedeki Azerbaycanlılar yaşayan Saral ve Gusarli köylerini ziyaret ederek şunları söylemiştir: "Köyü iki saat içinde terk etmezlerse silahlı gruplar köye saldıracak. İnsanlar onların teklifini reddediyor." Ancak Spitak ve Gugark mahallelerinin liderleri tekrar gelmiş ve köylülerin bir an önce ayrılmaları konusunda ısrar etmiştir. Ermeniler 34 otobüs ve 40 damperli kamyon getirmiş ve talimatları üzerine bir grup Ermeni ev sahiblerinin eşyalarını avluya çıkarıp gözleri önünde ateşe vermişlerdir. Otobüslerle dolu ahalini ilçe arazisinden kenara Gugark ilçesinin Mrgahovit (Hemzeçimen) köyü yakınında akşam saatlerinde silahlı gruplar beklemiştir. Spitak mahallesinin liderleri, davayı, komşu mahallenin topraklarında kan dökülmesini gerektirecek şekilde hazırlamış ve böylece sorumluluk dışında bırakılacakmışlardır. Gecenin karanlığında, pusuda bekleyen haydutlar otobüslere ateş açarak üç kişiyi öldürmüş ve yedi kişiyi ciddi şekilde yaralamıştır (Sultanov, 2011: 7).

Ermeni Savcılığının bu suçla ilgili cevabı:

1. “Balacayev Şahin Sayyad oğlu, 1977 doğumlu, Saral Okulunun 4. sınıf öğrencisi, Mrgahovit köyü yakınlarındaki Spitak’tan gelen 39-52 ADN numaralı otobüsüne kimliği belirsiz kişiler tarafından ateş açılmış, başından vurularak olay yerinde ölmüştür.
2. 1959 doğumlu Balacayev Teymur Masim oğlu, Kirovakan takım tezgahı fabrikasının işçisi, 57-94 ADN numaralı otobüsü (Spitak’tan gelen sütun) Mrgahovit köyü yakınlarındaki ormanda bilinmeyen kişiler tarafından taşlanarak, kafasına darbe ile olay yerinde ölmüştür.
3. 1954 doğumlu Balacayeva Surayya Hüseyin kızı, yukarıda bahsedilen olayda yaralanmış ve 2 Aralık 1988’de hastanede ölmüştür.”

Ermenistan Savcılığı’nın verdiği bilgilere ek olarak, her üç Balacayev’in de ateşli silahla vurularak öldürüldüğü kaydedilmiştir. Suraya’nın hayatını kurtarmak mümkün olmuştur. Ancak Kirovakan Hastanesinde hemşireler tarafından boğularak öldürülmüş ve Suraya’nın üzerinde olan nakit 6.000 manat ve 3.000 manat değerinde mücevher hastanede doktorlar tarafından çalınmıştır. Bölge liderleri, üç cenazenin de Azerbaycan’a getirilmesine izin vermemiş, Askerlerin yardımıyla Gugark ilçesine bağlı Vartanlı köyüne gömülmüştür.

Stepanavan (eski Celaloğlu), Ermenistan’da Azerbaycan Türklerine karşı korkunç katliamların işlendiği bölgelerden biridir. Kuybişev köyü sakinleri Tamraz Yusif oğlu İsgandarov, Gilas Rustam kızı Halilova, Şarif Cabbar oğlu Halilov vahşice dövülerek soğuk silahla öldürülmüştür. Puşkino kolektif çiftliğinden (Gargar köyünde yaşayan) bir sütçü olan Basti İsrafil kızı Mustafayeva, Ermenistan’daki yıkıcı depremden sonra, yani tüm dünyanın Ermenistan’ın yasını tuttuğu bir dönemde, 30 Aralık 1988’de diri diri yakılmış ve cenazesi bir çöplükte saklanmıştır. Cesedi daha sonra ordunun yardımıyla bulunmuştur. Dört ölümden sadece ikisi yargılanmıştır. Ermenistan Savcılığı, topraklarında işlenen binlerce suçu ifşa etmeden aşağıdaki şablon cevapları vermiştir: “Bilgilere göre kişi pasaport kayıt masasında ve köy meclisinin ekonomik defterinde kayıt olmamıştır. Adresten kaydı silinmiş ve ölüm kaydı bölge sicil müdürlüğünde değildir. 1988’de adresinden ayrılmış ve Azerbaycan SSC’ne gitmiştir” vb (Ahmedov, E. 2011: 7-8).

Mirzeyev'den alınan bilgide, Amasya bölgesinde Azerbaycanlılara karşı işlenen suçlarla ilgili olarak Ermenistan Savcılığının cevabı şu şekildedir: "İlçenin eski sakinleri Azerbaycanlıların veya yakınlarının dilekçelerinde ne sahip olduğu mülkiyet iddiaları, ne de SSCB İçişleri Konseyi görevli grubuna Ermeniler tarafından onlara karşı güç kullandıklarına dair herhangi bir şikayette bulunulmadı."

Amasya bölgesi coğrafi konumu nedeniyle batıda Türkiye, kuzeyde Gürcistan'ın Ermeni nüfuslu bölgeleri ile çevrilmiş ve 18.000 kişi rehin olarak kalmıştır. İlçeyi terk eden Azerbaycanlılar dövülerek öldürülmüştür. Tek umut helikoptere kalmıştır. İlçe İçişleri Konseyi Çalışanı Arif İsgender oğlu Mammadov ve Azizbeyov köyü sakini Arzu İsfandiyar oğlu Hagverdiyev, Kasım 1988 yılı arabayla ev eşyalarını Azerbaycan'a götürürken yolda silahtan ateşlenmiş, mermiler vücutlarını birkaç yerden delmiştir (kanıtlar Azerbaycan Adli Tıp Enstitüsü'nde tutuluyor). Askerlerin eşliğinde Ökçoğlu köyünden gönderilen 15 ailenin ev eşyaları Ahuryan ilçesine bağlı Kaps (Gence) köyünde araçlardan indirilerek yağmalanmış, ardından ateşe verilmiştir. SSCB Savcılığı çalışanlarının bu ceza davasına karışmasına rağmen, kimse yargılanmamıştır. Ana çıkışlar silahlı Ermeni haydutlar tarafından ele geçirildiği için, Ermenistan'ın Azerbaycan'ı çevreleyen bölgelerindeki Azerbaycan nüfusu araba ile değil, kışın karlı ve fırtınalı günlerinde dağları yürüyerek geçip Azerbaycan'a ulaşabilmişlerdir. Krasnoselo, Vardenis, Sisyan, Gafan, Gorus, Razdan, Azizbayov, Amasya bölgelerinden 48 kişi dağları geçerken çıkan fırtınada hayatını kaybetmiştir (Mirzeyev, 2012: 9).

Vardenis (Başarkeşar) bölgesindeki Şişkaya köyü sakini, 1971 doğumlu Şahin Gabil oğlu Aliyev, Aralık 1988'de Gedebey bölgesinde dağları geçerken fırtınaya yakalanmış ve donarak ölmüştür. Cesedi dört ay sonra dağlarda kar altında bulunmuş ve Şemkir ilçesine bağlı Dağ Ceyir köyüne gömülmüştür.

Sisyan ilçesinin Şeki köyünde yaşayan 1925 doğumlu Halisa Amrah kızı Aliyeva Aralık 1988'de dağları geçerken fırtınaya düşerek ölmüştür. Ama cesedini bulamamışlardır. Mayıs 1989'da, dağlar eridikten sonra, akrabaları dağda yırtık giysiler ve beyaz saçlar bulmuşlardır.

Ermenistan'daki en trajik katliamlar Erivan'daki Estonakan Caddesi'nde daire 12/1, menzil 56 da yaşayan Misgarov ailesine yapılmıştır. 1955 doğumlu Elza Cafer kızı Misgarova ve 1956 doğumlu erkek kardeşi Vidadi, korkak komşularının ve "arkadaşlarının" tatlı sözleriyle aldatılmış ve Erivan'da kalıp evlerini Bakü'de

herhangi bir evle değiştirmek için uygun bir seçenek aramıştır. Elsa ve Vidadi, “sadık arkadaşları” tarafından nölscher türlü işkenceyle öldürülmüş ve cesetleri Artaşat ilçesindeki Azat Göleti’ne atılmıştır.

İlgili belgelere ve tanıkların ifadelerine dayanarak Azerbaycan Mülteci Derneği’nin hazırladığı listeye göre, 1988-1990 yılları arasında Ermenistan’da 216 Azerbaycanlı amansızca öldürülmüş veya etnik gruplar arası çatışma sonucu ölmüştür. Listeye göre yaralanmaları sonucu 52 kişi hayatını kaybetmiş, 34 kişi işkenceyle öldürülmüş, 20 kişi ateşli silahlarla öldürülmüş, 15 kişi yakılmış, 8 kişiye arabayla çarpılmış, trafik kazalarında 9 kişi yaralanmış, 7 doktorun komplosu sonucunda korkunç bir kalp krizi sonucu 9 kişi ölmüş, 2 kişi intihar etmiş, bir kişi asılmış, bir araba patlamasında iki kişi ölmüş, birini elektrik çarpmış, biri suda boğulmuş, 6 kayıp, 20 kişi hastaneden kaybolmuş ve 48 kişi dağlarda fırtınaya düşerek ölmüşlerdir (Hacıyev, O. 2012: 6-7).

9 Ağustos 1990’da Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti, SSCB Savcılığına Ermenistan’daki ulusal çatışmalarda ölen Azerbaycanlılar hakkında bilgi talep eden 05-1-208 sayılı mektup göndermiştir. Yazar Rövsen’in verdiği bilgiye göre, SSCB Başsavcı Yardımcısı V. İ. Kwartsov’un 4 Ekim 1990 tarihli 15-1502-90 numaralı yanıt mektubu şöyledir: “Mektubunuzla bağlantılı olarak 1988-1989 yıllarında Ermenistan SSC’de ulusal gerçeklerle ilgili 675 ceza davası açıldığını ve bunların 283’ünün soruşturma için Azerbaycan’a gönderildiğini belirtiyorum. Aynı zamanda Azerbaycan SSC’den Ermenistan’a soruşturma için 138 ceza davası verilmiştir. 31 Aralık 1989 itibariyle Ermenistan’ın hukuk-muhafız kuvvetlerinin araştırmasında olan 530 ceza davasından 200’ü çözülemedi ve soruşturma askıya alınmıştır.”

Hukuk-muhafız kuvvetlerinin denetimsizliği, onların Ermeni milliyetçilerinin bölücü eylemlerine zamanında ve yasal bir şekilde değerlendirememelerinin bir sonucu olarak, 200.000’den fazla Azerbaycanlı, asırlarca yaşadığı eski topraklardan iki hafta boyunca acımasızca kovulmuşlardır. Eski İttifak organları, Azerbaycanlıların Ermenistan’dan sınır dışı edilmesine seyirci kalmışlardır. Azerbaycanlıların neredeyse tamamı Ermenistan’dan ihraç edildikten sonra, yani 1988 yılı 6 Aralık tarihinde SSCB Komünist Partisi’nin Merkez Komitesi aynı zamanda SSCB Bakanlar Konseyi, “Vatandaşların kalıcı yaşayış ikametgahından zorla ayrılmasında Azerbaycan SSC’nin ve Ermenistan SSC’i yerel organlarının bir çok görevlilerinin hiç bir koşulda kabul edilemez eylemleri üzerine” karar kabul etmişlerdir.

Aralık ayının 2-15 tarihleri arasında 2.300'den çok Ermeni, Ermenistan'dan kalıcı meskenlerine (yani Azerbaycan topraklarına) dönmüş, Bakü'de 1100 kişi, Şamahı'da 315, Zagatala'da 110 kişi, Şamhor'da 54 kişi dahil başka ilçelerde yerleştirilmişlerdir. Döndüklerinde, işçi kolektiflerinde çalışmaya başlamışlardır (Mustafayev, 2012: 5-8).

Ermeni yönetiminin kendisini "sigortalayacağı" ve Azerbaycanlıların Ermenistan'a dönüşünü garanti altına alacağı yanlısamasını yaratmak için 1988 yılı 15 Aralık tarihinde Sovyet Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi yukarıdaki belirtilen SSCB Bakanlar Kurulu tarafından 6 Aralık'ta alınan kararın uygulanmasını tartışarak 13 lideri partiden ihraç edip (daha doğrusu oldukları pozisyondan diğerine transfer edildiler), 68 kişiye kınama vermiştir.

Büro ayrıca Gugark bölgesi parti komitesinin birinci sekreteri L. Bağdasaryan'ı ve yürütme komitesi başkanı S. Kazaryan'ı işten ihraç etmekle yetinmemiş, Stepanavan ve İcevan bölgelerinin ilk sekreterleri Y. Çşmartyan ve C. Ananyan'a ciddi şekilde kınama vermiş, adları belirtilen ilçeler dışında Yeğegnadzor, Krasnoselo, Ararat, Masis, Amasya, Noyemberyan ilçelerinde vatandaşların haklarının ihlali, şantaj ve isyanlara izin verildiğini kaydetmiştir. Ermenistan Savcılığı Sevan, Kalinino ve Abovyan ilçe savcılarını görevden almıştır.

Moskova'nın Ermeni halkına verdiği destek sonucunda 1988-1989 yıllarında günümüzde var olan Ermenistan topraklarında Azerbaycanlıların yaşadığı 170 temiz ve 94 karma yerleşim bölgesi boşaltılmıştır. Ermenistan'ın Mehri bölgesinde kalan son Azerbaycan köyü - Nüvedi köyü (Bu köy, 18 Şubat 1929'da Zagfederasyon'un kararıyla Zangilan bölgesinden koparılmış ve Ermenistan'ın idari-bölge bölümüne dahil edilmiştir) 8 Ağustos 1991'de boşaltılmıştır. Genel olarak, Ermenistan'ın 22 köyünden, ilçesinden ve 6 kentinden 200.000'den fazla Azerbaycanlı, tarihi ve etnik topraklarından vahşice kovulmuştur. Azerbaycanlıların Ermenistan'da ikamet ettikleri bölge, cumhuriyet topraklarının % 25'ini (29.8 bin km²) veya yaklaşık 7.500 km² kapsamıştır. Bu, eski Dağlık Karabağ Cumhuriyeti topraklarından (4.400 km²) yaklaşık 3.000 km² fazladır.

Ermeni liderliği Azerbaycanlıları tasfiye kampanyasını tamamladıktan sonra, yaşadıkları köylerin isimlerini değiştirmeye başlamıştır. Ermenistan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin 9 Nisan 1991 tarihli kararnamesiyle 90 Türk kökenli yerleşim

yeri yeni isimlerle adlandırılmıştır. Bu, 1920-1988'de Ermenistan'da gerçekleştirilen ad değişme operasyonunun bir devamı olarak kabul edilmiştir. Yalnızca 1920'den Ağustos 1988'e kadar, Ermenistan'daki 517 Azerbaycan yerleşim yeri yeniden adlandırılmıştır. (Mirzeyev, 2012: 10-11).

3.5. Ermenistan'ın Asılsız Toprak İddiaları ve Karabağ'ın İşgali

Dağlık Karabağ çatışması, yirminci yüzyıl tarihine milyonlarca insanın kaderine yansıyan en trajik olaylardan biri olarak girmiştir. 1988'de provokasyon yoluyla başlayan bu çatışma, hala düşmanlık karakterini korumuş, çünkü Ermeni tarafı bunu düşmanca bir çatışma olarak görmüş ve “ya her şey ya da hiçbir şey” ilkesiyle hareket etmiştir. Olaylarda açık, önceki aşamada gözle görülmeyen, halkın bilmedikleri olmuştur. Olayın bu açık olmayan, gizli aşaması Ermeni cemaatinin bir kısmının ve yurtdışındaki Ermeni diasporasının uzun süreli faaliyeti nedeniyle Sovyetler Birliği'nde yaygınlaşmıştır. Ermeni tarafı yıllardır çatışmayı ağırlaştırarak, kendi niyetinin etnokratik olduğunu anlamıştır. Etnokrasi, Ermenilerin hedeflerine diğer milletler aleyhine ulaşması anlamına gelmiştir. Etnokrasi Ermeniler kendi maksatları için diğer ulusların pahasına başarılması amaçlamıştır. O ilhak edilme, Azerbaycan SSC'nin 1923 yılında kurulan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan SSC'ne birleştirilmesini hedeflemiştir. 1987 sonbaharında Erivan'daki mitinglerde uzun yıllar sıradan insanların zihinlerinin ihlakçılık (“miatsum”) ile zehirlendiği ortaya çıkmıştır. Bu mitingler sırasında Ermeni liderler Dağlık Karabağ'ın Ermenistan SSC'ne devredilmesi için açık taleplerde bulunmuştur. Böylece bir olaya dönüşmeye başlamıştır. İç dinamikleri olan bu süreç mantıksal olarak kan dökülmesine neden olmuş, bölgesel genişleme fikrini desteklemeyen büyük kitlelerin trajedisine yol açan olayların sıklığının artmasıyla karakterize olunmuştur (Ahundov, 1989: 232).

Akademisyen Aganbegyan, Kasım 1987'de “Humanite” gazetesine verdiği skandal bir röportajda Ermeni etnokratların faaliyetlerini desteklemiştir. Bu röportaj biraz sembolikti ve şunu göstermiştir: Ermeni kökenli Sovyet seçkinlerinin bir kısmı, Sovyetler Birliği'nde halkların bir arada yaşamasına ilişkin resmi normaları açıkça göz ardı ediyorlardır. Etnograf Z. Balayan'ın Ermenistan'da 1985'te Ermenice ve Rusça basılan “Ocak” adlı kitabı halk tarafından kınanan önemli bir bölüm iken,

Aganbegyan'ın açıklaması bu tür eylem ve açıklamaların net bir sistematik geçişin sinyalini vermiştir.

Kasım 1987'de çatışma doruk noktasına ulaşmıştır: Ermenistan SSC'nin Gafan bölgesinde Azerbaycanlıları sınır dışı etmek için bir kampanya başlamıştır. 1920'den beri ilk kez Güney Kafkasya'da tek "suçlu", diğer etnik kökenlerden olan insanlar felaket fırtınası girdabına düşmüştür. Ocak 1988'in sonunda Gafan bölgesinde tek bir Azerbaycanlı kalmamıştır. Aynı kaderi, Kasım-Aralık 1988'de Ermenistan'ın diğer bölgelerinde yaşayan Azerbaycanlılar da yaşamıştır. Bu nedenle, 1988-1990'da vektör net bilinen-Azerbaycanlılar Azerbaycan'a, Ermeniler Ermenistan'a gitmelidir talebiyle birlikte çok büyük insan kitlelerinin yer değişimi başlamıştır.

13 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ'ın merkezinde Karabağ meselesiyle ilgili ilk gösteri düzenlenmiştir. 1988 yılı 16 Şubat'tan 2 Mart'a kadar Dağlık Karabağ'da mitingler düzenlenmiştir. Yanıt olarak, 19 Şubat'ta Bakü'de bir gösteri düzenlenmiştir. Azerbaycan ve Ermeni toplumlarında yaygın olan mücadele fikri, "cephe türü" bireylerinin harekete geçmesi için elverişli koşullar yaratmaktır. Siyasi olarak deneyimsiz kitlelerin ve miting liderlerinin bu birliği, 1980'lerin ve 1990'ların başında siyasetin peripetlerini tanımlamaktır. 1988'in başlarında protesto havası yoğunlaşmış, çünkü Ermeni etnokratlar sosyal tatminsizliği ulusal tatminsizlikle değiştirmeyi ve kitle bilincini fantezi ve hoşgörüsüzlük yönüne yönlendirmeyi başarmışlardır (Köçerli, 1998: 242-243).

20 Şubat 1988'de, etnokratların ve suçluların dayanak noktası olan Dağlık Karabağ Halk Temsilcileri Konseyi, eyaletin Ermenistan ile birleşmesi önerisi lehinde oy kullanmıştır. 22 Mart'ta müttefik cumhuriyetin – Azerbaycan'ın devlet olarak bütünlüğünü yok etmeyi amaçlayan özel bir kamu yapısı – "Dağlık Karabağ'ın Ermeni SSC ile Birleşme Komitesi" kurulmuştur. 5 Mart'ta organizasyon "Krunk" adı altında tescil edilmiştir. Çatışmanın ilhak edici niteliği, Erivan'da Karabağ Komitesi'nin kurulmasına da yansımıştır. 21 Şubat 1988'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi "Dağlık Karabağ'daki olaylar hakkında" bir karar yayınlamıştır. Bu belgede, Vilayet Sovyeti'nin kararı "milliyetçi unsurlar tarafından kışkırtılmış" eylem denilmektedir. 24 Mart 1988'de Moskova, "1985-1995 yıllarında Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin sosyo-ekonomik gelişimini hızlandıracak önlemler hakkında" bir karar almıştır. Bu

sembolik karar, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamıştır.

14 Haziran 1988'de Ermenistan Yüksek Sovyeti, Dağlık Karabağ'ı Ermeni SSC'ne dahil etmeyi kabul etmiştir. 17 Haziran 1988'de Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti şu kararlar karşılık vermiştir: Dağlık Karabağ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak kalmaktadır. 18 Temmuz 1988'de SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı, başka herhangi bir kararın ihlal olduğunu fark ederek, Azerbaycan SSC ve Ermenistan SSC'nin ulusal-arazi bölünmesinin değiştirilmesinin imkansız olduğuna dair mantıklı bir karar vermiştir. SSCB Yüksek Sovyeti, SSCB Anayasası'nın (Madde 78) hükümlerine göre hareket etmiştir. Anayasaya göre, "müttefik bir cumhuriyetin toprakları onun rızası olmadan değiştirilemez." Azerbaycan tarafı hem savaşın arifesinde hem de çatışmanın ardından ahlaki olarak haklı olmuştur. SSCB Yüksek Sovyeti Azerbaycan ve Ermeni uluslarının kapsamlı gelişimini hiçbir zaman engellemeyen idari bölgenin bölünmesi olan statükoyu savunmuştur. Dağlık Karabağ'ın sosyal kalkınmasının temel göstergelerinin hem Azerbaycan SSC hem de Ermenistan SSC'nin ortalama cumhuriyet düzeyinden daha yüksek olduğu unutulmamalıdır.

Azerbaycan'ın siyasi eliti devleti koruma pozisyonunu almış, ancak kişisel potansiyeli durumun dramına uymamıştır. Çokuluslu bir topluma liderlik etme tecrübesine sahip bir devlet adamı olan Haydar Aliyev, yokluğunu herkese hiss ettirmiş ve o çatışmanın sonucu üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olmuştur (Mammadov, S. A. 2004: 291).

Peki Haydar Aliyev kimdir?

Haydar Alirza oğlu Aliyev-Azerbaycan'ın önde gelen siyasi ve devlet figürü, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin 3. Cumhurbaşkanı (1993–2003), "Ulu Önder" ve Azerbaycan Halkının Ulusal Lideri olarak tanınmaktadır. Haydar Aliyev, 1923 yılının 10 Mayıs tarihinde Azerbaycan toprağında-Nahçıvan kentinde doğmuştur. 1939 yılında Nahçıvan Pedagoji Koleji'nin mezunu olduktan hemen sonra Azerbaycan Sanayi Enstitüsü'nde mimarlık fakültesini kazanmıştır. O dönemde başlanan savaş, ona eğitimini tamamlamasına izin vermemiştir.

1941-1944 tarihinde Haydar Aliyev, NÖSSC (Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) Halk İçişleri Komiserliği ve NÖSSC Halk Komiserleri

Konseyi'nde bazı sorumlu görevlerde bulunmuştur. Mayıs 1944 yılında, Nahçıvan Bölgesel Parti Komitesi tarafından gönderilen Aliyev, devlet güvenlik organlarında çalışmaya başlamıştır. O Leningrad (bugünkü St. Petersburg) ve Moskova'da özel yüksek seviyede öğrenim görmüş ve 1957'de Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde tarih bölümünden mezun olmuştur. Devlet güvenlik organlarında yirmi beş yıl (1944–1969) görev yapan Aliyev, 1964'te Azerbaycan SSC'nin Bakanlar Kurulu bünyesinde Devlet Güvenlik Komitesi'nde Başkan Yardımcısı olarak atanmış ve 1967'de başkanlığa yükseltilmiştir. Hemen yıl Haydar Aliyev, SSCB'nin Bakanlar Kurulu bünyesindeki Devlet Güvenlik Komitesi'nin layık gördüğü General unvanı ile ödüllendirilmiştir (Gasımlı, 2006: 68).

Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından gerçekleşen 14 Temmuz 1969 tarihli genel kurulunda 46 yaşında olan Haydar Aliyev bu Parti'nin Birinci Sekreteri olarak seçilmiş ve 1982 yılına kadar Azerbaycan SSC'nin başkanlık görevini yapmıştır. Haydar Aliyev'in Cumhuriyet'te liderlik döneminde (1969-1982) yönetişimin güçlendirilmesi, personel talebinin artması sonucunda ekonomik ve sosyal alanda büyük başarılar elde edilmiştir. Haydar Aliyev, Aralık 1982 yılında SSCB Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi Politbüro'nun üyesi seçilmiş ve SSCB Bakanlar Kurulu'nun Birinci Başkan Yardımcısı aynı zamanda SSCB liderlerinden biri olarak atanmıştır. Aliyev SSCB Yüksek Sovyet'nin Milletvekili (8., 9., 10. ve 11. toplantılar), 9. toplantıya dair SSCB Yüksek Sovyeti'nin Başkan Yardımcısı (1974-1979), RSFSR Yüksek Sovyeti'nin üyesi (11. toplantısı, 1985), Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin (7., 8., 9., 10. ve 12. toplantılar) milletvekili aynı zamanda Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın (8., 9. ve 10. toplantılar) üyesi olmuştur. SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi Ekim 1987 tarihli genel kurulunda Haydar Aliyev, SSCB Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi Politbüro üyeliğinden ve SSCB Bakanlar Kurulu Birinci Başkan Yardımcısı görevinden istifa etmiştir (Ahmedova, 2018: 53).

Azerbaycan'da durum gittikçe gergin hale gelmiştir. Etnik gruplar arası çatışma her iki ülkenin insanları arasında olmuştur. Azerbaycan'da Ermeniler Ermenistan'a kaçmaya zorlanmış ve Ermenistan'daki Azerbaycanlılar Azerbaycan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Dağlık Karabağ'daki durum Sovyet hükümetinin kontrolünden çıkmıştır. Ocak 1989'da Moskova'da, merkezi hükümet bölgeyi geçici olarak kontrol etmiş ve bu durum pek çok Ermeni tarafından olumlu karşılanmıştır.

Eylül 1989'da Azerbaycan Halk Cephesi'nin (PFA) liderleri ve artan destekçileri Ermenistan ve Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ne giden demiryolunu kapatmayı başarmışlardır. Bu, Ermeni ekonomisine ciddi bir darbe indirmiş, çünkü yük ve malların %85'i demiryolu ile Ermenistan'a gelmiştir. Bazıları bunun Ermenistan'ın Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne uyguladığı ambargoya bir yanıt olduğunu iddia etmişlerdir. Ermenistan'da demiryolu hizmetinin aksamasının ardından Ermeni militanlar, Ermenistan'a giren Azerbaycanlı tren gruplarına saldırmışlardır.

Ocak 1990'da Bakü'de Ermenilerle Azerbaycanlılar arasındaki tatsızlığına göre, Gorbaçov düzeni sağlamak için olağanüstü hal ilan etmiş ve DMV askerlerini göndermesini emretmiştir. Azerbaycan'da büyüyen bağımsızlık hareketinden önce, Sovyet rejimi çöküşün eşiğindeyken, Gorbaçov olayları zorla kontrol etmek için Azerbaycan'a Sovyet birlikleri göndermiştir. 19 Ocak gecesi saat 23:30'da Eski Sovyetler Birliği askerleri olağanüstü hal ilan etmeden Bakü'ye girmiş, yüzlerce sivil öldürülmüş, yaralanmış ve ortadan kaybolmuştur. 20 Ocak trajedisi Azerbaycan halkı için sadece kara bir gün değil, ama aynı zamanda halkın kendisini ve varlığını yeniden onayladığı görkemli, şanlı bir gün olarak görülmektedir. O gün Anavatan çocuklarını test etmiş ve ondan yüzü kara kimse çıkmamıştır. Canlarını tankların altına atıp, göğüslerini makineli tüfek mermilerinin önünü atanlar devletin özgürlüğüne kavuşmuştur. Abdullayev'den alınan bilgiye göre, Kanlı 20 Ocak trajedisinin hemen ardından hayatını ve aile fertlerinin hayatını tehlikeye atan Azerbaycan Halkı'nın milli lideri Haydar Aliyev, Moskova'da mevcut olan Azerbaycan temsilciliğine gelmiş ve halkın gerçek sesini dünyaya taşıyarak, eski Sovyet Birliği liderliğinin suç eylemlerini ortaya çıkarmıştır. Az zaman sonra Azerbaycan'da iktidara dönen büyük lider Haydar Aliyev "20 Ocak trajedisine, siyasi ve hukuki değerlendirme yapmış, bu katliamın özgürlüğü ve bağımsızlığı için savaşı halka katliam yapılması için gerçekleştirildiğini söylemiştir" (Abdullayev, M. İ. 2000: 51-53).

Ulu Önder Haydar Aliyev'in özel kararname ve emirleri ile 20 Ocak şehitlerinin anısını yaşatmak için geniş çaplı önlemler alınmış, "20 Ocak Şehitleri" onursal unvanı oluşturulmuş ve "20 Ocak Milli Yas Günü" olarak ülkenin resmi takvimine alınmış, Şehitler Hıyabanında "Ebedi Meşale" anıt kompleksi inşa edilmiş,

şehit aileleri ve engellilerin sosyal sorunlarının çözümü için önemli çalışmalar yapılmıştır.

Hemen gecedten sonra sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş ve DMV askerleri ile büyüyen Azerbaycan Halk Cephesi arasında şiddetli çatışmalar çıkmıştır. Sonuç olarak Bakü’de 120 Azerbaycanlı ve sekiz DMV askeri öldürülmüştür. Bu dönemde Azerbaycan Komünist Partisi dağıtılmış ve ertelenen emir şehrin Ermeni nüfusunu korumayı değil, partiyi iktidarda tutmayı amaçlamıştır. “Kara Ocak” adı verilen bu olaylar, Azerbaycan ile merkezi hükümet arasındaki ilişkileri germiştir. Haydar Aliyev, SSCB liderliğinin Dağlık Karabağ’da gerçekleşen şiddetli çatışmayla bağlantılı ikiyüzlü politikasına karşı bir protesto işareti olarak, 1991 yılının Temmuz ayında Aliyev, Sovyetler Birliği Komünist Partisi’ndeki görevinden ayrılmıştır (Seyidov, 2009: 44).

1991 gibi erken bir tarihte, SSCB’gi koruma mücadelesi sırasında Ermenistan, Rusya ve Batı’nın yardımıyla kendi silahlı kuvvetlerini yaratmayı başarmıştır. Böyle bir durumda Eylül 1991’de sözde “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’nin ilanı ve Kremlin’in bu konudaki soğukkanlı tavrı Ermeni ayrılıkçıları daha da kışkırtmıştır. 1991 yılının sonunda Rusya, Ermenistan ve Dağlık Karabağ’daki Ermeni ayrılıkçı ve terörist Ermeni güçlerinin silahlanmasını yoğunlaştırmış ve böylelikle Ermeni silahlı kuvvetleri farklı koşullarda muharebe operasyonları yürütebilecek, dövüş sanatları öğreten Rus ve yabancı uzmanlar tarafından sağlanmıştır. Ermenistan aynı zamanda hücum taktiklerini tercih ederek tek bir komuta altında birleşen ve modern askeri teçhizatla tam donanımlı (radyo istasyonları, gece görüş cihazları, zırhlı ceketler vb.) bir orduyla birlikte, paralı askerler yaratmıştır. Bu nedenle Ekim 1991’de saldıran Ermeni silahlı kuvvetleri ciddi bir direnişle karşılaşmadan operasyonlarına devam etmişlerdir.

Azerbaycan’daki durum daha da kötüleşmiş, savaş bölgelerindeki başarısızlıklar artmıştır. Ülkede Savunma Bakanlığı’nın henüz kurulmamış olması şüphesiz başarısızlıklara katkı sağlamıştır. 5 Eylül 1991’de Cumhurbaşkanı, Savunma Bakanlığı’nın kurulmasına ilişkin bir kararname imzalamıştır ve 9 Ekim’de Yüksek Sovyet Milli Ordu’nun kurulması hakkında karar vermiştir. Garip olan bir şey vardı: Ermenistan’da modern silahlarla bir ordu kurarken sessiz Ermeni lobisi karara karşı çıkmış ve “Bu yeni bir savaş tehlikesi oluşturabilir” diye bağırmıştır. SSCB Başkanının Siyasi İlişkiler Danışmanı Gevord Şahnazaryan (Azerbaycan’ın

zenginliği ile büyüyen güçlü bir şovenist), bireysel cumhuriyetlerin ordularının kurulmasını anayasaya aykırı olarak nitelendirmiştir. Görünüşe göre bu fikir, son dört yılda 200.000 modern silahtan oluşan bir ordu yaratan Ermenistan için geçerli değildir.

Dolayısıyla Merkez, Azerbaycan Milli Ordusu'nun kurulmasına ilişkin yasadan memnun değildir. Hatta SSCB Savunma ve İçişleri Bakanlıkları bile bağımsız ordular yaratan cumhuriyetleri bundan kaçınmaya çağırarak özel bir bildiri yayınlamıştır. Böylece, Azerbaycan'da Milli Ordu kurma kararı istenen sonucu vermemiştir. Rahim Gaziyev gibi beceriksiz, Memleketine kayıtsız kalan bir kişinin bakan olması ve çoğu zaman güvenilmez birimlerin faaliyetleri Dağlık Karabağ'daki başarısızlıklara katkı sağlamıştır. Bu şartlar altında 28 Eylül 1991'de Ermeniler Karkicahan'a saldırmış ve bunun sonucunda evler yıkılmış ve insanlar yaralanmıştır (Celilov, 1991: 5-6).

Ermeni çeteleri 30 Ekim 1991'de Tuğ ve Salaket köylerine, 12 Kasım 1991'de Ahullu köyünü ve aynı ayın 19'unda Hocavend kazasına saldırmış ve sivillerin çoğunu öldürdükten sonra bazılarını kovalamış, bazılarını esir tutmuş ve ahalinin yarısı hayatlarını kurtarmak için kaçmış ve sonda Ermeniler burayı işgal etmişlerdir. 20 Kasım 1991'de Hocavend ilçesi Garakand köyü yakınlarında, Ağdam ilinin Marzili köyü topraklarında Ermeni askeri birlikleri Azerbaycan'a mahsus helikopteri havada vurmıştır.

1991 yılının sonlarında Ermeni ordusu, Mayıs-Temmuz 1991'de köylere saldırılar düzenlemiştir. Memorial teşkilatına göre, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin saldırıları sonucunda, eski Şaumyan, Ağdara, Askeran, Aşağı Garanlı ilçelerinde bulunan Azerbaycan köylerinin binlerce sakini, evlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Bazı köyler ordu tarafından yakılmış, Sivil halka yönelik (özellikle Meşali köyünde) ciddi şiddet olayları yaşanmıştır. 1991 sonbaharının sonlarında, Azerbaycan tarafı karşı saldırı başlattığında, Ermenistan Azerbaycan köylerini hedef almaya başlamıştır. Malibeyli ve Yukarı Kuşcular köyleri Ermeniler tarafından saldırıya uğramış, evler ateşe verilmiş ve onlarca sivil öldürülmüştür (Aliyev, H. 2005: 139).

15 Aralık 1991'de daha aktif Ermeniler, 1991. yıl 24 Aralık gecesi 110 ev olan Camilli ve 60 ev olan Meşali köylerini ateşe vermişlerdir. Meşali köyünden

sadece 27 kişi öldürülmüştür. 28 Aralık'ta 350 evden oluşan Karkicahan köyü yeniden ateşe verilmiş ve gösterilen yerlerin nüfusunun bir kısmı yok edilmiş, bazıları kaçmak zorunda kalmıştır. Nüfusun mülkiyeti acımasızca yağmalanmıştır. 19 Aralık'ta İçişleri Bakanlığı birlikleri Dağlık Karabağ'dan çekilmeye başlamış ve süreç 27 Aralık'ta sona ermiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve iç birliklerin Dağlık Karabağ'dan çekilmesinden sonra, çatışma bölgesindeki durum yönetilemez hale gelmiştir. Gorbaçov 26 Aralık 1991'de SSCB liderliğinden istifa ettiğinde, SSCB'deki cumhuriyetler bağımsızlıklarını ilan etmiş ve Sovyetler Birliği 31 Aralık 1991'de sona ermiştir. SSCB'nin çöküşü, Ermenistan ile Azerbaycan arasında geniş çaplı bir savaşın önündeki tüm engelleri kaldırmıştır (Gedimli, 2000: 32).

21 Kasım'da Azerbaycan Parlamentosu Karabağ'ın özerk bir vilayet statüsünü kaldırmış ve eyaletin başkenti Hankendi olarak adlandırmıştır. Buna cevaben, Ermenilerin çoğunluğu Karabağ'da 10 Aralık'ta yapılan referandumda Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığı lehine oy kullanmıştır. 6 Ocak 1992'de ayrılıkçıların yönettiği "bölge" Azerbaycan'dan bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylesine zor bir zamanda 366. Alay'ın Hankendi'deki yeri ve içinde Ermeni subay ve askerlerin varlığı durumu daha da zorlaştırmıştır. Böylece Ermeniler, o Rus alayı aracılığıyla bir dizi ilçe ve köyü topçu ve roket ateşiyle tahrip etmişlerdir. Ancak 1991 sonlarında Moskova, alayın Azerbaycan'ı terk etmesini emretmiştir. Talimatlara göre, 366. alay Ağdam bölgesinden sütun olarak geçmek zorunda kalmıştır. Gergin durumu hesaba katan üst komuta, alaya Hankendi'ye dönmesi ve orada yerleştirilmesi talimatını vermiştir.

Maalesef alayın Hankendi'ye dönmesinin Azerbaycan için gelecekte ne kadar zor olacağı anlaşılmamıştır. Bu sadece "cepheçilerin" yeni bir ihaneti olmuştur. Bu durumdan faydalanan Ermeniler, Amerika Birleşik Devletleri, İran, Kanada, Lübnan, Hollanda ve İsveç'teki Ermeni toplulukları üzerinden "Klukin'in Ermeni Cephesi" adlı bir rota oluşturmuşlardır. Ayrıca genç Ermeni kızlardan oluşan "Şuşanik" adlı bir keskin nişancı grubu oluşturmuş ve onları 366. Alay'a yerleştirmişlerdir. Böylece Ermeniler Karabağ için olduğu kadar Hocalı için de daha tehlikeli bir güç yaratmayı başarmışlardır. Bunun farkına varan Ermenilerin, alayın geri döndüğünü görmekten çok mutlu olmaları tesadüf değildir. Sema'nın verdiği bilgiye göre, Azim Piriyev böyle yazmıştır, "Bu dönüş Ermeniler için büyük bir eğlenceye, bir düğüne dönüşmüştü.

Kapsamlı resepsiyonlar düzenlenmiştir. Ermeniler bu alayı Hocalı, Şuşa ve diğer operasyonlarda kullandılar ki bu da acı sonuçlar doğurmuştur” (Sema, 2003: 17).

Şaşırtıcı bir şekilde, cumhuriyetin ağır bir savaş durumunda olduğu bir zamanda, Rus ordusuna karşı doğru ve mantıklı bir tavır kuşkusuz olumlu sonuçlar verebilirdi. Bu bakımdan Haydar Aliyev’in Nahçıvan’da Rus ordusunun liderliğiyle akıllıca sohbeti, varılan anlaşma ve saygılı vedalaşması çok başarılı bir politika olmuştur. Sonuç olarak, askeri birliğin tüm teçhizat ve mühimmatının Nahçıvan’da bulundurulması anlaşması, Haydar Aliyev’in diplomasisinin parlak bir zaferi olmuştur. Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde ne yazık ki Haydar Aliyev’in politikası uygulanmamıştır.

Rus devletine karşı düşünmeden her türlü konuşmalar - 70 yıldır soyulduk, haklarımız ihlal edildi, vb. yapan aydın ve “cepheçiler” vardır. Bu nedenle Azerbaycan topraklarındaki savaş uçakları ve helikopterler Rusya’ya götürülmüştür. Tankları ve topları işe yaramaz hale getirmiş ve diğer mühimmatları cumhuriyet topraklarından çeşitli şekillerde çıkarmayı başarmışlardır. Rehimoğluya göre, Gasim Bey Zekir’in yazdığı gibi, Azerbaycan’da yaratılan kargaşadan yararlanan bir grup insan: “Hain kalpler insanları iyilikten uzaklaştırır ve kötü amellere yöneltir. İnsanlar yalan söyler ve birbirlerine iftira atar. Toplumda iyi ve kötü ayırt edilemez.” Cahil insanlar para toplar ve güç elde etmek için kullanırlar ve böylece insanlar kötü güçler tarafından yok edilirler ve bu hain cahil insanlar kargalarla şahin avlamayı hayal ederek, Rus ordusundan kalan mühimmatı yağmalamışlardır.

Böylece 18-19 Ocak 1992’de Ermeniler, Azerbaycan’da Rus ordusuna gösterilen ilgisizliği ustaca kullanarak Nebiler köyünü yakıp yok etmişlerdir. Bir hafta sonra Azerbaycan Savunma Bakanı’nın emriyle Milli Ordunun ilk taburu herhangi bir askeri zorunluluk olmaksızın Daşaltı’ndan Şuşa’nın kenarına taşınmıştır. Rehberler ihanet ederek hemen Birliği düşman pusuya götürerek 123 Milli Ordu savaçısını öldürmüştür. Aynı yılın 12 Şubat gecesi 600-700 evli Malibeyli ve Kuşçular köyleri yıkılmış, yaklaşık 30 kişi öldürülmüştür (Rehimoğlu, 1997: 257).

Hocavend bölgesinin işgali sırasında Garadağlı köyünde Ermeni vahşetleri tekrarlanmıştır. Dört yıl boyunca Ermeni saldırganlarına karşı kahramanca savaşan Garadağlı, nihayet 17 Şubat 1992’de çöktü. 97 savunucu ve 54 köy sakini öldürülmüş ve bir siloya atılmış, 118 köylüler, yaşlılar, çocuklar ve kadınlar rehin alınmıştır. Rehinelere zulüm - ölümüne dövmek, diri diri gömmek, başını kesmek vb.

insanlığa karşı işlenmiş bir suç eylemidir. Garadağlı köyünde işlenen zulüm sonucu 2 aileden 4 kişi, 6 aileden 3 kişi ve 1 aileden 2 ebeveyn öldürülmüştür. Ayrıca köyün sığır çiftliğinde 6 erkek, kadın ve çocuk yakılmıştır. Bu tür zulümlerin sonucu olarak 54 aile başsız kalmış ve yaklaşık 200 çocuk ebeveysiz kalmıştır. Ermeniler hemen köyün 117 sivilini köyden Hankendi'ye götürürken, 20'si çocuk, geri kalanı 76'sı kadın olmakla yolda vurularak öldürülmüştür.

Böylece 1992 yılının başında Dağlık Karabağ'daki 57 Azerbaycan köyünden 50'si Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Tüm bunlar insanlık tarihinin en korkunç ve acımasız trajedilerinden biri olan Hocalı trajedisini yakınlaştıran etkenlerdir. Bu trajediler aynı zamanda Hocalı'daki durumun çok daha zor ve tehlikeli bir durumun ortaya çıktığını belirtmiştir. Bunda 1991 sonlarında Rusya ile Ermenistan arasında imzalanan işbirliği ve karşılıklı güvenlik anlaşması önemli bir etkiye sahiptir. Anlaşma sonucunda Ermenilere gerekli miktarda silah sağlanmış ve bu da güçlerini önemli ölçüde artırmıştır. Aynı zamanda yeteri kadar Ermeniden oluşan 366. alay mevcuttur. Yani Hocalı için durum biraz daha kötüleşmiştir.

3.5.1. Hocalı Katliamı

Hocalı ilçesi, gün geçtikçe gelişen, genişleyen ve muhteşem bir doğaya sahip bir şehirdir. Hocalı, Dağlık Karabağ'da stratejik önemi büyük olan karayolundadır. Bu yol Hankendi, Şuşa, Laçın'e oradan da Azerbaycanlılara ait Zangazur'a Pazarçay'a kadar uzanmaktadır. Aynı zamanda havaalanı Hocalı'da olmuştur. Demiryolu da Hocalı'dan geçmiştir. Öte yandan Hocalı en eski çağlardan modern zamanlara kadar ülkenin tarihini ve kültürel geleneklerini yansıtan bir yer olmuştur. Bilindiği gibi Hocalı-Gedebey kültürünün bir abidesi olarak tarihe geçen bu topraklar her zaman çok değerli olmuştur (İmanov, 2006: 4)

Önde gelen araştırmacılar tarafından yapılan sürekli kazılar sonucunda bulunan zengin malzemeler ve çeşitli ev eşyaları, buranın eski çağlardan beri Azerbaycanlıların yaşadığını defalarca kanıtlamıştır. Bura aynı zamanda Hocalı-Gedebey anıtı gibi zengin bir kültürel tarihi salname, müze ve aynı zamanda Ermenilerin: "Dağlık Karabağ bize - Ermenilere aittir" temelsiz uydurmalarını alt üst eden tarihi bir mesken olmuştur. Bu nedenle hiçbir gerçeği hesaba katmayan Ermeniler, Azerbaycanlılara ait tarihi bir anıtı yok etmek ve bunu doğrulamak

istemmişlerdir. Bu nedenle, Ermenilerin 18 Eylül 1988'de Hankendi'de gösterilerinin ardından birçok protestocu Hocalı'ya saldırmıştır. Ancak Hocalı'da büyük bir direnişle karşılaşarak kayıplarla geri çekilmişlerdir. Bu olay Ermenistan'ı çok rahatsız etti ve ertesi gün Zori Balayan ve bir grup doktor Ermenilere yardım etmek için Karabağ'a gelmiştir.

Ermenilerin Hocalı'ya karşı aldığı tedbirler durumu ağırlaştırmıştır. 1991 yılının Mart ayı başlarında Ermeni güçleri, Hocalı'ya Çapik Dağı, Bozdağ ve Mehdikend'den olmak üzere üç yönde ateş açmıştır. O yılın Ekim ayından bu yana durum daha da kötüleşmiş ve geriye kalan tek araç bir helikopter olmuştur. Hocalı'ya elektrik verilmesi 2 Ocak 1992'de durdurulmuştur.

Hocalı'da böylesine zor bir durumda, farklı ülkelerde yaşayan Ermenilerin Dağlık Karabağ'a artan ilgisinin bir sonucu olarak buraya büyük miktarda cephane ve para gönderilmiştir. Milletler arası dostluk, barış, adalet vb. her zaman konuşup halkı savaşa karşı olmaya çağıran Papa II. İohan da Ermenileri savunmuştur. Hatta 1992 yılının Şubat ayı başlarında Dağlık Karabağ'daki Rus askeri Generallerine ve Ermeni silahlı gruplarına gizli bir mektup göndermiştir. O mektupta Ermeni haydutları için dua ettiğini, Ruslara ise bu kavganın "dini bir kavga" olduğunu ve mümkün olursa Dağlık Karabağ'a geleceğini ve Hocalı'da ölen Ermeni kardeşlerinin önünde boyun eğeceğini söylemiştir (Mükerremoğlu, 2014: 4-5).

"Büyük Ermenistan" yarattıklarını iddia eden Ermeniler, Rusya'nın yardımıyla Azerbaycan topraklarına yerleşmekle yetinmemişlerdir. Onlar Azerbaycan halkının tarihi ayrıcalıklarını, hümanizmini ve nezaketini unutup Rusya'ya bel bağlamış ve 1905-1907'de, 1918-1920'de, 1947-1953'te ve 1988-1991'de Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde, Karabağ'da yaptıkları katliamlardan memnun olmamakla birlikte, bu katliamları Hocalı'ya saldırı olarak tekrar etmeye hazırlanmışlardır.

Böylesine zor koşullarda, Cumhuriyet Hocalı ile neredeyse temasını kaybederken, Hocalı, otomatik silahlar ve av tüfeği ile donatılmış yaklaşık 60 nefsi müdafaa savaşçıları tarafından savunmuştur. Düşman, Hocalı'ya karşı top, tank ve modern askeri teçhizat kullanmıştır. Böylece 25-26 Şubat 1992 gecesi 366. Rusya Alayı'nın katılımıyla Dağlık Karabağ'daki Ermeni askeri birlikleri ve silahlı kuvvetler ortaklaşa Hocalı'ya saldırmıştır. 366. Rus Alayı'nın aktif katılımı ve

trajediden önceki gün Albay Zavgarov'a General rütbesinin verilmesi ve trajedinin büyük bir katılımcısı olması, şüphesiz katliamın daha yaygın olmasına etkisi olmuştur. Aynı zamanda, Hocalı'ya yapılan saldırıdan bir gün önce 49 Azerbaycanlı da rehin alınmış ve vurulmuştur. Saldırıdan birkaç saat önce, Rus alayının karargahında 58 Azerbaycanlı öldürülmüştür (Aşırılı, 2005: 38).

366. Alay'ın Karşı İstihbarat Dairesi Başkanı Albay Vladimir Savelyev Kremlin'e ve Genel İstihbarat Teşkilatı'na yazdığı bir mektupta, katliamda yer alan 19 yüksek rütbeli subay ve 41 kişi Ermeni asıllı küçük subayların isimlerinden bahsetmiştir. Ermeniler Zavgarov'a 36.000 ABD doları "hediye" bile vermişlerdir. Bunun farkında olan ordu komutanlığı, Zavgarov'un "subayın onuruna ihanet" suçundan ordudan atılmasını talep etmişlerdir. Yazar Aslanın verdiği bilgiye göre, Tarihi suçları açmaya vicdanı zorlayan V. Savelyev, daha sonra Merkez'e verilen gizli bir belgede şunları yazmıştır: "Ben tüm olanları yazmadan duramam. Her şey gözlerimin önünde oldu, insanların, çocukların, hamile kadınların parçalanmış bedenlerini unutamiyorum. Rus subayının onurunun nasıl lekeleniğini görün."

Kuvvetlerin oranının eşit olmadığı bir savaşta Hocalı savunucuları gece saat 3'e kadar özveriyle bir şekilde direnmişlerdir. Öncelikle düşman Hocalı havalimanını ele geçirmeye çalışmış ve bu koşullarda havalimanının komutanı Alif Hacıyev tüm çabasını önemli belgelerin ve silah deposunun düşmanın eline geçmesin diye havaya uçurmaya harcamıştır. Azerbaycan'ın milli gayretli ve vatansever oğlu polis Binbaşı Alif Hacıyev'in girişimiyle oluşan 29 kişilik bir grup, düşmana karşı kahramanca savaşmıştır. A. Hacıyev'in Kasım 1990'da Hocalı Havaalanı Komutanlığına getirilmesinden sonra Ermenilerin Dağlık Karabağ'a hava yoluyla silah sevkiyatı imkansız olmuştur. Hocalı'ya yapılan saldırı sırasında ölümüne savaşmış ve cesur bir kahraman olarak ölmüştür. Düşmanın büyük bir güçle saldırmasının yarattığı gergin ve son derece zor koşullarda, en başından itibaren dikkatler, başta kadınlar, çocuklar ve yaşlılar olmak üzere nüfusun olabildiğince çabuk ve güvenli bir şekilde tahliyesine odaklanmıştır. Belli yerlerde saklanmak zorunda kalan 600'den fazla Hocalı sakininin ayağı donmuştur (Aslan., 2011: 6-7) .

O günlerde çok kar yağmış ve hava çok soğuk olmuştur. Sanki doğa da yüz çevirmiştir. Böylelikle Ermenilerin Karabağ'da Hocalı'ya Rus askerleri ile birlikte saldırması sonucunda 613 Hocalı sakini özel bir zulümle öldürülmüştür. 1275 şahıs rehin alınmış, 487 kişi ömürlük sakat edilmiştir. Öldürülenlerin 83'ü çocuk, 70'i

yaşlı ve 106'sı kadındır. Hocalı trajedisinde 130 çocuk ebeveynlerinden 1'ni kaybetmiş, 25 çocuk ise her 2 ebeveynini de kaybetmiş, 8 aile tamamen öldürülmüştür. Ağdam'a getirilen 181 cesedin 130'u erkek, 51'i kadın, 13'ü çocuk cenazesi olmuştur. Cesetlerin incelenmesi sonucunda, 151 kişinin kurşun yaralarından, 20'sinin şarapnel yaralarından ve 10'unun kör aletlerden öldüğü ortaya çıkmıştır. Yazar Nazim Mustafa, Büyük lider Haydar Aliyev'in söylediklerini şöyle karakterize etmiştir: "Azerbaycan halkına karşı bir bütün olarak işlenen Hocalı Katliamı, akla sığmaz zulüm ve insanlık dışı cezalandırma yöntemleriyle insanlık tarihinde bu zamana kadar görülmemeyen bir vahşet eylemidir. Bu katliam aynı zamanda tüm insanlığa karşı yapılan tarihi bir suçtur" (Mustafa, N. 2001: 5).

Bu korkunç trajedide birçok insanın kafa derisi soyulmuş, parmakları ve kulakları kesilmiş, yüzükleri ve küpeleri çıkarılmış, gözleri oyulmuş, vücutları delinmiş ve şekli bozulmuş, diri diri yakılmış ve başları kesilmiştir. Halilzade'den alınan bilgiye dayanarak, Tanık Seriya Talibova adlı bir Hocalı sakini şunları söylemiştir: "Bir Ermeni savaşçının mezarında Ermeniler, 1989 yılında Fergana'dan kovulan 4 Mahsati Türkünün ve 3 Azerbaycanlı'nın başını kesti ve milli kılıklı bir savaşçının gözlerini çıkardı. 56 kişi diri diri yakıldı. Bu tarihsel gerçekler bir kez daha Azerbaycan'ın topraklarında devlet kuran Ermeniler, dostluk yerine çocuklarını Azerbaycanlılara düşman yetiştirmişlerdir. Ermenilerle aramızdaki fark, onlar bizi taşlarla karşıladı, biz onları plavla karşıladık" (Halilzade, 2011: 10).

Hocalı'ya yapılan saldırı sırasında Ermeniler yasaklı kimyasal silahlar ve 5,45 kalibre fişek kullanmışlardır. Kısacası gösterilenler yine bunu doğrular-Ermenistan, Cenevre Sözleşmelerini, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'ni, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin maddelerini, Acil Durumlarda ve Askeri Çatışmalarda Kadın ve Çocukların Korunmasına Dair Bildiriyi ihlal ederek katliam gerçekleştirmişlerdir.

Ermeni suçlular Hocalı'ya yaptıkları saldırılarla 1 şehir, 1 kasaba, 8 köy, 2495 ev, 31 sanayi, 15 tarım, 56 kültür, 20 eğitim, 14 sağlık, 5 iletişim merkezinden oluşan Hocalı'yı acımasızca yok etmişlerdir. Hocalı'nın böylesine acımasızca yakılması ve yıkılması sonucunda çeşitli devlet kuruluşlarının mallarına 4 milyar 199 milyon manattan, özel mülkiyete ise 229 milyon manattan fazla zarar verilmiştir (Rzayev, 2014: 3).

Bu korkunç olaydan çok endişe duyan Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinin ardından Hocalı katliamı onun sayesinde gerçek siyasi değerini almıştır. 1994 yılında

Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisinin 24 Şubat tarihli kararı ile 26 Şubat'ı "Hocalı Katliamı ve Milli Yas Günü" ilan etmiştir. Milli Meclis, aynı tarihli kararlar, Hocalı trajedisinin vahşetini ve özünü dünyaya anlatarak, uluslararası örgütleri Ermenilere karşı etkili önlemler almaya çağırmıştır. 1 Mart 1994'te büyük liderimiz Haydar Aliyev, Hocalı trajedisiyle ilgili özel bir kararname imzalamıştır. Ayrıca 25 Şubat 1997 tarihli "Hocalı Katliamı kurbanlarının anısına bir dakikalık saygı duruşunun ilan edilmesi üzerine" karar çıkarmıştır. Bu emirle 26 Şubat saat 17:00'de Hocalı trajedisinin kurbanlarının anısına büyük bir saygı göstergesi olarak ülke genelinde bir dakikalık saygı duruşu yaşanmaktadır.

Bedelbeyli'ye göre, bu olaya sürekli dikkat eden Haydar Aliyev, trajedinin dördüncü yıldönümü vesilesiyle (Şubat 1996) bir grup Hocalı sakinleri ile görüşünde, "Bu trajedi asla unutulmamalı, tam tersine bu trajediyi dünyaya, genç nesle daha keskin bir şekilde göstermeliyiz ki halkımızın başına ne tür bir trajedinin geldiğini herkes bilsin. Konuşmasına devam eden Haydar Aliyev, Her zaman, her yıl, her gün, beş yıl sonra, on yıl sonra unutmamalıyız. Bunu unutmamalıyız" demiştir. Böylece yas gününün duyurulduğu andan itibaren saygı duruşunda bulunulduğu andan itibaren ülkenin her yerinde düzenli olarak kutlanmaktadır.

Böylece Hocalı trajedisinin ardından daha aktif hale gelen Ermeniler, 928 km² alana sahip Hankendi ilini, 53 yerleşim yeri olan Askeran ilçesini, 17.05 km² alana ve 57 yerleşim yerine sahip Ağdara ilçesini, 77,9 km² alanı ve 38 yerleşim yeri olan Hocavend ilçesi ve 679 km² alanı, 40 yerleşim yeri olan Hadrut ilçesini Azerbaycan'ın elinden alarak Karabağ'ın tüm bölgelerini Azerbaycanlılarla savaş alanına dönüştürmüşlerdir. Aynı zamanda, Hocalı Katliamı, Dağlık Karabağ bölgesi dışındaki bölgelerin - ilçelerin ve köylerin işgalinin temeli gibi görünmektedir. Bu durumda Karabağ'ın ihtişamı Şuşa için en tehlikeli ve zor durum yaratılmıştır (Bedelbeyli: 2012: 3).

3.5.2. Şuşa'nın İşgali

Hocalı trajedisinden az sonra Rusya askeri komutanlığı 366. Alay'ı Hankendi'den çıkarmış, bu zaman alayın 25 tankı, 85 zırhlı yaya arabası, 28 diğer zırhlı araç, 45 topçu-minomiyot sistemi Ermenilere devredilmiştir. Ermeniler Hocalı trajedisinden sonra acımasız eylemlerine devam etmişlerdir. İşgalciler 12 Mart

gününde Sırhavend, Garaşlar, Beşirler, Baş Güneypeye, Orta Güneypeye, Hatınbeyli, Manikli köylerini işgal ederek, yakmışlardır. 1992 yılı 7 Nisan'da Kelbecer ilinin Ağdaban köyünü tahrip etmişlerdir. Kent tamamen yakılmış, 67 kişi sivil insan acımasızca öldürülmüş, ayrıca 90-100 yaşında 8 yaşlı adam, 2 çocuk, 7 kadın canlı canlı yakılmıştır. 12 Nisan'da Ermeniler insanlığa karşı suç olarak kabul edilen daha bir eylem işleyerek, Şuşa'nın savunucularına karşı kimyasal silahlar kullanmışlardır. Bundan sonra Ermenistan silahlı birleşmeleri 26 Nisan tarihinde Zengilan ilinin Gazançı ve Dereli köylerine girmiştir (Aliyev, A. 2014: 8).

Hocalı Katliamı ve Ermenilerin yaptıkları diğer acımasızlıktan sonra uluslararası kuruluşlar Karabağ meselesine daha fazla ilgi göstermiştir. Birleşmiş Milletler Teşkilatı 2 Mart 1992'de Azerbaycan'ı kendi üyeliğine kabul etmiş ve aynı zamanda ülkenin bağımsızlığı ve egemenliği Karabağ'da dahil olmak üzere toprak bütünlüğünü resmen tanımıştır. 1992 yılı 30 Ocak tarihinde eski SSCB'deki Cumhuriyetlerin bazısı aynı zamanda bu kuruluşun üyesi olarak kabul edilmiştir. Prag'daki AGİK toplantısının sonunda İngiliz temsilcisi konuşması için söz istemiş ve şunları söylemiştir: Bu gün üye olan ülkelere ikisi-Azerbaycan ve Ermenistan savaş durumundadır ve bu konuyla ilgilenmek gereklidir. Oradaki durumu incelemek için bölgeye bir görev göndermek kararı alınmıştır. Hemen yıl 24 Mart'ta grubun Dışişleri Bakanlığı'nın Helinski toplantısında bu konuda bir barış konferansı toplanması önerilmiştir. Belarus temsilcisinin konferansın kendi ülkesinin başkentinde yapılması teklifine herkes katılmıştır. "Minsk Konferansı" fikri böyle ortaya çıkmıştır. Sonra Ermenistan'ın işgalci eylemleri ile ilgili konferansı düzenlemek mümkün olmamış ve "Minsk Konferansı" "Minsk Grubu" olmuştur. Bu grubun ilk başkanı İtalya'nın eski Dışişleri Bakan yardımcısı Mario Raffaelli olmuş ve onun ilk toplantısı Minsk'te değil, Roma'da yapılmıştır (Abdallı, 2003: 109).

Nisan 1992'de Yarbay Elbrus Orucov Şuşa'ya gönderilmiş, o güçleri birleştirmek için "Şuşa tugayı" oluşturmak için çaba göstermiştir. Ayrıca o Şuşa, Laçın, Gubadlı, Zengilan'ın komutanı atanmıştır. Ama onun çabaları işe yaramamıştır. 1992 Mayıs ayının başında Şuşa garnizon personeli 1500 kişi olmalı imiş, ancak yarısından fazlası Savunma Bakanı R. Gaziyev'in talimatıyla iş gezisine ve tatile gönderilmiştir. Şehirde sadece Şuşa tugayının merkezi, kontrol grubu, "Sebayıl" tank taburu, 5 ilçeden gelen gönüllüler grubu, yerli polis kuvvetleri kalmıştır. Şuşa'ya karşı böyle bir kayıtsızlıktan yararlanan Ermeniler 29 Nisan'da

Şuşa yakınlarında Hacı Talas ve Daşaşiran'a saldırmıştır. 7-8 Mayıs gecesi, gerekli teçhizatla donatılmış Ermeniler, ağır topçu ateşinden sonra şehirde yaklaşık 100 zırhlı araç ve ekipman, 11.000 asker ve yabancı paralı asker kullanmışlardır. Ayrıca Şuşa'daki kuvvetler ve ordu birlikleri tek bir komutada birleşmediği için gerekli engellerle karşılaşmayan düşman kuvveti, 8 Mayıs saat 17:00'de Şuşa'ya girebilmiştir. Yerel gönüllülerin tabur savaşçıları Şuşa sokaklarında gece yarısına kadar kahramanca savaşmış, ancak 9 Mayıs'ta şehir Ermeniler tarafından tamamen ele geçirilmiştir. Ermeniler kendi kayıplarını 58 kişi olarak belirtmiştir. Azerbaycan tarafından ise 189 kişi ölmüş, 68 kişi kayıp olmuştur. 366. Alay da Şuşa'yı ele geçirme operasyonunda yer almış ve Ohanyan da dahil olmak üzere her iki General ödüllendirilmiştir. Şuşa'da Ermeniler yeteri kadar mühimmat ele geçirmişlerdir. 11 Mayıs'ta son Şuşa köyünün düşmanın eline geçmesiyle Dağlık Karabağ'ın tamamı Ermenilerin kontrolüne geçmiştir (Köçerli, 2002: 327).

İran vatandaşı Grant Markaryan ve silah arkadaşları da Şuşa'nın Ermeniler tarafından işgaline katılmıştır. Yazar Mammadov'dan alınan bilgiye göre, 23 Kasım 1996 tarihli "Ayna" gazetesinde şöyle yazılmıştır: "G. Markaryan ve silah arkadaşlarından ikisi, Şuşa operasyonuna aktif katılımlarından dolayı DGV'nin en yüksek ödülü olan "Beyaz Haç" ile ödüllendirilmiştir." Bunlar Dağlık Karabağ'ın işgaline katılan yüzlerce yabancı uyrukludan sadece birkaçıdır. Esirlerin ve ölümlerin belgeleri, Ermeni ordusunun saflarında Latin Amerika, Avrupa, Afrika ve Ortadoğu'dan çok sayıda paralı asker ve "Ermeni gönüllü" olduğunu göstermektedir (Mammadov, N. R. 2016: 45).

Böylece 289 km² alana sahip, 24.000'den fazla nüfusu olan bir şehir, 30 köy ve 170 mimari anıt, 160 sanat eseri olan Şuşa ili Ermeni güçleri tarafından işgal edilmiştir. Araştırmacı Elçin Ahmedov'a göre Şuşa için yapılan savaşlarda Ermeniler tarafından esir alınan ve Şuşa hapishanesinde tutulan 114 Azerbaycanlı özel bir zulümlerle öldürülmüştür. Ermeni silahlı kuvvetlerinin saldırısı sonucu 25 okul, 31 kütüphane, 17 kulüp, 8 kültür evi, 4 teknik okul, 2 enstitü şubesi, 7 anaokulu, 4 sinema, 5 kültür ve dinlenme parkı, 2 sanatoryum, turist üssü 2 otel, Şuşa Devlet Drama Tiyatrosu, Şuşa Televizyonu, Oryantal Müzik Enstrümanları Fabrikası, Devlet Sanat Galerisi, Çocuk Sağlığı Okulu yağmalanmış, yakılmış ve tahrip edilmiştir. Ayrıca Şuşa'da çok sayıda nadir el yazması yok edilmiştir.

XX. yüzyılda Azerbaycan'ın eşsiz kültür merkezlerinden biri olan Şuşa, sadece doğal güzelliğiyle insanları büyülemekle kalmamış, aynı zamanda

Azerbaycan'ın milli ve manevi değerlerini ve müzik geleneklerini her zaman yaşatan bir şehir olmuştur. Şuşa ekonomik, siyasi ve kültürel bir şehir olmasının yanı sıra Karabağ hanlıklarının merkezi olarak halkın hayatında büyük rol oynamış ve edebi buluşmalar yaratmıştır. Bu nedenle, burada birkaç edebi meclisin faaliyet göstermesi ve M. P. Vagif, H. B. Natavan, M. M. Navvab gibi şahsiyetlerin yazıp yaratması tesadüf değildir. Aynı zamanda, 1830'da Şuşa'da bir geza (laik eğitim veren) okulu açılmıştır (Ahmedov, E. 2012: 5).

Şuşa ile birlikte Ermeniler, Halfali, Malibeyli, Dükaneler, Yukarı ve Aşağı Guşçular, Zamanpeyası, 33 yerleşim yerini tahrip etmişlerdir. Nail Abbasov'a göre, Şuşa'da yaklaşık 200 kişi şehit olmuş, 600 kişi yaralanmış ve 68'i kayıp olmuştur. Şuşa için kahramanca savaşan beş kişiye Azerbaycan Milli Kahramanı onursal unvanı verilmiştir.

Abbasov'dan alınan bilgiye göre, Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, işgalin 4. yıldönümü münasebetiyle Şuşa ve Laçın sakinlerinden oluşan bir grupla yaptığı görüşmede şunları söylemiştir: “Şuşa kenti, Azerbaycan'ın en değerli ve büyük tarihe sahip guşesidir. Şuşa şehrini kuranlar ve Şuşa kalesini inşa edenler Azerbaycan topraklarının sahibi olmuşlar ve Karabağ'daki Azerbaycan topraklarının sürekli korunması ve muhafaza edilmesi için Şuşa kentini ve kalesini kurmuşlardır. Bu, Azerbaycan halkının ve babalarımızın kurduğu büyük anıttır, bu sadece şehir değil, hatta büyük bir tarihi şehir ve anıttır. Bu sebeple Şuşa, sadece Şuşa halkı için değil, tüm Azerbaycanlılar için, vatanını ve milletini seven her vatandaş için, aziz bir kent, aziz bir ülke, aziz bir kale, değerli bir anıttır” (Abbasov, 2012: 4).

Böylece çok değerli bir anıt kaybolmuştur. Azerbaycan halkının asırlık tarihi ve ünü lekelenmiştir. Kültür ve sanatın beşiği Şuşa kenti, 20. yüzyılda üç kez Ermeni saldırganlığının kurbanı olmuştur. 1905-1907'de şehir Ermeniler tarafından saldırıya uğramış ve yakılmış, 1920 yılında Şuşa'nın büyük bir kısmı tahrip edilmiş ve 1992'de şehir tamamen işgal edilmiştir. Böylesine tarihi bir kenti ve çeşitli anıtlarını yok etmekle yetinmeyen Ermeniler, Bülbül, Üzeyir bey Hacıbeyov ve diğerlerinin büstlerini güllelemişlerdir. Camilerde domuz beslemiş, medeniyet anıtlarını yakıp yıkmış, Azerbaycan halkına ait en değerli eserleri yok etmişlerdir.

Tarana Sardarkızı (1993) tarafından Şuşa işgali ile ilgili olarak yazılmıştır: “Geri kalanımız sadece taş, duvar, dağ değil, Aşağı ve Yukarı Gövharaga camileri, Hacıgulu, Zöhrabbeyov ve Mehmandarov'un muhteşem konakları, Han kızı Natavan tarafından yaptırılan binalar, 549 eski bina, 17 mahalle pınarı, 15 cami, 6 kervansaray, bahçeler, asırlık tarihimizi yansıtan müzelerimiz-Vagif, Natavan, Üzeyir, Bülbül, Cabbar Karyagdioğlu, Han'ın ev müzeleri, Cidir ovası,

Topkhana ormanı, Altın Kaya, Ağdaha pınarı, İsa pınarı, Şuşa'nın her yamacı, her çiçeği sevimlidir, tarihi bir eserdir.”

3.5.3. Laçın'nın İşgali

Laçın ili Karabağ'ın en eski, en görkemli dağlarının kalbinde yer almaktadır. Laçın bölgesi sakinleri ulusal olarak gayretli çocukları ile - Hosrov bey Sultanov, kardeşi Sultan Bey ve diğerleri ile hep gurur duymuşlar ve bu nedenle, “Laçın'a bakın, Laçın'a” ifadesi her zaman gururla seslenmektedir.

Şuşa'nın işgalinden sonra Cumhuriyet içindeki keyfilik koşulları ve iktidara gelme hırslarının yarattığı elverişsiz koşullardan yararlanan Ermeniler daha aktif hale gelmiş ve Laçın gibi çok önemli bir yeri ele geçirmeye karar vermişlerdir. Kuşkusuz, “Laçın Koridoru”nun ele geçirilmesi Ermenilerin bundan sonraki başarıları için çok önemli olmuştur. Bu nedenle, bu koridorun ele geçirilmesi sadece Laçın'ın işgali için değil, aynı zamanda Karabağ genelinde Ermenistan askeri operasyonlarının başarılı bir şekilde yürütülmesi için de çok uygundur. Bunu hesaba katan Ermenistan, Laçın'ı işgal etmeyi gerekli görmüştür.

Karabağ'ın en güzel topraklarından biri olan ve güneybatısındaki Laçın'ın geçmişi ve tarihi çok zengindir. Dağlık bir alanda bulunan Laçın bölgesi batıda Ermenistan, güneyde Gubadlı, doğuda Şuşa ve kuzeyde Kelbecer ile sınırlanmıştır. Arazisi 1.835 km² ve yaklaşık 70.000 nüfuslu Laçın, Bakü'ye 450 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır. Bir şehir ve bir Gayğı yerleşim yeri ile birlikte 125 köy vardır. Laçın'ın en yüksek dağı Gizilboğaz'dır, ancak aynı zamanda çok ünlü Hakari Nehri ve kolları tüm alanı kaplamaktadır (Garaca, 2013: 6-7).

Kaynak ve nehir zengini Laçın topraklarına Ermenilerin 1828 Türkmençay Antlaşması'na göre, yerleştirilmesi mümkün olmamış ve Azerbaycan'da hanlıkların kaldırılmasından sonra Laçın, 1829 yılında yeni kurulan Karabağ vilayetine ve 1861'de Zangazur ilçesine dahil edilmiştir. Laçın'ı işgal etme planı, Ermenilerin uzun yıllardır en gerekli planlarından biri olmuştur. Çünkü Laçın'ın işgali Ermenistan'ın Karabağ yolunun açılması anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, Laçın'ın 1924'teki il statüsü, Ermeni planlarına en güçlü tepki olmuştur. Ancak Karabağ sorununun ilk gününden itibaren Ermenilerin 1988'den beri Laçın'deki konumu durumu ağırlaştırmıştır. Ancak Karabağ sorununun ilk gününden itibaren

1988'den beri Ermenilerin Laçın'deki pozisyonu durumu daha da kötüleştirmiştir. Bu koşullar altında, Azerbaycanlıları Ermenistan sınırındaki köylerdeki Ermeni saldırılarından korumada önemli rol oynayan Laçın İl Emniyet Müdürlüğü bünyesinde ilk özel milis rotası oluşturulmuştur. Karabağ'ın stratejik bölgeleri sayılan Laçın ile Şuşa arasındaki Galaderesi, Göytala ve diğer köylerden ayrılıkçı Ermenileri sürmek için özel bir plan hazırlanmıştır. 1990-1991'de iç birlikler, köylerde yaşayan Ermeni ayrılıkçılar Şuşa İlçe Emniyet Müdürlüğü ve özel bir polis biriminin ortak operasyonu sonucu tutuklanmış ve çatışmanın yuvası haline gelen köyler boşaltılmış, böylece Ermeni saldırıları önlenmiştir (Mehdihanlı, 2005: 6).

Ne yazık ki bu birlik ve vatanseverlik, Ermenilere hizmet edenlerin ihaneti nedeniyle sonuna kadar sürmemiştir. Bu nedenle, hainlerin yardımıyla Şuşa dahil birçok yeri ele geçirdikten sonra, Ermeni kuvvetleri 44 kilometrelik Şuşa-Laçın-Zabuh yolunu açmaya başlamıştır. Durum sürekli kötüye gitmektedir. Şuşa'da olduğu gibi, birçok arabaları Laçın'a getirib orayı boşaltmaya çalışan az olmamıştır. Laçın'da kalan birlikler 16-17 Mayıs'ta bölgeyi terk etmeye başlamış, bu da açıkça Laçın'ın yıkılması ve savunmasız kalması anlamına gelmiştir. Böylece binlerce kişinin yaşadığı 125 köy, 1 şehir ve 1 yerleşim yerinin kaderi belirlenmiştir.

Yaklaşık 70.000 kişilik bir nüfusa sahip olan Laçın'ın kaybıyla, 462 ticaret, iletişim, motorlu ulaşım vb. yerlerin tüm teçhizatı yağmalanmıştır. 25.000'den fazla büyük ve 200.000'den fazla küçük boynuzlu hayvan çalınmıştır. Ayrıca 13.000'den fazla ev, 48 sanayi, 63 tarım, 101 eğitim, 217 kültür, 142 sağlık, 462 ticaret, 96 hane, 30 iletişim merkezi ve 200'den fazla tarihi ve dini anıt yağmalanmış ve tahrip edilmiştir. Aynı zamanda 33.000 hektar zengin orman ve 60.000 hektar alan kaybedilmiştir. Ondan önce, buz gibi soğuk kaynakları, büyüleyici doğası ve sağlıklı "Farel" balığı ile ünlü Garagöl yaylası kaybedilmiştir. Böylece, Sovyet liderliğinin etkisi altında 1969'da Cumhuriyet Yüksek Sovyeti Başkanlığı tarafından kabul edilen 7 Mayıs kararına göre, Ermeniler sınır bölgelerinde 2.000 hektardan fazla, Karabağ-Gubadlı'daki Çayzamin denen bölgenin, Kelbecer'de Zod altın madeni, Laçın'da Garagöl yaylası vb. toprakları ele geçirmeyi başarmıştır. Böylece Ermenilerin bu toprakları Ermenistan'a aktarma girişimleri yavaş yavaş çözüme kavuşmuştur. Laçın bölgesine ait olan Garagöl köyü ve Garagöl yaylaları, Guşçu Hacılar, Soyugbulağ, Kilişli ve diğer köylere ait olan hoş yerler zamanla unutulmuştur (Novruzoglu, 2006: 89-90).

7 Mayıs 1969 tarihli kararla Garagöl ve diğer toprakların Ermenilere devri tamamlanmıştır. 29-30 Ağustos 1973'te, Cumhuriyetin liderliği tarafından alınan şikayetler temelinde Garagöl'a bir komisyon gönderilmiştir. 1927-1929 belgelerine göre komisyon, Garagöl'un Azerbaycan – Laçın'a ait olduğunu belirtmiştir. Ancak, 1964'ten beri Ermeniler tarafından inşa edilen pompa kuyusunun kaldırılmasıyla ilgili kesin bir karar vermek yerine, Azerbaycan'ın da buraya bir pompa inşa etmesi kararlaştırılmıştır. Bundan bir süre sonra, 7 Ağustos 1986'da, Ermeni ve Azerbaycan temsilcilerden oluşan ortak bir komisyon, Garagöl'ü tekrar ziyaret etmiş ve göldeki pompa istasyonlarının sökülüp cumhuriyetler arası bir devlet rezervine dönüştürülmesine karar vermiştir.

Ne yazık ki Ermenilere verilen tavizler sonraki yıllarda da tekrarlanmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan SSC Bakanlar Kurulunun 17 Kasım 1987 tarihli kararı ile Ermenilerin deyimiyle “Sevlic” devlet rezervi oluşturulmuş ve böylece Garagöl'un neredeyse %90'ı “Sevlic” rezervine tabi olmuştur. Bu adaletsizliği düşündükçe, babaların bilgece bir sözü akla gelmektedir: “Kendime yer açacağım, bak sana ne yapacağım.” Ancak böyle bir tavizden sonra, Laçın'a kalan gölün kayalık, çakıllı ve kullanılamaz kısmında Ocak 1988'de “Garagöl” rezervi kurulmuştur. Ancak Mayıs 1992'de Laçın'ın Ermeniler tarafından işgal edilmesiyle Garagöl tamamen kaybedilmiştir.

Böylece Ermeni saldırganlarına karşı kahramanca savaşan 267 Laçın bölgesi sakini öldürülmüş, yüzlercesi yaralanmış ve 66'sı rehin alınmıştır. Laçınli 4 kişiye savaşlardaki cesaretlerinden dolayı Azerbaycan Milli Kahramanı unvanı, 4 kişiye de “Azerbaycan Bayrağı” madalyası verilmiştir. Ayrıca Horadiz savaşında 300 Laçın polisinden oluşan bir müfreze kahramanca savaşmıştır. Ermeniler, Laçın bölgesine - 7,1 milyar ABD doları tutarında birçok maddi zarar vermiştir.

Tüm bunların gerçekleşmesinde Rus ordusunun bunlara dahil olması Azerbaycan halk için durumu daha da zorlaştırmıştır. Laçın'ın düşüşünden sonra buraya 12.000 Ermeni yerleştirilmiş ve “Laçın”, “Berdzor”, “Sultankend”, “Haşatah”, “Aligulular”, “Algumişen” ve “Minkend”, “Hak” olarak adlandırılmıştır. Aynı zamanda Laçın'ın antik ibadethaneleri ve tarihi eserleri Ermenileştirilerek dünyaya “eski Ermeni halkının anıtları” olarak sunulmaktadır.

Ülkenin farklı yerlerinde Şuşa'dan gelen mülteciler devlet tarafından özenle yerleştirilmiş olmalarına rağmen onlar “Cıdır ovası”, “Çanakkale” - yani “Arımgeldi”, “İsa pınarı” vb. yerlerde “Şuşa'nın Dağları” şarkısını duyma arzusuyla yaşadıkları gibi, Laçın halkı da Laçın, Minkend, Suitankend, Şalva geçidinde, sayısız pınarlar üzerinde “Ay Laçın, can Laçın” şarkısını duyma arzusuyla yaşamaktadır (Abdinov, 2006: 6).

3.5.4. Kelbecer'in İşgali

Kayaların tepesinde ve Karabağ'ın güzel yerlerinden biri Kelbecer, tümör ipuçları bulutlarla savaşılan dağlarla, Dalıdağ, Sarı Yer, Keçeldağ ve diğerleri dahil olmak üzere Yüzbulag, Hanım Deresi, Tahtabaşı gibi meraları ile ünlü saf tabiatlı bir sağlık yerleşimidir.

Kelbecer'de çok sayıda maden taşı, çeşitli kaya türleri, kireçtaşı, sayısız maden suları, binlerce bitki türü, her yanı kaplayan şifalı bitkiler, altın yatakları orman kaynakları vardır. Bu büyük Karabağ toprağında geleneklerine bağlı olarak yaşama şekli-cesaret, yiğitlik, şevk ile birlikte, güzel, ferah, çeşitli halılarla dolu barakalarda yaşamak ve misafirperverliğin başka özellikleri vardır. Kelbecer'in pek çok tanınmış ve bilgili sakini vardır. Aşık Dede Şemşir, Azerbaycan'ın her yerinde tanınan, sevilen ve saygıyla anılan Karabağ'ın oğlurdu. Kelbecer'in aşıkların, yazarların ve şenliklerin ev sahibi olarak kabul edilmesi tesadüf değildir. Böylelikle Karabağ'ın muhteşem Kelbecer'i, bol yüzeyi ve yer altı kaynakları ile tükenmez bir hazine olarak bilinmektedir.

Bu kadar zenginliğe sahip olan Kelbecer, Ermenistan ve Ermenilerin dikkatinden kaçmamış ve ilgileri her geçen gün büyümüştür. Bu ilgiden etkilenen Ermeniler, 1991 yılında Aşık Şemşir'in doğduğu köy olan Ağdaban'ı işgal etmiştir. Ancak Ağdaban köyü sakinleri düşmana cesurca direnmiş ve 1991 yılında köyün kadınları bile 11 Ermeni'yi silahsızlandırmıştır. 1992 Nisan ayının başına kadar kahramanca savaşılan Ağdaban halkı nihayet Ermeniler tarafından işgal edilmiş ve 8 Nisan gecesini köy ateşe verilmiş ve sivil nüfusa katliam yapılmıştır. Ermeniler 12 kişiyi ağır yaralamış, 7 yaşlıyı diri diri yakmışlardır (Şahhüseynov, 2003: 13-14).

Babası vurulan 8 yaşındaki Ülviye Camal kızı Aliyeva, acımasızca bir şekilde patates kuyusuna diri diri gömülmüştür. Kelbecer Yönetim Kurulu Başkan

Yardımcısı Novruz Çıragov (2011) böyle yazmıştır: “Ermeni faşistler tarafından Hüseyinov Saşa Saleh oğlunun yüz ve vücut derisi kesilerek öldürdü. Taşnaklar köyden Memmedov Musa Gara oğlu, Mammadova Hayat Hasan kızı, Humbatova Fatma Garaca'nın kızı, Gocayev Bakır Gurban oğlu, Gocayeva Zeynab Memmed gizi, Gurbanov Gulu Sabir oğlu diri diri yakıldı. Humbatov Gorhmaz Garaca oğlunun kalbini çıkardı, Mammadov Ziyaddin Algama oğlu ve Memmedov İsbandıyar Latif oğlu parçalara ayrıldı, Gasimov Rayat Behbud oğlunun üzerinden büyük kamyon geçirilerek toprakla karıştırıldı. Kerimova Gamar İsa kızının göğsünde kurşunlarla haç işareti çekilmiştir. Böylece, Azerbaycan'ı yücelten, dağların göbeğinde ve doğal güzellikler diyarında bulunan Ağdaban, güzelliklere şiirler yazan ve Azerbaycan'ın sevdiği aşık olan Şemşir'in anavatanı Ağdaban'ın dramı çok ağır ve korkunçtu. Vatanın oğulları ile birlikte Dede Şemşir'in çok değerli el yazmaları, eski zamanların arşiv materyalleri vb. yok edildi. Ayrıca evler yağmalandı ve yakıldı, rehinler yaklaşık 60 arabaya yüklenip götürüldü.”

Ermeni ordusu operasyonlarını yoğunlaştırmış ve 5 Şubat 1993'te güçlü bir saldırı başlatmıştır. Şubat ayı sonlarında Ermeniler Ağdere (Mardakert) bölgesindeki 17 köyü ele geçirerek Sarsang havzasının kontrolünü ele geçirmişlerdir. Mart ayı başlarında Ermeniler su barajını ele geçirmiş aynı zamanda Meteşen, Mohrataj, Kasapet, Demirli vb. köylerini de ele geçirerek Ağdere'ye yaklaşmışlardır. Kuşkusuz, Laçın'ın işgalinden sonra Kelbecer'deki durum daha da kötüleşmiştir. Cumhuriyetteki iktidar cephesi durumu doğru değerlendirmemiştir. Kelbecer'in iki tehlikeli Ermeni yuvası arasında olduğunu anlamamışlardır. Dolayısıyla Kelbecer'in Ermenistan ile 136 kilometrelik ve Dağlık Karabağ ile 96 kilometrelik bir sınırı olduğunu değerlendirmemişlerdir. Ayrıca Cumhuriyet Savunma Bakanlığının 15 Mart 1993 tarihli savunmanın güçlendirilmesine ilişkin emri Kelbecer bölgesi Yürütme Gücü başkanı Vidadi Maharramov'un yazdığı gibi, diğer kararlar ve emirler gibi, bu emir de kağıt üzerinde uygulanamaz kalmıştır. Öte yandan Ermeni işgal kuvvetleri tarafından Dağlık Karabağ Eyaleti toprakları ve Laçın'ın işgalinden sonra ada olarak kalan Kelbecer'in korunması gerekmektedir. Dağlık Karabağ, Laçın ve diğer yerler de dahil olmak üzere Ermenilerin işgal ettiği topraklardan işgalcilerin sürülmesi için stratejik öneme sahip bir bölge olduğu için bu bölgenin de korunması önemli olmuştur. Bu bir numaralı, acil görev olsa da ne yazık ki böyle bir bölge korunmamıştır (Maharramov, V. 2012: 3).

Ermeni güçleri Kelbecer'e karşı ihmali kullanarak, 27 Mart 1993'te Ağdabanı'ya, havadan ve karadan ikinci kez ateş etmiş ve Aşık Şemşir'in anavatanı yine acımasızca yakılmış, otuz iki kişi ölmüş, beşi rehin alınmış ve ikisi de kaybolmuştur. Düşmanın Ağgaya, Narinclar, Tazakend ve diğer köylerle birlikte üç

yönden taarruzu sonucunda Garagaya yüksekliği kaybedilmiştir. 30-31 Mart'ta Kelbecer yoğun ateş altına alınmış ve 31 Mart'ta bölgedeki 12 köy daha işgal edilmiştir. 2 Nisan 1993 yılında Kelbecer Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Böylece Ermeniler, zengin yerüstü ve yer altı kaynaklarını elde etme arzusuyla yaşadıkları, büyüleyici ve hayranlık uyandıran bir tabiata sahip olan Kelbecer'i işgal etmeyi başarmışlardır. Kelbecer'in işgali, bir bütün olarak Karabağ'daki durumu ağırlaştırmıştır. Karabağ'ın kapısı sayılan Kelbecer'e giden tek yol Ağdere'den geçmektedir. Böylece bu dağlık arazinin kaybedilmesiyle Ağdam, Cebrayıl, Fuzuli, Gubadlı ve Zengilan'ın işgali için koşullar yaratılmıştır. Eğer Laçın ve Kelbecer korunmuş olsaydı, kuşkusuz Karabağ'daki olaylar şimdi bu trajedilerle sonuçlanmamıştır. Kelbecer'in kaybı Azerbaycan - Karabağ tarihine, geçmişine ve ihtişamına ağır bir darbe vurmuştur. 7. Rus ordusu Kelbecer işgalinde aktif rol almıştır. Böylece güzellikler diyarı Kelbecer Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Sonuç olarak, 1936 km² alana ve 50.000'den fazla nüfusa sahip Kelbecer ili, bir şehir, bir yerleşim yeri ve 144 köyden 511 sivil öldürölmüş ve 53.000'den fazla insan yerinden edilmiştir. 130 yerleşim yeri, dünyaca önlü sanatoryum, 500'den fazla sanayi, inşaat, ev tesisi, 172 költür merkezi, 96 ortaokul, 78 sağlık ocağı, 1 müze yıkıldı, 100.000 baş sığır, 500.000 baş koyun ve kuzu, yüzlerce araba ve teçhizat kalmış, yaklaşık 13.000 özel ev ve 37.852 hektar orman yağmalanmıştır (Tenha, 2005: 182).

İsayev'in verdiği bilgiye göre, Büyük lider Haydar Aliyev, Kelbecer'in işgali ile yaşanan trajediye karşı tutumunu dile getirerek şunları söylemiştir: "Bu trajedi asla unutulmamalı, bize ne kadar acı ve keder getirirse getirsin, onu her zaman yaşatmalıyız ki herkes bu trajedilerden kendine ders çıkarabilsin. Ermeni işgalcilerin ne kadar vahşi olduklarını, Azerbaycan halkına böyle belalar getirdiklerini dünya halkları bilsin diye olayları yaşatmak gerekiyor. Bu nedenle yaşatılmı, unutulmamalı, nesilden nesile aktarılmalıdır" (İ sayev, A. 2004: 7).

Kelbecer'in ana vatani olan Azerbaycan'da Karabağ'ın ayrılmaz bir parçası olduğu dünya toplumu, birçok devlet ve onların liderleri tarafından zaten iyi bilinmektedir. Bu nedenle, BM Güvenlik Konseyi'nin Kelbecer'in işgaliyle bağlantılı olarak, Ermenilerin bir kez daha işgalci olduğunu ilan eden 822 sayılı Kararı kabul etmesi tesadöf değildir. Haziran 1993'ün başlarından itibaren hükümet karşıtı protestolar yoğunlaşmış ve Cumhurbaşkanı'nın istifası sert bir şekilde öne sürölmüştür. Bu koşullar altında, Başbakan Panah Hüseyinov ve Yüksek Sovyet Başkanı İsa Gambar'ın istifası gerçekleşmiştir. Halk Cephesi'nin bir yıllık yönetimi

sırasında, Cumhuriyete 300 milyar manattan fazla ekonomik zarar vermişlerdir. Demir dışı metaller su fiyatına ihraç edilmiş, havyar dünya pazarından 10 kat daha ucuza satılmış vb. kısacası, Cumhuriyetin zenginlikleri yok edilmiştir.

Böylece çok karmaşık ve zor bir durumda, halk, dünyaca ünlü bilge politikacı Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet etmiştir. Halk Haydar Aliyev'i tek kurtarıcı olarak görmüştür. Cumhuriyetin gerçek bir iç savaşın eşiğinde olduğu bir durumda, 15 Haziran 1993'te Haydar Aliyev, Milli Meclis'te Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti başkanlığına seçilmiştir. Kısa bir süre sonra, 17-18 Haziran gecesi, Cumhurbaşkanı Abulfaz Elçibey Bakü'den Nahçıvan'a oradan da Kalaki köyüne gitmiştir. 18-24 Haziran arasındaki dönemde, onunla defalarca telefonla görüşülmüştür. Azerbaycan Bilimler Akademisi Başkanı önderliğindeki büyük bir aydınlar grubu Kalaki'ye gitmiştir. Onun Bakü'ye dönüşü için yapılan tüm girişimler işe yaramamıştır. Bu durumda, Milli Meclis, 24 Haziran 1993 tarihli kararıyla, Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini Azerbaycan Yüksek Sovyeti Başkanına devretmiştir (Zeynal, 1993: 4).

Ancak, durumun hala karmaşık olduğu bir durumda, Gasımova'nın verdiği bilgiye göre, 4 Temmuz 1993 Ostankino Eyaletler Arası Televizyon Şirketi'nin "Canlı Diyalog" programına verdiği röportajda Haydar Aliyev şunları söylemiştir: "Sonraki önlemler ve örgütsel çalışma, yani cumhuriyetin liderliğindeki değişiklikler bu gerilimi bir ölçüde azalttı. Ve en önemlisi, Cumhuriyetimizi ciddi şekilde tehdit eden bir iç savaşın önüne geçmeyi başardığımızı düşünüyorum, çatışma bir nebze olsun zayıfladı. Ancak, durum karmaşık olmaya devam ediyor. Ancak son üç günde Ermeni silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan topraklarına saldırması bu zorlukları artırmaktadır." Büyük liderin dediği gibi, durumun son derece zor olduğu bir dönemde, Azerbaycan'ın-Karabağ'ın kadim ve en büyük şehirlerinden biri olan Ağdam için büyük bir tehlike yaranmıştır (Gasımov, H. 2014: 8).

3.5.5. Ağdam'ın İşgali

Karabağ'ın en büyük ve en gelişmiş şehirlerinden biri olan Ağdam, 1930 yılında idari bir ilçe olarak kurulmuştur. Ağdam, Ağdere, Berde, Ağcebedi ve Terter ilçeleri ile sınırlanmıştır. "Ağdam" terimi, geçmişte Türkçede "küçük kale" anlamına gelmektedir. Bu, bir zamanlar bölgede yaşayan insanların kendilerini başkalarının saldırılarından korumak için küçük kuleler inşa ettiği anlamına gelmiştir. Öte yandan Karabağ hanlığının kurucusu Panahali hanının XVIII. yüzyılda ölümü ve

defnedildiği yer ile ilgili olarak buraya “Ağdam” denilmiştir. Ağdam’ın tarihini yansıtan anıtları, bu kadim toprağın her taşının altında bir tarih vardır. Burada zengin yataklar ve anıtlar vardır. Bahtiyar Garaca’ya (2015) böyle demiştir: “Ağdam’ın Hındınstan köyündeki Üzerliktepe Anıtı, Haçın Derbent köyündeki Gutlu Musa oğlu kubbesi (1314), Salahlı-Kangarlı köyündeki türbe ve taş anıtlar (XIV. yüzyıl), Papravand köyündeki Hanoğlu türbesi (XVII. yüzyıl), diğer türbe ve camiler (XVIII. yüzyıl), Karabağ hanı Panahali hanı ve soyundan gelenlerin İmarat mezarlığındaki türbeleri (XVIII. yüzyıl), Şahbulag Kalesi ve diğer mimari anıtlar, bu ülkenin eski Azerbaycan toprakları olduğunun en güzel gerçekleri, en sağlam kanıtıdır. Onlar Azerbaycan tarihinin her döneminde Karabağ, Şuşa ve Ağdam’ın özel bir yeri olduğuna tanıklık ederler.”

Böylelikle Şuşa ile birlikte Ağdam, Karabağ hanlığının gelişmesinde ve bölgede güçlü bir hanlığa dönüşmesinde büyük rol oynamıştır. Karabağ’ın gururu olan Ağdam, cumhuriyet boyunca tanınan ve saygı duyulan bir şehirdir. Her alanda gelişen Ağdam ve işçileri, Büyük Vatanseverlik Savaşı gibi ağır ve çok zor bir dönemde çok çalışarak, ülke ekonomisinin her alanında sevindirici başarılar elde etmişlerdir. Bu başarılar, Büyük Vatanseverlik Savaşı’nın zor döneminde Ağdam halkını daha da mutlu etmiştir. Yıldan yıla gelişen ve güzel hale gelen Ağdam, 20. yüzyılın 70’li ve 80’li yıllarında genişleyen eşsiz bir şehir olmuştur. O yıllarda kurulan Ekmek Müzesi’nin faaliyetleri, Çin üslubunda inşa edilen Çay Evi’nin yanı sıra güzel, sayısız evlerin inşası, sokakların derinlemesine temizlenmesi, ayrı sanayi tesislerinin oluşturulması, Ağdam’ı ülke çapında ünlü yapmıştır. Bu gelişme ve ilerleme Ermenileri çok endişelendirmiştir. Ayrıca Ağdam’ın zümrüt ormanları, pınarları, yeşil alanları, nehirleri, büyük parkları ve güzel, iç açıcı rekreasyon alanları Ermenileri rahatsız etmiştir.

Ağdam aynı zamanda Karabağ’ın en ünlü sanat merkezlerinden biri olmuştur. Burada şapkalar, bereler, takım elbiseler, pantolonlar, ayakkabılar, terziler, kuaförler, marangozlar, kuyumcular, demirciler, ressamalar, kalaycılar vb. ünlü sanat ustaları olmuştur. Bu ustalar sadece Ağdamlıların değil, çevre bölgelerden gelenlerin de emirlerini seve seve kabul etmişlerdir. Ayrıca Ağdam pazarı Karabağ’da paha biçilmez bir Pazar olmuştur. Bu pazarda Ağdam yakınlarında yaşayan Ermeniler de hazırladıkları çeşitli içki ve turşuları serbestçe satmışlardır. Kısacası Ağdam pazarında Sovyetler Birliği’nin farklı bölgelerinden ithal edilen mallar bile satılmış ve böylece insanlar birbirleriyle iyi geçinmişlerdir. Ağdam “Grad” toplarıyla bombalandığı dönemde bile pazarda az çok ticaret olmuştur. Ağdam pazarı haklı

olarak bölgenin barometresi olarak görülmüştür. Böylece Ağdam, gelişen Karabağ'ın en güzel topraklarından biri olmuştur. İşgal öncesi alanı 1.094 km² ve nüfusu 160.000'den fazla olmuştur. İlçede 134 köy, 36 kollektif ve devlet çiftliği, 12 sanayi, 196 kültür ve eğitim tesisi, 158 sağlık tesisi ve 103 okulu mevcut olmuştur. Ağdam'da makine teçhizatı, havacılık ve iletişim cihazları, hırdavat, traktör ve araba tamiri, konserve, yapı malzemeleri fabrikası, et işleme tesisleri, iki tren istasyonu ve bir havaalanı, Tarımsal Mekanizasyon ve Elektrifikasyon Tesisi, Şahbulag'da taş ocağı ve tüm mahallelerin ihtiyaçlarını karşılayan kireç bir doğal kaynak, Üzeyir Hacıbeyov Müzik Koleji ve Abdurrahim Bey Hagverdiyev'in adını taşıyan Ağdam Devlet Dram Tiyatrosu olmuştur. Böylesine gelişmenin ve barışçıl bir yaşamın yaşandığı bir dönemde Karabağ'da düğün ve şenliklerin beşiği sayılan Ağdam, önceki ilçeler gibi hainlerin, yalancı, sahte vaatlerin ve provokasyonların alanı haline gelmiştir (Guliyev, L. 2013: 6-7).

Hocalı faciasından kurtulan Azerbaycanlıların Ağdam'a sığınması durumu daha da kötüleştirmiştir. Bu durumdan yararlanan Ermeni kuvvetleri, 1992 yılının Şubat-Mart aylarında Karabağ'ın en eski şehirlerinden biri olan Ağdam ve çevre köylere ateş açmıştır. Şehirde onlarca ev ve diğer binalar yıkılmış, okullar kapatılmış, ofisler ve işyerleri kapatılmış ve 25'ten fazla kişi ölmüştür. 12 Mart'ta sürekli roket atışları sonucu yaklaşık 50 kişi ölmüş ve yaralanmıştır. 18-19 Mart'ta Ermeni kuvvetleri Ağdam'a Hanabad, Ketik, Askeran ve Nahçıvanik'ten 200'den fazla roket atmışlardır. Durum gergin hale gelmiştir. 1992 yılı Eylül ayı başlarında, doğal güzelliği, ormanları, buzlu kaynakları ve serin havası ile dikkat çeken Ağdam'ın oldukça elverişli bir bölgesinde yer alan Abdal-Gulabli köylerini Ermeniler işgal etmiştir. Halkın anavatanı olan Ağdam için yoğun çarpışmalar olmuştur. Ağdam teslim olmamış ve kahramanca direnmiştir. Savaş siperlerinde kadınlar, kocaları ve erkek kardeşleriyle birlikte savaştılar. Ağdam'ın Çıralı köyüne yönelik çatışmalarda şehit olan tabur komutanı, Azerbaycan Milli Kahramanı Elmar Edilov ve eşi Reyhan Hanım, tabur komutanlığını devralarak Ermeni savaşçıları Çıralı köyünden çıkarmayı başardılar. Bu, Ağdam halkının kahramanlıklarını hatırlatan bir olaydır. Salman Alioğlu'nun verdiği bilgiye göre, Ulu Önder Haydar Aliyev bunu takdir ederek demiştir: "Ağdam bölgesi Ermeni askeri saldırganlığına karşı mücadelenin ön saflarında yer aldı. Ağdam savaştı, dövüştü, büyük kayıplar verdi." Bununla birlikte, 12 Haziran 1993'te Ermeniler geniş çaplı bir saldırı başlatarak, şehrin 10 km

kuzeyindeki II. Farruh Dağı'nı ele geçirerek, altı hafta boyunca Ağdam'a ateş açmış ve aynı gün Ağdam yakınlarındaki Yusifcanlı ve Marzili köylerini işgal etmişlerdir. 5 Temmuz 1993'e kadar Ağdam'ı dört bir yandan kuşatan Ermeni güçleri, 23 Temmuz'a kadar sürekli "Grad" cihazlarıyla şehre ateş açmış ve aynı gün Hıdırlı, Sarıcalı, Gıyaslı ve Muradbeyli köylerini ele geçirmiş ve 23 Temmuz'da şehri işgal etmişlerdir. Ağdam yağmalanmış ve yakılmıştır. Şu anda Karabağ'ın merkez şehirlerinden biri olan Ağdam şehri boştur. Ermeni çeteleri tarafından acımasızca tahrip edilen ve yakılan şehrin kalıntıları günümüzde görülebilmektedir (Alıoğlu, 2013: 8-9).

Ermeni silahlı kuvvetleri Ağdam bölgesinin %77,4'ünü, Ağdam şehri dahil, 1 yerleşim yeri ve 82 köyü işgal etmişlerdir. Bölgenin 143.000 sakini yerinden edilmiş ve ülkenin 62 şehir ve bölgesine dağılmıştır. İşgal altındaki topraklarda 34.600 ev, 27 sanayi, 29 tarım, 57 haberleşme, 120 sağlık, 114 eğitim, 59 okul öncesi eğitim, 11 ulaşım, 32 inşaat işletmesi, 28.000 hektar ekilebilir arazi, 38 kolektif ve devlet çiftliği, 373 kültür merkezi, 1 tiyatro, 3 cami ve daha niceleri tarihi anıtlar, müzeler vb. yok edilmiştir.

Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı yürüttüğü saldırganlık savaşı sırasında Kelbecer'i işgal ettiğine göre BM Güvenlik Konseyi'nin 822 sayılı Kararını görmezden gelmek ve daha sonra bu örgüt tarafından Ağdam'ın işgali ile bağlantılı olarak kabul edilen 853 sayılı Kararın dikkate alınmaması, onun işgalci bir güç olduğunu bir kez daha teyit etmektedir. Ağdam'ın işgalini kınayan karar bile, işgalci askeri birliklerin derhal geri çekilmesi ve Ermenistan, masum mültecilerin anavatanlarına dönüşünü sağlamaya yönelik kararları görmezden gelmiştir. Dünya güçleri, dünya toplumu, uluslararası örgütler bu keyfiliğe göz yummuş, suç devleti dizginlenmemiştir. Bu nedenle Ermeniler işgal edilen topraklarda barbarca davranarak, evleri yıkıp, demir ve ahşap malzemeleri götürmekle birlikte, onlar hem de insanı büyüleyen uçsuz bucaksız ormanları ve çayırları da yakıp yok etmişlerdir. Bir zamanlar Azerbaycan'ın en müreffeh, zengin ve geniş bölgelerinden biri olan bu eski toprak, canlı anıt-Ağdamın ahalisi, o aziz geçmişini, mutlu bir hayatını yaşayacak Ağdamı, müreffeh köylerini görmeyen gençlerin hasreti - gitsek de gitmesek de o bizim Ağdam'mız, o bizim köyümüz, o bizim ülkemiz, o bizim Karabağımız yakında gerçekleşecek söyleyerek ve yeniden Ağdam'da, köylerde mutlu bir hayat başlaması umuduyla yaşamaktadır (Aydınöğlu, 2014: 4-5).

3.5.6. Cebrayıl'ın İşgali

Ağdam gibi büyük ve gelişmiş bir şehrin kaybedilmesi ve bölgedeki bazı köylerin Ermeniler tarafından işgal edilmesinden sonra Cebrayıl ve Fuzuli bölgeleri için bir başka tehdit ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan-Karabağ'ın gelişmiş ve büyüleyici köşelerinden biri olan Cebrayıl'ın büyüleyici doğası, buzlu su kaynakları, ormanları, çeşitli türlerin bol kuşları vb. açısından zengin bir ülkedir. Bu kadar zenginliğe sahip olan bölge adını Cebrayıl adlı köyün adından almaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın başına kadar aynı zamanda Qırahdm olarak da adlandırılmıştır. Nihayet 1930 yılında Cebrayıl resmen il olarak adlandırılmıştır. Arazisi 1050 km² ve 23 idari temsilciliğe sahip olmakla 1 şehir, 4 yerleşim yeri 92 köyden oluşmaktadır. Cebrayıl bölgesi çeşitli el sanatlarına ve çok sayıda tarihi esere ev sahipliği yapmaktadır. İlde enstrüman yapım atölyeleri, halılar, farklı alanlarda dikiş vb. sekiz sanayi tesisi olmuştur. Cebrayıl bölgesi aynı zamanda çok temiz, sadık, milli gururlu, eğitilmiş ve son derece organize kadrosuyla bilinmektedir. Bu kadrolardan biri de aydınlanma alanında büyük ün kazanan akademisyen Mehdi Mehdizade'dir. O Azerbaycan Eğitim Bakanı iken ortaokullarda eğitimin üstünlüğü, okuma, disiplin, bilgi edinme ve öğretme kalitesi yüksek olmuştur. Eğitime verilen önemin bir sonucu olarak, Cebrayıl işgalden önce ilde 72 orta ve ilkokul, 3 müzik okulu, 12 kültür evi, 32 kulüp, 10 kültür çadır ve araba kulübü, 78 kütüphane, 3 kalıcı ve 4 seyyar sinema olmuştur. Ayrıca, Nüfusun görmeye ve tanımaya istekli olduğu zengin bir sergi koleksiyonuna sahip olan Cebrayıl'da bir Tarih ve Etnografya Müzesi mevcut olmuştur.

Sovyet döneminde diğer ilçelerde olduğu gibi Cebrayıl ilçesinde de eğitim, kültür vb. alanlarda önemli başarılar elde edilmiştir. Karabağ'da şehrin merkezinde bulunan, sohbetlerde hep bir mucize olarak görülen, izleyenleri büyüleyen ve dikkatini çeken Çınar çayevi gerçekten bir incidir. Ülkenin herhangi bir bölgesinde yaşıyor olsanız bile, sohbette nereye gittin sorusuna- Cebrayıl'a gittim cevabına hemen Çınar çayevini ziyaret ettiniz mi? sorusu verilmektedir. Hatta şöyle bir söylenti vardır. Cebrayıl'a gidip Çınar çayevini görmediyseniz Cebrayıl'da değildiniz demektir (Hakverdiyev, 2001: 7-8).

Cebrayıl bölgesinde nüfusun temel uğraşı tarım ve hayvancılık olmuştur. Bu alanlarda elde edilen başarılar sonucunda, bu alanların ürünlerinde nüfusun ihtiyaçları yeterince karşılanmış ve nüfus sorunsuz bir şekilde refah içinde yaşamıştır. Ancak 1988'den beri Karabağ'ı saran tedirginlik ve gerilim Cebrayıl ilçesinde de hissedilmiştir. 1990'dan itibaren durum daha da kötüleşmiş ve 1993 yılının Ağustos ayının başlarına kadar Cebrayıl halkı, kendilerine yeterince yardım edilmediği bir durumda güçlü bir Ermeni silahlı kuvvetiyle karşı karşıya kalmışlardır. O dönemde Cebrayıl halkına gösterilen ilgi ve yardım unutulmuştur. Cebrayıl halkı, İktidar İçin Halk Cephesi'nin yarattığı zor koşullarda ve iktidarı sırasındaki beceriksiz politikalarının bir sonucu olarak kendilerini savunmak zorunda kalmışlardır. Bu gibi durumlarda Cebrayıl halkı Ermenilere karşı savunma yapmıştır. Bu bakımdan Şayag yüksekliğinin çok önemi olmuştur. Bu yükseklik nedeniyle, nüfus bölgeyi yedi ay boyunca kontrol edebilmiştir. Nihayet, şiddetli bir savaşın ardından Ermeniler Şayag yüksekliğini ele geçirmeyi başarmış ve 23 Ağustos 1993'te Cebrayıl işgal edilmiştir. Çatışmalarda 392 kişi, ilçe ahalisinden 180 kişi ve ateşkes sırasında 6 kişi hayatını kaybetmiştir. 14 polis, 60 sivil öldürülmüş, yaklaşık 90 Cebrayıl sakini rehin alınmış ve kaybolmuş, 180 sakin Karabağ savaşı engelli statüsünü almıştır. Cebrayıl'ın vatansever ve milli hırslı çocuklarından altısı Azerbaycan'ın Milli Kahramanları seçilmiştir. İşgal altındaki topraklarda bulunan tüm kuruluşlar, tarihi yerler, anıtlar vb. yıkılmış ve 14.000'den fazla mülk acımasızca yağmalanmıştır. Böylece Cebrayıl'ın işgali Azerbaycan ekonomisine 7,5 milyar dolardan fazla zarar vermiştir (Bürsoy, 2012: 4).

3.5.7. Fuzuli'nin İşgali

Cebrayıl ile birlikte 23 Ağustos 1993'te Azerbaycan'ın Karabağ'da stratejik açıdan önemli ve güzel, geniş bölgelerinden biri olan Fuzuli bölgesi Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Nefes kesen doğası, ormanları, Aras Nehri'ne akan Gözlüçay, Gusarçay, Kondalançay ve Çarakan nehirleri, serin su kaynakları ve iradeli, cesur insanlarıyla tanınan Fuzuli bölgesi Güneydoğudan Aras Nehri'ne kadar Karabağ'ın dağlık bölümünün geniş bir alanını - 1386 km² kapsamaktadır. Ancak Ağustos 1930'dan beri Azerbaycan'a karşı saldırganlık savaşında savaşan Rus subayı Garyagin, Nisan 1959'da, büyük Azerbaycan şairi Muhammed Fuzuli'nin doğumunun 400. yıldönümü anısına, Fuzuli bölgesi olarak adlandırılmıştır.

Karabağ'ın kadim, geniş ve şirin köşelerinden biri olan Fuzuli topraklarında farklı zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar, bölgenin kadim olduğunu bir kez daha doğrulamaktadır. Böylece Karabulag höyüklerinde, Karakopektepe, Guruçay kıyıları, Günaştapa ve diğer yerlerde yapılan bilimsel araştırmalar, Azerbaycan'ın eski köklere ait olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu kadar eski bir tarihe sahip olan Fuzuli, kara bulutlarla kaplanmıştır. Ermeniler, Karabağ'ın fahri, zümrüt tacı Şuşa'yı, "insancıl koridor" adı altında Laçin'i, 5 yıllık kuşatmanın ardından Kelbecer'i ve nihayet Ağdam'ı ele geçirdikten sonra, Ermeniler Cebrayıl bölgesi ile birlikte Fuzuli'yi de işgal etmeye karar vermişlerdir. Ermeni ordusu, işgal kararlarını uygulamak için 7 Aralık 1991'de Rus ordusunun savaşılarıyla birlikte Fuzuli bölgesindeki Yukarı Divanlılar köyünü işgal etmiştir. Köydeki tüm evler ateşe verilmiş ve 12 köylü esir alınmıştır. 21 Şubat 1992 gecesi Yukarı Veysallı köyü kuşatılmıştır. Köyde 100'den fazla ev ateşe verilmiş ve 1000'den fazla köylü evsiz kalmıştır. Çatışmada beş köylü ölmüş, 20 kişi yaralanmış ve 16 yaşındaki bir çocuk kaybolmuştur. Çatışmada beş köylü öldürülmüş, Ermeniler saldırganlıklarını sürdürmekle, bazı köyleri işgal etmekle ve Fuzuli'ye yaklaşmışlardır. 23 Ağustos 1993'e kadar yani işgalden önce Fuzuli, Karabağ'ın gelişmiş, büyüleyici doğaya sahip yerlerinden biri olmuştur. Burada 20 kültür evi, 45 kulüp, 70 kütüphane, halk ve devlet tiyatroları, 20 sinema, 2 meslek okulu, 38 anaokulu, 2 müze, insanlara hizmet veren 685 yataklı 13 hastane, verem ve dermatovenereoloji dispanseri, 40 paramedik istasyonu ile birlikte stadyum, 65 toplu ve devlet çiftliği, 12 çiftlik vb. olmuştur. Bölgede hububat, bağcılık, koza, pamuk ve hayvancılık sektörlerinin yoğun gelişimi ile birlikte 13 sanayi ve 6 ulaşım kuruluşu da bulunmuştur (Abdullayev, A.İ. 2016: 81-82).

Karabağ'ın kadim ve güzel topraklarından biri olan Fuzuli şehrinin 23 Ağustos 1993'te Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmesinden sonra bölgenin köylerini peş peşe işgal ettikleri için, tüm köylerin yanı sıra Beylagan ve Ağcabadi ilçeleri için de büyük bir işgal tehlikesi olmuştur. Sadıgov'un verdiği bilgiye göre, böyle tehlikeli bir durumu dikkate alan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, 11 Aralık 1993'te Fuzuli bölgesi cephesini ziyaret ederek tüm cephe hatlarıyla tanışmıştır. O anlamlı konuşmalarla savaşıllara ilham vermiş ve hatta saatini bir savaşıya bağışlamıştır. Onun bu tarihi ziyareti, savaşıllar arasında büyük heyecan yaratmıştır. Böylece Ocak 1994'te saldıran militanlar, 21 köyü ve Horadiz

yerleşimini Ermeni işgalinden kurtarmıştır. Kurtarılan bölgedeki 13 yerleşim yeri ve 20 köyde ÜİYOK'ler yerleşmiş ve günümüzde bu bölgelerde 51.000 ÜİYOK yaşamaktadır.

Azerbaycan'ın en eski topraklarından biri olan Fuzuli'deki çatışmalara 18.000 kişi katılmış ve bunlardan 6.500'ü öldürülmüştür. Ölenlerin 733'ü il sakinleri olmuştur. 192 kişi rehin alınmış ve onlardan 113 kişiden hala bugüne kadar hiçbir bilgi yoktur. 1240 kişi sakat kalmış, binlerce çocuk etkilenmiş ve 155'i yetim kalmıştır. Ermenilere karşı yapılan savaşta Gacar, Yukarı ve Aşağı Veysallı, Ariş, Gökahmedli, Uçbulag, Cüvarlı, Cemilli, Guzdek, Mollavali ve diğer köylerde yaşayanlar en büyük sıkıntıları yaşamışlardır. Cebrayıl bölgesi gibi Fuzuli bölgesinin de ekonomisi ve kültürü ciddi şekilde zarar görmüştür. Fuzuli bölgesinin işgal altındaki topraklarının %50'si Ermeni vahşiler tarafından acımasızca yağmalanmış ve yakılmıştır. Ayrıca ormanlar, tarihi yerler, camiler, anıtlar hatta ekilebilir alanlar tahrip edilmiştir. Azerbaycan'ın sahip olduğu bölgenin yüzde 50'sinde hayat farklıdır. Bugün bölgenin merkezi olan antik Horadiz yerleşimi, tarihinde yeni bir aşamayı yaşamaktadır. Ama savaşın çok ağır izleri -yanmış, yıkılmış evlerin, siperlerin izleri asla unutulmamaktadır. Korkunç yıkımla birlikte Fuzuli sivillerinin -yaşlıların, kadınların ve bebeklerin vahşice öldürülmesi, hafızada ve kalpte daha derin ve daha ağır izler bırakan kanlı bir trajedidir (Sadıgov, S. 1990: 3-4).

3.5.8. Gubadlı'nın İşgali

Fuzuli bölgesinden sonra, Gubadlı bölgesi, Ermeni saldırganlığına maruz kalan Karabağ'ın en ünlü ve kadim topraklarından biridir. Gubadlı - çeşitli kaynaklara göre, V.-VI. yüzyıllarda Sasani hükümdarı Gubad'ın adıyla ilişkilidir. Bazen "Kobatlı", "Gubadlı" yer adının Beydilli soyundan gelen isimle ilişkilendirilmektedir. Eskiden Barguşad bölgesi olarak bilinen, bugünkü Gubadlı bölgesinin tarihi çok eskidir. Nitekim Aliguluuşağı, Garcallı ve Muradhanlı köyleri yakınlarındaki antik mağaralar, Taş Devri'nde insanların bu bölgelerde yaşadığını göstermektedir. Daha sonra Gubadlı halkı "Beyaz Kaha" ve "Kara Kaha" olarak adlandırılan mağaraları kutsal yerler ve türbeler olarak kabul etmiştir.

Ayrıca Yazı ovasında Cavanşir türbesi, Demirciler köyünde iki türbe, Hocamsahlı ve Gürcülü köylerinde türbeler, Aşağı Mollu, Hamzalı, Yusifbeyli,

Hanlıg, Malikahmedli, Çaytumas, Mazra ve diğerk köylerde hem de “Gavur vadisi” olarak adlandırılan mağara ve kahaların varlığı, Gubadlı’nın antikliğini bir kez daha doğrulamaktadır. Azerbaycan’ın güney batısında yer alan Gubadlı, Zengilan, Cebrayıl ve Laçin ilçelerine komşu olmakla birlikte, aynı zamanda çok elverişli coğrafi şartlara, dağlık araziye, Geyan ve Yazı ovalarına, Barguşad vadisi ve Hakari nehirleri içinde yer almaktadır. 826 km² bir alanı kaplayan Gubadlı’da her yerde çok sayıda temiz, saf ve buzlu su kaynağı olmuş ve ve bu nedenle ekilen verimli topraklar dağ nehrinin suyuyla sulanmıştır. Orada yetiştirilen meyve ve sebzeler hayatın ilacı olmuştur. Gubadlı’nın saf tabiiyatları gibi insanlar da güçlü, cesur ve yiğitlerdir. Cesaretleri, yiğitlikleri ve korkusuzluklarıyla gururla anılan cesur Nebi ve eşi Hacer Hanım, o toprağın çocukları olmuştur. Sadece Gubadlı halkı değil, tüm Azerbaycan halkı Nebi ve Hacer ile haklı olarak gurur duymaktadır (Nerimanoğlu, 2014: 8-9).

Gubadlı’nın işgalinden önce kulübü, okulu ve kütüphanesi olmayan köy olmamıştır. Ayrıca o dönemde bölgede inşaat malzemeleri için iki büyük pazar düzenlenmiş ve o pazardan ev, orman malzemeleri ve diğerk doğal kaynaklar İran vatandaşlarına satılmıştır. Bölgenin ekonomisi tahıl, bağcılık, hayvancılık, tütün ve kozaya dayalı olmuştur. Buna göre bölgede tereyağı-peynir ve üzüm işleme tesisleri, tütün alım noktası, balık çiftliği, tavuk fabrikası, taş ocağı ve mermer atölyesi bulunmuştur. Ayrıca ilçede 21 ortaokul, 15 sekiz yıllık, 15 ilkokul, 2 teknik meslek, 2 müzik okulu, 7 okul öncesi kurumu olmuştur. Bu eğitim kurumlarında 1280 öğretmen görev yapmıştır. O dönemde 60’ı kütüphane, 10’u kültür evi, 28’i kulüp ve 6’sı araba kulübü olmak üzere 111 kültür ve eğitim kurumu ilçe halkına hizmet vermiştir. Aynı zamanda Gubadlı’da 125 ticaret, 96 yemek, 25 hane ve 21 haberleşme tesisi bulunmuştur. Ayrıca ormanlar açısından da zengindir.

Büyüleyici doğası, yeraltı ve yerüstü kaynakları, çalışkan insanları ve nüfuzlu aydınlarıyla ünlü Gubadlı, 30 Ağustos 1993’te Ermeni ordusu tarafından işgal edilmiştir. Gafan ve Görüs sınırındaki Gubadlı, 1988’den beri saldırgan Ermenistan’ın hedefi haline gelmiştir. Ermenilerin, Ermenistan’a 120 km uzaklıkta bulunan Gubadlı’nın stratejik önemini göz önünde bulundurarak savaşın ilk günlerinden itibaren bölgeyi işgal etmeye karar vermeleri tesadüf değildir. Bu nedenle 1989’un sonundan beri Ermeniler neredeyse kesintisiz olarak Gubadlı’ya saldırılar yapmıştır. Ermeni askeri kuvvetlerinin teçizat ve mühimmat bakımından

iyi donanımlı olmasına rağmen, Gubadlı'nın öz savunma kuvvetleri ve yerel halk düşmana karşı cesurca savaşmıştır. Ancak gerekli güçlerin olmaması ve Gubadlı halkına ilgisizlik, Gubadlı'nın işgaliyle sonuçlanmıştır (Selimov, 2014: 3-4).

İşgalden önce bölgenin nüfusu 33.800 olmuştur. Sadece Ağustos 1993'te bölgede 19 asker, 27 kadın, 4 çocuk ve 70 yaş üstü 18 yaşlı olmak üzere 94 kişi öldürülmüştür. Toplamda 238 Gubadlı sakini düşmanla mücadelede acımasızca öldürülmüştür. Kadınlara, çocuklara ve yaşlılara saygı duymak, onlara acımak ve onlara yardım etmek yerine onları öldürmek Ermenilere özgü bir suçtur. Şehitlerden son nefeslerine kadar kahramanca savaşan 10 kişiye Azerbaycan Milli Kahramanı unvanı verilmiştir. Ermeni askerler, Gubadlı'da 94 köy ve yerleşim yeri, 205 kültür ve ev eşyası, okul, hastane, ev ve 12 tarihi eseri yağmalayıp yakmışlardır. Bu tür barbarlığa gerçeklerle sert bir şekilde tepki veren Mahammad Nerimanoğlu (2014), "Ne yazık ki Ermeniler 5.000'den fazla nadir serginin tutulduğu Gubadlı Tarih ve Etnografya Müzesi'ni yağmalamışlardır. IV. yüzyıla ait "Gavur boğazı"ndaki tapınak, V. yüzyıla ait "Galalı" ve "Goygala" anıtları, 14. yüzyılda inşa edilen Demirciler türbesi, Hacı Badal, Lalazar köprülerinin yanı sıra Eyin, Yusifbeyli, Seytaş, Karaağaçlı, Hocamsakhli köylerindeki diğer tarihi anıtlar 25 yılı aşkın süredir işgal altında ve "Dünya toplumu buna hala göz yumup, susmaktadır" diye düşüncelerini belirtmiştir.

3.5.9. Zengilan'ın İşgali

Karabağ dağlarında bulunan Zengilan ili, güzel bir iklime sahip en eski bölgelerden biridir. Bu, Zengilan bölgesindeki tarihi anıtlar ve mağaralar açısından zengin olan Susan ve Asgülüm dağları tarafından doğrulanmaktadır. 14. yüzyılın ünlü coğrafyacısı ve tarihçisi Hamdullah Kazvin'e göre Zengilan Hicri 15. yılında yani 636 yılında kurulmuştur. Zengilan topraklarından geçen Şaraka nehri havzasında eskiliğini gösteren birçok türbeler olmuştur.

Nerimanoğlu'dan alınan bilgiye göre, Gafan, Gubadlı ve Cebrayıl mahallelerine komşu bölgede yerleşen Zengilan'ın karakterinden, kadim tarihinden, Azerbaycan'ın anıtlarından ve tarihi yerlerinden bahseden Büyük Lider Haydar Aliyev söylemiştir: "Zengilan'da Azerbaycan halkının milli kültürünü yansıtan tarihi eserler vardır. Azerbaycan halkının hayatını yansıtan tarihi olaylar burada yaşanmıştır. Zengilan'da geçmiş yüzyıllarda halkımızın çok saygın ve değerli insanları yaşamış ve yaratmış ve böylece Zengilan, hem doğası gereği, aynı zamanda, insanların bu topraklar üzerinde inşa ettikleri ve oluşturdukları ve

bugünün nesillerine aktardıkları miras nedeniyle Azerbaycan'ın değerli bir parçası, değerli bir toprağıdır" (Nerimanoğlu, 2015: 4).

Zengilan, Azerbaycan'ın eski bölgelerinden biri olarak bilinmiş ve 1967'de şehir statüsü verilmiştir. 707 km² alana ve 34.000 nüfusa sahip Zengilan ilçesi, doğa, buzlu kaynakları, ormanlar ve genel olarak doğal kaynaklar açısından zengin bir arazi olmuştur. Zengilan topraklarında sağlık için çok önemli olan maden suları ve Basıtçay Devlet Rezervi ile 6,5 ton altın ve 3 bin ton bakırdan oluşan büyük bir Vesnalı altın yatağı mevcuttur. Zengilan aynı zamanda gelişmiş bir tarım bölgesidir. Burada tahıl yetiştirme, bahçecilik, hayvancılık vb. alanlar geliştirilmiştir. Zengilan'da eğitim ve kültüre özel ilgi ve özen gösterilmiştir. Bu ilgi sonucunda Zengilan'da 9 anaokulu, 19 ilkokul, 15 ortaokul, 1 meslek ve müzik okulu, 35 kütüphane, 8 kültür evi, 23 kulüp ve 22 sinema olmuştur.

1992 yılından itibaren Ermenilerin harekete geçmesi sonucu sınır köylerindeki durum daha da kötüleşmiştir. Bu durumda Zengilanlılar av tüfekleriyle de olsa vatanlarını savunmaya başlamıştır. 1992 yılı Nisan ayı başlarında bölgedeki Ağkend, Güngışlag, Gazançı, Daralı, Pirveyis ve Seyidlar köylerine Ermeniler tarafından saldırı ve ateşe verilmiş ve bu köyler yakın zamanda Ermeni kontrolüne geçmiştir. Böylece 1992 yılı sonunda Zengilan'ın stratejik açıdan önemli birçok tepesi ve 13 yerleşim yeri Ermenilerin eline geçmiştir. 1993 yılından bu yana aralıksız devam eden çatışmalar sonucunda düşman kuvvetleri 2 Mart'ta Canbir ve Goyalı köylerini işgal etmiştir. 16 Eylül 1993'te Zengilan'da askeri güçlerin mevziini kırmaya çalışan Ermeniler, 17 Eylül'de Ermenistan topraklarından Zengilan'ın köylerine ateş açmayı başarmışlardır. Ekim ayı sonuna doğru bölge kuşatma altında olmuş ve 23 Ekim'de Zangilan'ı Azerbaycan'a bağlayan yolun ele geçirilmesi ile durum daha da kötüleşmiş ve ve daha sonra Horadiz-Zangilan yönünde saldıran Ermeni ordusu 30 yerleşim yeri ile Bartaz ve Sighirt tepelerini işgal etmişlerdir. Böylece Ermeniler Azerbaycan'ın – Karabağ'ın en zengin bölgelerinden biri olan Zangilan kuşatması sona ermiş ve 29 Ekim tarihinde işgal edilmiştir (Ağayeva. 2015: 45).

Bu şartlar altında Zengilan halkının ele geçirilmemek ve tamamen yok edilmemek için vatanlarını terk edip soğuk Aras Nehri'ni geçmekten başka çaresi kalmamıştır. Bu oldukça çok ağır ve zor olmuştur. Duruma tanıklık eden askeri gazeteci Raşid Fahrli (2014), savaşçıların kahramanca mücadelesini, canlarını

düşmanın teçhizatının önünü atan ve insan gücünün yok edilmesi için canlarını bağışlayan sadık oğullarının mücadelesini şöyle yazmıştır: “Kumlak yakınındaki savaşta sekiz savaşçımızı kaybetmemize rağmen, Ermenilerin saldırısını 6 tank ve çok sayıda piyade ile engellemek mümkün oldu. Üç düşman tankı ateşe verildi ve çok sayıda asker imha edildi. Bu kanlı savaşta göğüslerini ateşe verenler arasında bölgenin cesur polisleri de vardı. Onlar daha önceki çatışmalarda olduğu gibi, sonuna kadar pozisyonlarından geri adım atmadılar. Ne yazık ki saflara düşen düşman mermisi Teğmen Sabir Paşayev, çavuşlar Elşad Nerimanov, İsmayil İsmayilov, Agil ve İlham Guliyev, Fazil Başirov, Möhlat İsmayilov’un hayatlarını bir efsaneye, bir kahramanlık hikayesine dönüştürdü.”

Ekim ayı sonlarında havanın ve suyun soğuk olduğu zamanlarda Aras Nehri’ni geçmek çok tehlikeli ve zordur. Mammedov’dan alınan bilgiye göre Büyük lider Haydar Aliyev, her zaman olduğu gibi, halkın kaderine kayıtsız kalmamış ve İran hükümetiyle acilen Aras Nehri üzerindeki barajın kapatılması için görüşmüş, ardından halk nehri zorlukla da olsa geçmiştir. Zengilan alayı bu kadar zor koşullarda Zengilan’ı koruyamasa da Aras Nehri’nden geçen insanların güvenliğini sağlamayı başarmıştır. Böyle bir anda savaşçılar düşmanın tüm girişimlerini engellemiş ve Zengilan halkı nehri geçmiştir. Böylece Zengilan halkı, eline geçmenin korkunç trajedisini, esaretin zulmünü atlatmak ve sürgün günlerini yaşamak zorunda kalmıştır. Ermeniler daha önce işgal ettikleri bölgeler gibi Zengilan’ı da yağmalayıp yakmışlardır. Bölgenin eskiliğini, Karabağ - Zengilan tarihini yansıtan tüm anıtlar, türbeler ve kaleler Ermeni vahşiler tarafından acımasızca tahrip edilmiştir. Yıkılan anıtlardan biri de Hudafar köprüsüdür (Mammedov, N. 2015: 21).

Ermeniler, asırlık anıtları yıkmanın yanı sıra bölgenin ekonomisine, kültürüne ve eğitimine de ağır bir darbe indirmiştir. İlçe merkezini tanınmaz hale getirerek 1 çocuk, 1 genç, 1 yerleşim yeri, 1 şehir ve köyde faaliyet gösteren 70 kütüphane şubelerini imha etmişler. Ermenilerin işgali altında doğal kaynaklar açısından zengin Zengilan ormanları barbarca kesilip yok edilmiştir.

Bu durumla bağlantılı olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti Ekoloji ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı, “Azerbaycan’ın İşgal Altındaki Topraklarında Çevreye ve Doğal Kaynaklar Üzerindeki Yıkıcı Etkiyi Belirleme (İzleme) Operasyonel Merkezi”, işgal sonrası dönemde Zengilan bölgesindeki doğal kaynakların Ermeniler tarafından acımasızca tahribatına ilişkin yeterince bilgi toplayarak bu temelde dünya toplumunu düzenli olarak bilgilendirmektedir. Böylece Ermenilerin saldırgan savaşı sonucunda Zengilan gibi zengin bir kent kaybedilmiştir. Karabağ’ın antik anıtlar ve

tarihi kaleler diyarı Zengilan'ın savunması için yapılan savaşlarda 188 kişi ölmüş, 44 kişi kaybolmuştur.

İşgal altındaki toprakların sakinleri gibi Zengilan halkı da ÜİYOK'lerin hayatı gibi hayat yaşamakla, cumhuriyetin farklı bölgelerinde oluşturulan evlerde, büyük yerleşim yerlerinde tüm koşulların sağlandığı bir durumda yaşamaktadır. Yazar Elili ve Tapdıgoğlu (2016), “Ama şartlar ne olursa olsun Zengilan-hatta Karabağ topraklarından kovulan milletin anavatani, büyüleyici, güzel doğası, havası, buzlu kaynakları, insana ilham veren serin ve mis kokulu ormanı, kuş cıvıltılarının yerini hiçbir şey tutamamaktadır” demiştir.

SONUÇ

Çarlık Rusya'sı ve İran arasındaki 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay Antlaşmasından sonra ikiye bölünen günümüz Azerbaycan toprakları dahil olmakla Batı Azerbaycan arazisine toplu şekilde yerleştirilen Ermeniler burada kendi güçlerini sağladıktan sonra yerli ahaliyi bir şekilde bu topraklardan çıkarıp, "Büyük Ermenistan" devleti kurmayı amaçlamıştır. Kayıtlara göre sadece XIX. yüzyılın ilk döneminde genellikle Ordubat, Karabağ, Nahçıvan, Erivan ve Zengezur bölgelerine yaklaşık 300.000 Ermeni nüfusu yerleştirilmiştir.

Bu yerleşimden sonra Ermeni liderleri tarafından kendi amaçları için yerli ahaliye karşı katliam ve sürgün eylemi gerçekleştirilmiştir. Bir süre sonra 1905-1906 yılında Bakü'de başlayan katliam, Gence, Karabağ, Guba, Şamahı ve Erivan dahil bir çok ilçelerde gerçekleştirilmiştir. Bununla yetinmeyen Ermeniler 1918 yılı 30 Mart ve 1 Nisan tarihi aralığında Bakü, Guba, Şamahı, Haçmaz ve başka ilçelerde Azerbaycanlılara yeniden katliam yapmış ve yaklaşık 12.000 insan öldürmüşlerdir.

26 Mayıs 1918 yılında Güney Kafkasya bölgesi üç bağımsız devletin (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) arazisi olarak bölünmüş ve 28 Mayıs tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin devlet yapısı cumhuriyet şeklindeydi ki bu, XX. yüzyıl başlarında Türk-İslam dünyasında Demokratik Cumhuriyet yapısına sahip olan ilk devlet olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan Parlamentosu tarafından Cumhuriyet topraklarında yaşayan tüm halklara ve kadınlara kamusal hayatında siyasi süreçlere katılma hakkı verilmiştir. 27 Nisan 1920 yılında XI. Rus Ordusu'nun Azerbaycan topraklarına girmesiyle Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti çökmüş ve Azerbaycan'da Sovyet Hükümeti kurulmuştur. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti 23 ay mevcut olmasına rağmen, Azerbaycan tarihinde önemli izler bırakmıştır.

1920-1930'da Ermeniler Batı Azerbaycan arazisinde yaşayan Azerbaycanlılara karşı siyasi baskı uygulamış ve 50.000 fazla insan tehcir edilmiştir. Bu eylem sırasında hiçbir devlet tarafından tepki ile karşılaşmayan Ermeni liderleri 1948-1953'te yeni bir eylem gerçekleştirmişlerdir. Ermenistan devleti tarafından yurtdışında yaşayan Ermenileri Batı Azerbaycan'a yerleştirmek amacıyla orada

yaşayan 150.000'e yakın Azerbaycanlı kendi yurtlarından sürgün edilmiştir. Az zaman sonra Ermeni liderleri tarafından 1988-1989'da günümüz Ermenistan arazisinde kalan Azerbaycanlı ahalinin gözünü korkutmak için birçok yerlerde katliam yapılmış ve sağ kalan ahalinin hepsi Azerbaycan'a sürgün edilmiştir. Bu dönemde başlayan küçük çaplı çatışmalar artık 1990 yılında gergin savaş haline gelmiştir. Önceden hazırlanan işgalcilik planı ile Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a birleştirmek iddiasında olan Ermeni liderler Azerbaycan'a saldırmaya başlamış ve Hocalı Katliamı ile başlayan savaş sonucunda Dağlık Karabağ ve çevresindeki 7 bölge Ermenistan tarafından işgal edilmiştir.

Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı yürüttüğü saldırı savaşı sonucunda Karabağ, zaman zaman feci ve korkunç katliamlara ve yıkımlara maruz kalmıştır. Toplamda, ülkenin 28 kilometrekare alanı işgal edildi ve sonuçta 900'den fazla yerleşim yeri, 4.366 sosyal tesis, 690 okul, 280 anaokulu, 862 kulüp, 932 kütüphane, 1.831 sinema, 855 anaokulu, 656 klinik, dispanser, eczaneler ve diğer sağlık tesisleri, halkın ibadethanesi olan 10 cami yıkılmıştır. Ermenistan'dan sürülen vatandaşların 380 köyü ve tüm serveti orada kalmıştır.

Ayrıca demiryolları, ormanlar, mezarlıklar vb. yıkılmıştır. Aynı zamanda Ermeni işgali altındaki topraklarda toplam alanı 9,1 milyon kilometrekare olan 150.000 ev yağmalanmış ve yakılmış, yaklaşık 6.000 sanayi, tarım ve diğer işletme acımasızca yıkılmıştır. Ermeniler 200.000'den fazla büyükbaş hayvana, yaklaşık 600.000 koyun ve keçiye, 2 milyon kilometrekare konuta, 4.600 kamyonu, 3.000 traktöre ve 450 biçerdövere sahiplenmişlerdir. Böylece Azerbaycan'ın tarım sektörüne verilen zarar yaklaşık 472 milyon doları bulmuştur. Toplam uzunluğu 3834 metre olan 160 köprü yıkılmış, 800 kilometre yol kullanılamaz hale getirilmiş, 2.300 km su, 2.000 km doğalgaz ve 240 kilometre kanalizasyon hattı tamamen tahrip olmuştur.

Ermeni çeteleri Azerbaycan'ın kültür hayatına büyük darbe vurmuşlardır. İşgal altındaki bölgelerdeki 500 tarihi ve mimari anıt ve 100'den fazla arkeoloji anıt, 9 tarihi saray, 22 müzenin 40 bin sergisi, 4 fotoğraf galerisi ve fonlardaki 40.000'den fazla değerli eşya barbar muamelesi görmüştür. Ermeni saldırısı sonucunda yaklaşık 20.000 Azerbaycanlı öldürülmüş, 50.000'den fazla kişi yaralanmış ve binlerce yaşlı, kadın ve çocuk rehin alınmıştır.

Ermenistan işgalci savaşı sonucunda Azerbaycan'ın 360 kilometre sınırını ihlal etmiş ve Fuzuli ilçesindeki Horadiz kasabasından Zengilan'a kadar 198 kilometre Azerbaycan-İran sınırında kontrolü ele almıştır. Dağlık Karabağ'ın 57 yerleşim yerinde yaşayan 50 bine kadar Azerbaycanlı kendi evlerinden kovulmuştur. Bu korkunç savaş sonucunda Azerbaycan'daki toplam mülteci ve yerinden edilmiş kişi sayısı 1,2 milyon varmış ve Cumhuriyet 300 milyar dolardan fazla zarara uğramıştır. Ermenistan Azerbaycanlılara karşı katliam yaparak onları tarihi ve etnik topraklarından temizlemesinden sonra-ahlaki katliam-Türk kökenli yer adlarının Ermenileştirilmesi eylemini gerçekleştirmiştir. Yakın zamana kadar Türk kökenli tüm yer adları değiştirilmiş veya Azerbaycanlıların yaşadığı köyler ölü bölge haline gelerek yerleşim listesinden çıkarılmıştır.

Mono-etnik bir Ermeni devleti kurmayı başaran Ermeni liderler, kendisini destekleyen devletlerin askeri-sanayi potansiyelinden beslenerek, nüfusun yüzde %64,8-i Azerbaycanlı olduğu Dağlık Karabağ bölgesini, hem de 7 çevre ilçeyi (Laçın, Kelbecer, Gubadlı, Zengilan, Cebrayıl, Ağdam ve Fuzuli ilçeleri) işgal ederek harabeye çevirmiş ve halkı katliama uğratmıştır. Ermeni silahlı kuvvetleri Azerbaycan'ın 12 bölgesini işgal etmiş (topraklarının yüzde 20'si veya 1/5'i), yaklaşık 20.000 Azerbaycan vatandaşını öldürmüş, çoğu çocuk, kadın ve yaşlı olan yaklaşık 4.000 kişiyi rehin almışlardır. 26 Şubat 1992'de işlenen Hocalı Katliamı, dünya tarihinde görülmemiş bir vahşet örneği olarak kayıtlara yazılmıştır.

1918'de imzalanan Batum Antlaşmasına göre, sadece 9.000 kilometrekare alana sahip olan Ermenistan, 1988 yılında arazisi 29.743 kilometrekare ölçüye varmış, daha sonra Dağlık Karabağ bölgesini işgal altına almakla birlikte en az 47.000 kilometrekare alana sahiplenilen Ermenistan Azerbaycan topraklarını kontrol altına almıştır.

Ermenistan'ın Azerbaycan halkına ve zenginliğine karşı insani kanunları çiğneyerek yaptığı zulümler, birçok dünya liderinin konuşmalarına, uluslararası kuruluşların ve sayısız medyanın kararlarına yansısı da, sadece ikili bir politika devam etmektedir. 13 Kasım 2015'te Paris'te meydana gelen terör saldırısıyla ilgili olarak Türk devlet başkanlarının toplantısına katıldıktan sonra Paris'te bir forumda konuşan Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Azerbaycan halkı adına Fransız halkına derin taziyelerini iletmiş ve BM'nin Güvenlik Konseyi, Ermeni birliklerinin Azerbaycan topraklarından koşulsuz ve derhal geri çekilmesini talep eden dört karar

kabul etmiştir. Ne yazık ki bu kararlar uygulanmamıştır. İkili yapının bir sonucu olarak, Amerika Birleşik Devletleri de dahil olmak üzere birçok ülkenin konumu Ermeni yanlısı olmaya devam ettiğinden dolayı Karabağ sorunu yıllarla hall edilmemiş kalmıştır.

Ermeniler, Azerbaycan halkının kan hatrasının yeniden canlandırılmasından, tarihi geçmişten başlayan ve yapılan mezalimlerinin bilinmesinden, Ermeni şovenizminin ve Ermeni terörizminin teşhir edilmesinden çok endişe duymuşlardır. Öte yandan, Azerbaycan'ın devlet olarak güçlenmesi, bölgede lider bir devlet haline gelmesi, Ermenistan'ın tüm uluslararası projelerden izole edilmesi, insan kaynaklarının tükenmesi, devlet olarak umutlarının olmadığını göstermektedir. Azerbaycan ise uluslararası hukuk normalarına saygılı, ayrılıkçılık ve terörle sürekli mücadele eden barışçıl bir devlet imajı kazanmıştır. Azerbaycan'ın adaletle yönelik adımları, kendisine karşı tarihi adaletsizliğin restorasyonu da dahil olmak üzere, uluslararası toplum tarafından zaman zaman anlaşılması ve kabul edilmiştir.

Ermeniler tarafından Azerbaycanlılara karşı yapılan katliamların tanınması, er ya da geç bazı dünya güçleri tarafından tarihi adaletsizliğin hukuki ve siyasi bir değerlendirmesi olarak kabul edilmesi ve Ermenilerin "haksızlığa uğrayan halk" değil, katliam yapan bir halk imajını kazanacağı tarih çok uzak değildir.

25 yıla aşkın sürede provokasyonlarından kalmayan Ermeni Silahlı Kuvvetleri, 2020 yılının 12 Temmuz tarihinde Azerbaycan Devlet Sınır Teşkilatı'nın Tovuz bölgesindeki mevzilerine ateş açmıştır. Çatışma, Ermenistan-Azerbaycan devlet sınırının Tovuz bölgesine Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin mevzilerinin Ermeni Silahlı Kuvvetleri tarafından ateşkesi ihlal ederek topçu ateşi açmasıyla başlamıştır. Savaşın ilk saatlerinde Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerine bağlı iki asker şehit olmuş, beşi de yaralanmıştır. 13 Temmuz gecesini Azerbaycan-Ermenistan sınırındaki Tovuz yönünde gerginlikler devam etmiştir. Ertesi gün Ermeni Silahlı Kuvvetleri, 14 Temmuz'da Tovuz ilçesine bağlı Ağdam ve Alibeyli köylerine büyük kalibreli silah ve toplarla ateş açmıştır. Azerbaycan Ordusu Generali Polad Haşimov, Albay İlgar Mirzayev ve 5 asker, subay Ermeni Ordusunun saldırısı sonucunda şehit olmuştur. Barışçı yollarla çözülmeyen Karabağ sorunu savaşla sonuçlandı. 26 Eylül'e kadar provokasyonlarından kalmayan ve ateşkesi ihlal eden Ermenistan devleti ile Azerbaycan arasında 27 Eylül sabahı İkinci Karabağ Savaşı başlamıştır.

Çatışmalar, 27 Eylül sabahı Terter ilçesinin Gapanlı, Ağdam ilçesinin Çıraklı ve Orta Gervend, Füzuli ilçesinin Mirzenağılı, Gazahlar, Ehmedalılar, Alahanlı, Şükürbeyli ve Horadiz kenti, Cebrayıl ilçesinin Cocug Mercanlı köylerine yakın kurulan temas hattı boyunca başlamıştır. Saat 06:00 civarında, Azerbaycan arazisine çeşitli kalibrelerde büyük kalibreli silahlar, havanlar ve topçu teçhizatları tarafından yoğun bir şekilde ateş edilmiştir. Yapılan askeri operasyonlarda Fuzuli ilçesine bağlı Karahanbeyli, Garvand, Horadiz, Yukarı Abdurrahmanlı, Aşağı Abdurrahmanlı köyleri, Cebrayıl ilçesine bağlı Boyuk Mercanlı ve Nuzgar köyleri ile karşı tarafın Ağdara istikametindeki Murov sıradağlarının hakim olduğu tepeler (Gamişdağ ve Ömer Geçidi) kontrol altına alınmıştır. Azerbaycan ordusunun azmi sayesinde devam eden savaş sırasında Cebrayıl 4 Ekim’de, Fuzuli 17 Ekim’de, Zengilan 20 Ekim’de, Gubadlı 25 Ekim’de kurtarılmıştır. Savaş sırasında ayrı ayrı zamanlarda Rusya, ABD ve Fransa tarafından 3 kez ateşkes ilan edilmesine rağmen Ermenistan tarafından bu karar ihlal edilmiştir. 5 kez ayrı ayrı zamanlarda Ermenistan arazisinden Gence’ye, Terter’e, Berde’ye, Ağcabedi’ye ve Ağdam’a atılan yasadışı bombaların sonucunda 100 sivil ahalinin katliamı ve 416 kişinin yaralanması Ermenistan devletini amacını 1 daha dünyaya tanıtmıştır. 8 Kasım’da Azerbaycan ordusunun başarılı operasyonları sonucunda Şuşa kenti işgalden kurtarılmıştır.

Moskova’da üç ülkenin (Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya) devlet başkanları tarafından imzalanan anlaşmaya göre, Dağlık Karabağ ihtilaf bölgesinde 10 Kasım Bakü saatiyle 00:00’dan itibaren tam ateşkes ve askeri operasyonların durdurulması, 1 Aralık’a kadar Dağlık Karabağ çevresindeki Ermeni kontrolündeki Azerbaycan topraklarından (15 Kasım Kelbecer, 20 Kasım Ağdam ve 1 Aralık Laçın) Ermeni kuvvetlerinin çekileceği ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Azerbaycan’ın batı bölgelerini birbirine bağlayan yeni ulaşım iletişimlerinin inşası duyurulmuştur. Bu açıklamanın hükümlerine göre, Azerbaycan Ordusu bölgede tam galip ilan edilmiştir. Rus barış gücü birliği, Dağlık Karabağ’daki temas hattı boyunca ve Laçın koridoru boyunca yerleştirilmiştir. Yıllardır çözülemeyen Dağlık Karabağ sorunu, Azerbaycan’ın işgal altındaki topraklarını kurtarma sürecinde en başta Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in halkına ve ordusuna gösterdiği manevi destek, Azerbaycan halkının büyük azmi, toprakları kurtarmak coşkusu, kararlı tutumu ve Türkiye Cumhuriyeti’nin savaş boyunca verdiği destek, 44 günlük hak davasında Azerbaycan’a zafer getirmiştir. Karabağ’ı Ermenistan işgalinden kurtaran

Azerbaycan Ordusunun Başkomutanı ve Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev böyle demiştir: "Karabağ Azerbaycandır."

KAYNAKÇA

- Abbaslı, N. (2001). *Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi*, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul.
- Abbasov, N. “Biz O Şehire Dönücez”, *Halk Gazetisi*, 8.5.2012.
- Abdallı, H. (2003). *Azerbaycan Dünya Birliği ve Karabağ Sorunu*, Nurlar Yayınları, Bakü.
- Abdinov, S. “Ermeni Vahşiliyinin Kanlı Sayfası”, *Halk Gazetesi*, 24.2.2006.
- Abdullayev, A. (1995). *Ermenistan'ın Azerbaycan'a Karşı Saldırganlık Politikası Tarihinden*, Elm Yayınları, Bakü.
- Abdullayev, A. (1998). *Ermenistan'ın Azerbaycan'a Karşı Soykırım Smaçları*, Elm Yayınları, Bakü.
- Abdullayev, A. (2001). *Dağlık Karabağ, Asılsız İddialar, Olaylar, Trajediler*, Ganun Yayınları, Bakü.
- Abdullayev, A. İ. (2016). *Karabag faciesi*, İgtisad Univeristesesi Yayınları, Bakü.
- Abdullayev, B. ve Ceferov, H. (2002). *Azerbaycan'a Karşı Ermeni Terrorizmin Terörizminin Kısa Bir Kronolojisi*, Ali ve Nino Yayınları, Bakü.
- Abdullayev, E. (1998). *Ermenistan'ın Azerbaycan'a Yönelik Saldırısı ve Uluslararası Örgütler*, Elm Yayınları, Bakü.
- Abdullayev, M. İ. (2000). *Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'daki Sömürge Politikası*, Avrupa Yayınları, Bakü.
- Abdullayev, N. (2010). *Soykırım Cinayeti*, CBS Yayınları, Bakü.
- Abdulhaluk, M. Ç. (2002). “*Azerbaycan ve Türkler*”, Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Abışov, V. (2017). *Bakü'de Azerbaycan Halkına Yönelik Mart 1918 Soykırımı*, AMEA A. A. Bakıhanov Adını Taşıyan Tarih Enstitüsü, Ganun Yayınları, Bakü.
- Abrahamyan, L. (2006). “*Ermenistan ve Ermeni Diasporası: Ayrışma ve Görüş*”, Nauka Yayınları, Moskova.
- Abrahamyan, L. (2007). “*Ermenistan ve Doğu ile Batı Arasındaki Ermeniler*”, Nauka Yayınları, Moskova.

- Abutalybov, R. (2011). *Mehmet Emin Resulzade ve Kafkas Konfederasyonu*, Prosveteniye Yayınları, Moskova.
- Acalov, A. (2012). *Resulzade Mehmet Emin Alakbar oğlu*, Genclik Yayınları, Bakü.
- Ahmedov, E. “Ermenistan’ın Azərbaycanlılara Karşı Soykırımını və Tecavüzkarlıq Siyasətinin Merheleləri”, *Halk Gazetesi*, 30.3.2011.
- Ahmedov, E. “Tarihi Siyasi, İktisadi, Strateji ve Medeni Ehemiyete Malik Şehir”, *Halk Gazetesi*, 9.5.2012.
- Ahmedov, E. İ. (1998). *Ermenistan’ın Azərbaycan’a Saldırısı*, Tuna Yayınları, Bakü.
- Ahmedova, L. (2018). *Haydar Aliyev’in Mirasının Kütüphanelerde Tanıtılması*, Azərbaycan Milli Kütüphanesi, Ali ve Nino Yayınları, Bakü.
- Ahundov, N. (1989). *Karabağ Salnameleri*, Yazıçı Yayınları, Bakü.
- Ağayeva, C. (2015). *Unutulmayan Hatıralar*, Elm ve Tehsil Yayınları, Bakü. Aliyarov, S. ve Mahmudov, F. (1989). *Azərbaycan Tarihi Üzre Gaynaglar*, Elm Yayınları, Bakü.
- Alıoğlu, S. Ağdam: Döyüşən, Deyişən ve Abadlaşan Yurd, *Respublika Gazetesi*, 23.7.2013.
- Aliyev, A. “Beşəriyyətə Karşı Yönelmiş Ağır Cinayət”, *Respublika Gazetesi*, 18.2.2014.
- Aliyev, F. ve Hesenov, U. (2007). *Erivan hanlığı*, Maarif Yayınları, Bakü
- Aliyev, H. (2005). *Dağlık Karabağ Gerçekleri*, Tuna Yayınları, Bakü.
- Aliyev, İ. (1995). *Dağlık Karabağ, Tarih, Gerçekler, Olaylar*, Elm Yayınları, Bakü.
- Aliyev, M. (1989). *Azərbaycan Ruhu*, Azərbaycan Yayınevi, Bakü.
- Aliyarlı, S. (1996). *Azərbaycan Tarihi*, Elm Yayınları, Bakü.
- Anthony, S. D. (1971). *Theories of Nationalism*, Randonme House, İngiltere.
- Archun, A. A. (2004). *Slavyan Yazılı Hıristiyan Kültürü ve Ermeni Aydınlanması*, Nauka Yayınları, Moskova.
- Artamonov, M. İ. (1936). *Hazar Denizi’nin Eski Tarihi*, Mitos Yayınları, St. Petersburg.
- Arzumanlı, V. Habiboğlu, V. ve Muhtarov, K. (1995). *1918 Katliamları ve Tarihsel Araştırmalar*, Öyretmen Yayınları, Bakü.
- Arzumanlı, V. ve Mustafa, N. (1998). *Tarihin Gara sayfaları: Sürgün, Soykırım, Göçmenlik*, Azərbaycan Yayınları, Bakü.

- Arzumanyan, A. (1833). *Ermeni Halkının Tarihinin İcmalına Ait Aktlar Toplusu*, ABC Yayınları, Moskva.
- Asger, R. (2006). *M. Kaşğari*, Gençlik Yayınları, Bakü.
- Aslan, G. “Könüllü Göçetme Ermeni İhaneti idi”, *Respublika Gazetesi*, 19.12.2008.
- Aslan, G. “Şubat ayı ‘Hocalı Ayı’ İlan Edildi”, *Respublika Gazetesi*, 5.2.2011
- Aşırılı, A. (2005). *Türk’ün Hocalı Soykırımı*, Nurlan Yayınları, Bakü.
- Aydinoğlu, T. “Ağdam: Gelebe Sorağı ile Yaşayan Toprak”, *Halk Gazetesi*, 23.7.2014.
- Ayvazyan, A., “Rusya Tarihi: Ermeni izi”, *Azerbaycan Gazetesi*, 22.6.2004.
- Ayvazyan, A. (2005). “*Strategic Gaps in Armenian Political Consciousness or Axioms of the Geopolitical Existence of Armenia*”, Golos Armenii Publications, Moskova.
- Avakyan, G. (1988). “*Ermenistan: Zehin Barışığının Temin Edilmesi*”, Nauka Yayınları, Moskova.
- Azerlu, M. Musevi, T. ve Jampolski, Z. (1989). *Azerbaycan Halkının Kökenini Düşünürken*, Yazıçı Yayınları, Bakü.
- Azizov, T. (1997). *Azerbaycan XX. yüzyılın başlarında*, Oka Yayınları, Bakü.
- Balayan, Z. O. (1984). *Erivan*, Sovetakan Grog Yayınları, Erivan.
- Balayev, A. (1990). *Azerbaycan’ın Milli Demokratik Hareketi (1917-1920)*, Elm Yayınları, Bakü.
- Bayburtian, V. A. (1969). *Yeni Culfa’nın Ermeni Koloniyası*, Hayastan Yayınları, Erivan.
- Bedelbeyli, F. “Hocalı Matem Müziği Yalnız Azerbaycan’da değil, Tüm Dünyada Soykırımı Kurbanlarının Hatırasına İthaf Olunmuştuk”, *Halk Gazetesi*, 3.8.2012.
- Börüsoy, E. (2012). *Karabağın sorunu neden çözülmedi? Çünkü Bölgede Marağı Olan Global Güçler Bunu Engeller*, Nurlar Yayınları, Bakü.
- Budagov, B. ve Geybullayev, G. (1998). *Ermenistan’da Azerbaycan Kökenli Yer İsimlerinin Açıklayıcı Sözlüğü*, Gençlik Yayınları, Bakü.
- Burke, P. (1994). *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Penguin Yayınları, İngiltere.
- Bünyadov, T. E. (2006). *Tarihimizin Unutulmaz Sayfaları*, Respublika Yayınları, Bakü.
- Bünyadov, T. E. (1984). *Gızılğaya*, Gençlik Yayınları, Bakü.

- Bünyadov, Z. (1993). *Kırmızı Terör*, Azərneşr Yayınları, Bakü.
- Bünyadov, Z. ve Yusufov, Y. B. (1994). *Azərbaycan Tarihi*, Azərneşr Yayınları, Bakü.
- Cabbarlı, H. (2014). *Ermenistan'ın Dış Politika'sı (1991-2012), Avrasiya Tehlikesizlik və Strateji Araşdırmalar Merkezi*, Maarif Yayınları, Bakü.
- Cabbarlı, H. (2003). *Ermenistan'da İktidar Mücadelesi (Bağımsızlıktan Günümüze Çok Partili Sisteme Geçiş Süreci)*, Platin Yayınları, Ankara.
- Cavahaşvili, M. İ. (1916). *Gürcistan Halkının Tarihi*, Nakaduli Yayınları, Tiflis.
- Cefereov, N. (2012). *Azərbaycan Halkının Tarihi veya Biyografisi*, İrfan Yayınları, Bakü.
- Celilov, M. "Suverenliyimizi Düşünürken", *Bakü Gazetesi*, 12.12.1991.
- Cümşüdlü, F. (2007). "Azərbaycanlıların Deportasiyaya Maruz Kalmaları: 1948-1950. Yıllarda Ermenilerin Halkımızın Başına Getirdikleri Müsibetlerin Kısa Tarihi", *AzatAzərbaycan Dergisi*, C: 6, No: 32, ss. 6-7.
- Çahmaklı, G. (2008). "Ermeni meselesi" *Tarihin İzi ile*, Askeri Yayınları, Bakü.
- Çakıllıkoyak, H. (2005). *Diasporada Ermeni Kimliği, Paris ve Halep Örneği*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Çıragov, N. "Kelbecerliler Doğma Topraklarına Dönücekleri Günü Sabırsızlıkla Bekliyorlar", *Halk Gazetesi*, 2.4.2011.
- Daşdemirov, F. H. (2005). *Ermeni Terörizmi ve Ayrılıkçılık*, Gençlik Yayınları, Bakü.
- Davutoğlu, A. (2003). *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Stratejik Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Dolgaçev, İ. N. (1995). *Şubat Burjuva Demokratik Devrimi*, Nauka Yayınları, Moskova.
- Dolgikh, B. O. (1960). *XVII. Yüzyılda Sibiryaya Halklarının Aile ve Kabile Kompozisyonu*, Nauka Yayınları, Moskova.
- Dyakonov, İ. M. (1968). *Ermeni Halkının Tarihi*, Nauka Yayınları, Moskova.
- Ebdürrehmanlı, N. (1995). "İstıglala Götüren Yollar", *Herbi Bilik Dergisi*, C: 5, No: 3, ss. 82-90.
- Ebdürrehmanlı, N. (1995). "Bakü'nün Kurtuluşu: Nuru Paşa'nın-Türk ordusunun Bakı'ya Gelişi", *Herbi Bilik Dergisi*, C: 6, No: 5, ss. 66-73.

- Efendiyev, S. M. (1957). *Azerbaycan Proletaryasının Devrimci Hareketinin Tarihinden*, Azerbaycan Yayınları, Bakü.
- Elekberli, A. ve Garagoyunlu, E. (2016). *Türk Kökenli Ermeni Soyisimleri*, Gaya Yayınları, Bakü.
- Elili, İ. ve Tapdıgoğlu, N. (2016). *Bir Damla Gözyaşında Toprak Hasreti*, Leman Yayınları, Bakü.
- Enikolopov, İ. K.(1954). *Griboyedov and Vostok*, Hayastan Yayınları, Erivan.
- Ezov, G. A. (1898). *Böyük Pyotrın Ermeni Halkı ile İlişkisi*, Aganta Yayınları, St. Peterburg.
- Fahralı, R. “Savaş Ne Zaman Bitecek”, *Azerbaycan Gazetesi*, 29.10.2014.
- Ferhadoğlu, T. “Deportasiya: Tarihin İbret Dersleri”, *Azatlık Gazetesi*, 29.11.2008.
- Galoyan, G. A. (1975). *Rusya ve Güney Kafkasya Halkları*, ABC Yayınları, Moskova.
- Garaca, B. “Ay Laçın”, *Azerbaycan Gazetesi*, 18.5.2013.
- Garaca, B. “O Görünen Ağdamdır”, *Azerbaycan Gazetesi*, 23.7.2015.
- Garahanlı, R. “Ermenistan Terörü Destekleyen Devlet Olduğunu Bir Daha İspat Etti”, *Yeni Azerbaycan Gazetesi*, 28.11.2001.
- Gasımlı, M. C. (2014). “*Ermeni Meselesi*”den “*Ermeni Soykırımı*”: *Gerçek Tarih Arayışı İçinde (1724-1920)*, Mütercim Yayınları, Bakü.
- Gasımlı, M. C. (2006). *Haydar Aliyev ve Bağımsızlığa Giden Yol (1969–1987-ci illər)*, Doğu-Batı Yayınları, Bakü.
- Gasımov, C. (1998). *Represiyadan Sürgüne Doğru*, İrfan Yayınları, Bakü/
- Gasımov, H. “Kelbecer’e Giden Yol”, *Halk Gazetesi*, 2.4.2014.
- Gasımov, M. (1998). *Yabancı Devletler ve Azerbaycan*, Azerbaycan Yayınları, Bakü.
- Gasımov, Ş. “Azerbaycanlıların Soykırımı ve Deportasiyası”, *Respublika Gazetesi*, 26.3.2002.
- Gedimli, N. (2000). *Yüreklerde Yanan Acı*, Genclik Yayınları, Bakı.
- Geniyev, H. (2019). *Azerbaycan Tarihi*, Elm ve Tehsil Yayınları, Bakü.

- Geybullayev, G. (2002). "Kaspiler, Gargarçay ve gargarlar: Alpanlılar kimlerdir?" *Elmi Publisistik Makaleler Dergisi*, C:11, No: 32, ss. 81-84).
- Glinka, S. (1990). *Rusya Sınırları İçindeki Azerbaycanlıların Tanımı*, Elm Yayınları, Bakü.
- Glinka, S. N. (1831). *Azerbaycan Ermenilerinin Rusya Sınırlarına Göçürülmesinin Tesviri*, Nauka Yayınları, Moskova.
- Glinka, S. N. (1832). *Ermeni Halkının Tarihinin İncelenmesi*, Nauka Yayınları, Moskova.
- Grantovski, E. A. (1970), *Batı Asya'daki İran Kabilelerinin Erken Tarihi*, Nauka Yayınları, Moskova.
- Guliyev, C. (1998). *Azerbaycan'ı Dünyaya Tanıtan Cumhuriyet*, Ganun Yayınları, Bakü.
- Guliyev, D. P. (1992). "Tarih Şahittir, 1918-1920. Yılların Olayları Bu Günün Gözü İle: Faktlar ve Yorumlar", *Hayat Dergisi*, C: 12, No: 100, ss. 22-23.
- Guliyev, G. (2014). "Mehmet Emin Resulzade'nin hayatı ve Eseri", *Parlamento Dergisi*, C: 12, No: 2, ss. 17-18.
- Guliyev, L. "O Topraklar Bizimdir", *Azerbaycan Gazetesi*, 23.7.2013.
- Gurbankızı, Z. Ezeli Topraklarımıza Mutlaka Döneceğiz, *Respublika Gazetesi*, 1.4.2007.
- Gurbanov, A. (2008). "Ucalan Bayrak İnmez: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti", *Füyuzat Dergisi*, C: 41, No: 3, ss. 26-30.
- Gurbanlı, E. "Deportasiyanı Doğuran Şerait və Sebepler: 1948-1953", *Dirceliş Gazetesi*, 2.11.2005.
- Hacıyev, H. (1991). *Bağımsızlığa Giden Acılı Yol: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Tarihinin Bazı Sayfaları*, Azerbaycan Gazeteciler Birliği Yayınları, Bakü.
- Hacıyev, O. "Sahte Ermeni İddiaları ve Soykırımı Hakikatları", *Halk Gazetesi*, 27.7.2012.
- Hacıyev, T. İ. (1988). *Azerbaycan Paleotoponimikasin'dan Azerbaycan Onomastikası Problemleri*, Em Yayınları, Bakü.
- Hakverdiyev, T. "Ermeni Tecavüzkarlığının Bir Epizodu", *525.Gazete*, 25.5.2001.
- Halilov, İ. "Zengibasar Nasıl Dağıtıldı", *"Vatan Sesi" Gazetesi*, 10.11.1991.
- Halilzade, F. "Uşak katliamı", *Azerbaycan Gazetesi*, 30.3.2011.
- Hamavi, E. Y. (1983). *Azerbaycan Hakkında Bilgi*, Maaarif Yayınları, Bakü.

- Hamidov, İ. ve Hamidov, A. (1990). *Resulzade Mehmet Emin Alakbar oğlu, Azərbaycan Cumhuriyeti*, Karabağ Yayınları, Bakü.
- Hartill, L. R. (1928). *Men Are Like That*, Indianapolis, Bobbs-Merrill Publications, London.
- Hesenov, C. (1993). *Azərbaycan Uluslararası İlişkiler Sistemində*, İrfan Yayınları, Bakü.
- Hesenov, S. (1991). *Beyaz Lekelerin Siyah Tonu*, Elm Yayınları, Bakü.
- Hocalı, A. (1993). *Veten Ağısı, Toprak Ateşi*, Azərbaycan Yayınları, Bakü.
- Hovanisian, R. G. (1967). *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Hüseynova, R. “Deportasiya”, *Yeni Azərbaycan Gazetesi*, 1.5.2007.
- Hüseynov, Ş. (1996). *Bağımsızlığa Giden Zorlu Yol*, Azərbaycan Yayınları, Bakü.
- İmanov, V. “Hocalı Soykırımı”, *Halk Gazetesi*, 23.2.2006.
- İsayev, A. “Ulu Dağlar Gözleyir: Kelbecer’in İşgalından 11 Yıl Geçiyor”, *Azərbaycan Gazetesi*, 2.4.2004.
- İsgenderov, A. (1997). *1918. Yıl Mart Soykırımının Tarixşünaslığı*, Mütercim Yayınları, Bakü.
- İsgenderov, A. (2003). *Azərbaycan Halk Cümhuriyeti*, Azərbaycan Yayınları, Bakü.
- İsgenderov, A. (2012). *Azərbaycan Gerçekleri*, Elm və Tehsil Yayınları, Bakü.
- İsmayılov, F. (2003). *Tarihin Faciesi*, Laçın Yayınları, Bakü.
- İsmayılov, M. (1993). *Azərbaycan Tarihi*, Elm Yayınları, Bakü.
- İsmayılov, R. (1993). *Azərbaycan Tarihi*, Azərneşr Yayınları, Bakü.
- İsmayılova, V. “Ağlayan Taşlar”, *Azərbaycan Gazetesi*, 26.03.2002.
- Kapantsyan, G. (1947). *Hayasa-Ermenilerin Beşiyi*, Sovetakan Grog Yayınları, Erivan.
- Kaputikyan, S. (1988), “*Zamanın Başlangıcı*”, İrfan Yayınları, Bakü.
- Katibli, M. (1991). “Bir Kere Yükselen Bayrak Bir Daha Enmez”, *Elm ve Hayat Dergisi*, C: 5, No: 4. ss. 3-4.
- Khorenski, M. (1893). *Ermenistan Tarihi*, Gaya Yayınları, Bakü.
- Kocabaş, S. (1998). *Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?*, Vatan Yayınları, İstanbul.

- Koçaş, M. S. (1998). *Tarihde Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Azerbaycan Ensiklopedisi*, NPB Yayınları, Bakü.
- Kolesnikova, N. N. (1958). *Bakü'de Sovyet İktidarı Mücadelesinin Tarihinden (Ağustos 1917-Temmuz 1918 Hatıraları)*, Azərneşr Yayınları, Bakü.
- Kolosov, V. A. (2001). *Stavropol Bölgesi'nin Doğu Bölgeleri Örneğinde Bölgesel Kimlik ve Uluslararası İlişkiler*, KGB Yayınları, Minsk.
- Köçerli, T. G. (1998). *Karabağ: Yalan ve Hakikatlar*, AMEA Sosyo -Politik Araştırma ve Bilgi Enstitüsü Yayınları, Bakü.
- Köçerli, T. G. (2002). *Karabağ*, AMEA-nın İnsan Hükukları Enstitüsü Yayınları, Bakü.
- Kryazhin, G. (1990). *Ermeni Sorunu*, Elm Yayınları, Bakü.
- Kuzminsky, A. M. (1907). *Bakü Şehri ve Bakü Eyaletinin Teftişi Hakkında İtaatkar Rapor*, Vestnik Yayınları, St. Petersburg.
- Küçük, A. (1996). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yayınları, Ankara.
- Küçük, A. (1996) "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 35, No: 4, ss. 117-154.
- Kyzlasov, L. R. (1969). *Orta Çağ'da Tuva Tarihi*, Moskova Üniversitesi Yayınları, Moskova.
- Laçiner, S. (2002). "Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991-2002", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, C: 5, No:19, ss. 183.
- Latışev, V. V. (1893). *Eski Yunan ve Latin Yazarların İskit ve Kafkasya ile İlgili Bilgileri*, İndrik Yayınları, St. Petersburg.
- Leonti, M. (1955). *Kartlis Tshovreba*,. Gruzinskiy Tekst Tom, Tiflis.
- Libaridian, G. L. (1999). *The Challenge of Statehood*, Blue Crane Books, Moskova.
- Liprandi, A. P. (1911). *Kafkas ve Rusya*, Harkov Yayınları, Ukrayna.
- Litvinsky, B. A. (1972). *Eski Göçebeler ve "Dünyanın Çatıları"*, Karina Yayınları, Moskova.
- Maharramov, N. (1995). *Taşnaksutyun ve Azerbaycan'ın Kaderi*, Azerbaycan Yayınları, Bakü.
- Maharramov, V. "Yürekleri Göyneden Haray", *Azerbaycan Gazetesi*, 1.4.2012.

- Mahmudov, Y. (2004). *Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti Ansiklopedisi*, Lider Yayınları, Bakü.
- Mammadova, F. (1993). *Azərbaycan'ın Siyasi Tarixi və Tarixi Coğrafiyası*, Azərbaycan Devlet Mətbəəsi Yayınları, Bakü.
- Mammadov, N. Azərbaycanlıların Kütləvi Deportasiyası Soykırımını Siyasətidir, *Azərbaycan Gazetesi*, 3.4.2009.
- Mammadov, S. A. (2004). *Azərbaycan Tarixi*, Çəşioğlu Yayınları, Bakü.
- Mammedov, A. (1992). *Cumhuriyyət Döneminde Kazandıqlarımız*, Azərbaycan Yayınları, Bakü.
- Mammedov, İ. ve Esədov, S. (1992). *Ermenistan Azərbaycanlıları və Onların Acı Kaderi*, Azərbaycan Yayınları, Bakü.
- Mamedova, L. A. (1996). *Azərbaycan'dakı Ermeni Siyasi Örgütlerinin Faaliyyətləri*, (1918–1920), Elm Yayınları, Bakü.
- Mammedov, N. (2015). *İşğal Altındaki Tarixi-Dini Anıtlarımız*, Nurlar Yayınları, Bakü.
- Mammadov, N. R. (2016). *Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin Şuşa Şəhrinin Tarixi*, Avrupa Yayınları, Bakü.
- Mammedov, S. (2010). *Ermenilər Tarafından Azərbaycanlılara Karşı İşlənən Soykırım*, Bakü Slavyan Universiteti “Kitap dünyası” Yayınlar, Bakü.
- Mammedov, S. A. (1993). *XXV-XXVII. Yüzyılın Birinci Yarısına Ait Azərbaycan*, Elm Yayınları, Bakü.
- Mazıcı, N. (2005). *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1920)*, Pozitif Yayınları, Bakü.
- Mehdiyev, R. (2000). *Azərbaycanlılara Karşı Soykırım Gerçəklikləri*, İrfan Yayınları, Bakü.
- Mehdihanlı, T. “Dehşətli Günler: Laçın'ın İşğalından 13 Yıl Geçiyor”, *Azərbaycan Gazetesi*, 17.5.2005.
- Memmedli, A. (2008). *Ermenilerin Gerçək Tarixi*, Maarif Yayınları, Bakü.
- Memmedli, M. (1994). *28 Mayıs İstıqlal Günü, Kentin Sesi*. Lider Yayınları, Bakü.
- Memmedov, H. (1996). *1878-1918. Yıl Azərbaycan Ulusal Hərəketi*, Elm Yayınları, Bakü.
- Memmedova, S. (1996). *Mart Hadisəyi Elimesi*, Azərneşr Yayınları, Bakü.

- Memmedzade, M. B. (1992). *Azerbaycan Ulusal Hareketi*, Gençlik Yayınları, Bakü
- Meri, K. (1986). *Ermeni-Türk Siyasi İlişkileri və Ermeni Sorunu*, Sovetakan Grog Yayınları, Erivan.
- Merpert, N. Y. (1958). *Doğu Avrupa'nın Vahşi Doğusunda Göçebe Kabileler*, Flinta Yayınları, Moskova.
- Mirzeyev, H. Soykırım Beşeriyete Karşı Amansız Cinayettir: Ermenistan Terör ve Soykırımını Devlet Seviyyesinde Destekliyor, *Azerbaycan Gazetesi*, 30.3.2012.
- Muradov, S. "Tarihi Hakikatler", *Respublika Gazetesi*, 29.3.2012.
- Murzaev, E. M. (1985), *Halkın Coğrafi Terimleri Sözlüğü*, Nauka Yayınları, Moskova.
- Mustafa, N. Hocalı Soykırımı, *Halk Gazetesi*, 21.2.2001.
- Mustafa, N. "Ermeni Soykırımı'nın İdeya Müellifleri Kimlerdir?" *Halk Gazetesi*, 24.04.2002.
- Mustafa, N. (2015). "Erivan şehri, Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi?" İrfan Yayınları, Bakü.
- Mustafa, N. Gurbanov, A. ve Elili, E. (2018). *Ermeni sahtekarlığı, yalana dayalı tarih*, Gençlik Yayınları, Bakü.
- Mustafayev, R. (2002). "Ermeni Terrorizmi", *Azerbaycan Jurnalı*, C: 31, No: 99, ss. 4-5.
- Mustafayev, R. "İllüziyaların İflası veya Ermeni Terrorizmi", *Garapapaglar Gazetesi*, 3.8.2012.
- Mükerremoğlu, M. "Hocalı Faciesi Senet Eserlerinde Yaşayacaq", *Halk Gazetesi*, 26.2.2014.
- Müseiybov, M. A. (1998). *Azerbaycan'ın Fiziki Coğrafyası*, Maarif Yayınları, Bakü.
- Natigoğlu, T. "Ermeni Faşizmi: Onu Nasıl İfşa Etmeli", *İki Sahil Gazetesi*, 7.03.2002.
- Necefov, B. (1992). *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti: İç ve Dış Politika*, Bilgi Aydınlanma Derneği Yayınları, Bakü.
- Necefov, B. (1997). *Düşmanın İç Yüzü*, Elm Yayınları, Bakü.
- Nerimanov, N. (1992). *Yüksekliklerde Devrimimizin Tarihi Üzerine*, Azərneşr Yayınları, Bakü.

- Nerimanoğlu, M. “Vandalizmin Kurbanlarına Çevrilen Abideler”, *Azerbaycan Gazetesi*, 30.8.2014.
- Nerimanoğlu, M. “İkili Standartın Ağır Neticesi”, *Azerbaycan Gazetesi*, 30.10.2015.
- Nersesyan, M. G. (1956). *Rus-Ermeni İlişkileri Tarihinden*, Hayastan Yayınları, Erivan.
- Nesibzade, N. (1990). *İngilab, yoksa İşgal?* Tarih Yayınları, Bakü.
- Nesibzade, N. (1996). *Azerbaycan'ın Dış Politikası (1918-1920)*, Ay-Yıldız Yayınları, Bakü.
- Nevvab, M. M. (1993). *1905-1906 Ermeni-Müslüman çatışması*, Elm Yayınları, Bakü.
- Novruzoğlu, R. (2006). “Dağlık Karabağ Arazisinde İşgalçı Ermeni Goşunları”, *Dirçeliş Dergisi*, C: 4, No: 102-103, ss. 89-92.
- Oganisyan, E. (1991). *Mübarize Çağı*, Karina Yayınları, Moskova.
- Onullahi, S. (2002). *Ermeni Milletçileri ve İran*, Maarif Yayınları, Bakü.
- Oruclu, M. (1995). *Müsavat Partisi Etkinlikleri*, Müsavat Yayınları, Bakü.
- Ordubadi, M. S. (1991). “*Kanlı Yıllar*”, Elm Yayınları, Bakü.
- Parsamyan, V. L. (1972). *Ermeni Halkının Tarihi*, Hayastan Yayınları, Erivan.
- Parsamyan, V. A. (1940). *Çarizmin Ermenistan'da Kolonileşme Politikası*, Hayastan Yayınları, Erevan.
- Paşa, E. “Efsanelere Söykenen İdeolojiya”, *Yeni Azerbaycan Gazetesi*, 12.5.2002.
- Paşayev, A. (1995). *Yerleştirme*, İrfan Yayınları, Bakü.
- Paşayev, A. (2001). *Açılmamış Sayfaların İzleriyle*, Lider Yayınları, Bakü.
- Paşayeva, M. T. (2005). “*Türkmənşeli Gargar Tayfasının Azerbaycanlıların Etnik Tarihinde Yeri, Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine*”, III. Uluslararası Folklor Konferansı Bildirileri, Azerbaycan Yayınları, Bakü.
- Polyanski, N. (2001). “*Ermenistan'ın Enerji Sisteminin Işığı ve Kölgeleri*”, Nezavisimaya Yayınları, Moskova.
- Pompeev, Y. (1992). *Karabağ'ın Kan Havuzu*, Azerbaycan Yayınları, Bakü.
- Ratgauzer, Y. (1929). *Şura Azerbaycanı Uğrunda Savaş*, Müsavat Yayınları, Bakü.

- Rehimoğlu, H. (1997). *Silinmeyen İsimler, Tedavi Edilemez Yaralar*, Azərneşr Yayınları, Bakü.
- Resulzade, M. E. "Bakü'den Mektub", *Şergi-Rus Gazetesi*, 11.4.1903.
- Resulzade, M. E. "Kendi Mühbirlerimizden", *Şergi-Rus Gazetesi*, 2.5.1909.
- Resulzade, M. E. "Cumhuriyet yolunda", *Açık Söz Gazetesi*, 12.6.1915.
- Resulzade, M. E. "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti", *Açık Söz Gazetesi*, 2.3.1917.
- Resulzade, M. E. "İstiglal Mefkuresi", *Açık Söz Gazetesi*, 3.6.1917.
- Resulzade, M. E. "Azerbaycan'ın Teşekkülünde Müsavat", *Açık Söz Gazetesi*, 12.8.1918.
- Resulzade, M. E. "Azerbaycan", *Bakinski Raboçi Gazetesi*, 18.3.1923.
- Resulzade, M. E. (1929). "Vedibasars'da Gara Bayrak", *Odlar Yurdu Dergisi*, C: 7, No: 1, ss. 2-3.
- Resulzade, M. E. (1930). "Erivan'da Hepsler", *Odlar Yurdu Dergisi*, C: 11, No: 2, ss. 6-7.
- Resulzade, M. E. (1930). "Vedibasars ve Nahçıvan'da İsyanslar Devam Ediyor", *Odlar Yurdu Dergisi*, C: 9, No:4, ss. 2-3.
- Resulzade, M. E. "Mart Soykırımı", *İstiglal Gazetesi*, 9.2.1932.
- Resulzade, M. E. (1955). "Azerbaycan Cumhuriyeti", *Azerbaycan Dergisi*, C: 36, No: 12, ss. 12-13.
- Resulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Halk Cümhuriyyeti*, Elm Yayınları, Bakü.
- Rzayev, A. Hocalı Soykırımı Beşeriyete Karşı Cinayetti, *Respubilka Gazetesi*, 26.2.2014.
- Ruinten, K. (2000). *Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırganlığı ve Dünya Siyaseti*, Adiloğlu Yayınları, Bakü.
- Rutland, P. (1994). "Democracy and Nationalism in Armenia", *Journal of Europe-Asia Studies*, C: 46, No: 5, ss. 839-861).
- Rüstembeyli, M. (1991). *Çarpışma Kuvvetleri*, Maarif Yayınları, Bakü.
- Sadık, İ. "Soykırımını Türkler Yok, Ermeniler Töredibler", *Halk Gazetesi*, 29.3.2011.
- Sadıgov, S. (1990). "Hakikatı Bilmeli", *Azerbaycan Kommunist Dergisi*, C: 3, No: 11, ss. 3-4.
- Seferli, G. "Soykırım Siyasetinin Tarihi Hakikatleri", *Ganunçuluk Gazetesi*, 2.11.2004.

- Selimbeyli, Ş. E. (2020). *Azərbaycan Tarixinin Zəfər Salməsi*, Avropa Yayınları, Bakü.
- Selimov, A. "Hasrətdə Kalan Yurt Yeri", *Azərbaycan Gəzətesi*, 30.8.2014.
- Sema, M. (2003). *Nur Sorağında (Karabağ Hakkında)*, Elm Yayınları, Bakü.
- Serdarkızı, T. "Gözümüz Şuşa'da Galıb", *Azərbaycan Gəzətesi*, 8.9.1993.
- Serdarov, Z. "En Bükük Tarihi Adalətsizlik", *Halk Gəzətesi*, 26.12.1997.
- Seyidov, E. (2009). *Haydar Aliyev və Azərbaycan Cümhuriyətini'nin Anayasası*, M. F. Ahundov adına Milli Kütüphanə Yayınları, Bakü.
- Seyidzadə, D. B. (2004). *20. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan: Bağımsızlığa Giden Yollar*, OKA Yayınları, Bakü.
- Stratanovski, G. A. (1972). *Tarih, Dokuz Kitapta*, Science Yayınları, Erivan.
- Suat, İ. (2003). *Jeopolitik Duyarlılık*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Sultanov, A. "Soykırım Cinayətini Təşkil Edən Eməllərdən Her Biri Şüurlu və Öncədən Düşünölmüş Olur", *Palitra Gəzətesi*, 23.2.2011.
- Süleymanov, E. və Süleymanov, V. (2012). *Ermenistan'ın Azərbaycan'a Yönelik Silahlı Saldırısı və İşgalin Ağır Sonuçları*, Azərbaycan Cümhuriyətini'nin Cümhurbaşkanlığı Kütüphanəsi CBS Yayınları, Bakü.
- Süleymanov, N. M. (2008). *Ermeni Milleti və Saldırı Tarihindən*, Gençlik Yayınları, Bakü.
- Şahhüseynov, M. (2003). *Kelbecərsiz, Zarsız Geçən Hayatlar*, Gençlik Yayınları, Bakü.
- Şahinyan, M., "Tarihte Önemli Bir Olay", *Literaturnaya Gəzətesi*, 13.9.1998.
- Şaumyan, S. S. (1927). *Bakı Kammunası*, Krasny Vostok Yayınları, Bakü.
- Şaumyan, S. S. (1929). *Sunum Makaleleri*, Krasny Vostok Yayınları, Bakü.
- Şavrov, N. N. (1911), *Kafkasya'daki Rus Ticaretinə Yeni Bir Tehdit: Mugan'ın Yabancılara Satışı*, Nauka Yayınları, Moskova.
- Şnirelman, V. (2004). "Geçmiş və Milliyətçilik Mifi", Karina Yayınları, Moskova.
- Şopen, İ. (1852). *Rus İmparatorluğu'na Katıldığı Dönəmdə Ermeni Bölgesinin Devletinin Tarihi Anıtı*, ABC Yayınları, St-Petersburg.
- Tağızadə, S. H. (1955). "Azərbaycan", *Suhen Dergisi*, C: 6, No: 4, ss. 2-3.
- Tçilingiringian, H. (2003). "Ermeni Apostol Ortodoks Kiləsi", Hayastan Yayınları, Erivan.

- Tenha, T. (2005). *Ermeni Vahşilikleri*, Lider Yayınları, Bakü.
- Ter-Mkrtyan, L.X. (1963). *Nadir Şahın Hakimiyyeti Altındaki Ermenistan*, Nauka Yayınları, Moskva.
- Topçubaşov, A. M. (1993). *Memorandum*, Azerbaycan Yayınları, Bakü.
- Trever, K. V. (1953). *Antik Ermenistan Medeniyeti Tarihine Dair öçerkler*, Karina Yayınları, Moskova.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Veliçko, V. L. (1904). *Kafkasya: Rus Ticareti ve Kabileler Arası Meseleler*, Aganta Yayınları, St. Petersburg.
- Velihanlı, N. (1974). *IX-XII. Asr Arap Coğrafiyaşünas Seyyahları: Azerbaycan Hakkında*, Elm Yayınları, Bakü .
- Velihanlı, N. (1986). *İbn Hordadbeh*, Maarif Yayınları, Bakü.
- Veliyev, İ. (1994). *Dünya Susar, Tarih Susmaz*, Gençlik Yayınları, Bakü.
- Veliyev, Ş. Mirzayev, Ş. ve Halidoglu, S. (2012). *Resulzade Mehmet Emin Alakbar oğlu (1917-1918)*, Karaağaç Yayınları, Bakü.
- Verdiyeva, H. Y. (1993). *XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında Kuzey Azerbaycan'ının Ahalisi*, Elm Yayınları, Bakü.
- Vermişev, H. A. (1904). *Gürcistan-Ermenistan İlişkileri Tarihi İçin Materiallar*, Abaküs Yayınları, St. Peterburg.
- Yagublu, N. (1991). *Mehmet Emin Resulzade*, Elm Yayınları, Bakü.
- Yagublu, N. (1997). *Müsavet Partisi'nin Tarihi*, Elm Yayınları, Bakü.
- Yagublu, N. (2014). *Mehmet Emin Resulzade*, Ganun Yayınları, Bakü.
- Yagublu, N. (2018). *Cumhuriyet Kurucuları*, Nurlar Yayınları, Bakü.
- Yagub, M. (1996). *Kafkasya'nın Sorunları*, Azerbaycan Yayınları, Bakü.
- Yamskov, A. Y. (1991). "Transcaucasus'ta Etnik Münaqişə: Dağlık Qarabağ Örneği", *Nezeriyye və Cəmiyyət Dergisi*, C: 20, No: 5, ss. 631-660.
- Yenikolopov, İ. K. (1954). *Griboyedov ve Doğu*, Hayastan Yayınları, Erivan.

Zavaryan, S. (1907). *Karabağ'ın Ekonomik Durumu ve 1906-1907 Kıtlığı*, Abaküs Yayınları, St. Petersburg.

Zeynalov, C. (1992). *Azerbaycan'ın Kısa Tarihi*, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası Yayınları, Bakü.

Zeynalov, C. (1992). *Mühteser Azerbaycan Tarihi*, Gençlik Yayınları, Bakü.

Zeynal, V. "Gil Köprüden Herkes Geçmedi", *Azerbaycan Gazetesi*, 20.11.2012.

